ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Β΄

1936

ΤΕΥΧΟΣ 1. ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

ΤΥΠ. «ΕΣΤΙΑ» 7521

Η ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΡΤΑΝ ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ

Μεταξὺ τῶν πολλῶν καὶ σημαντικῶν βυζαντινῶν μνημείων, δι' ὧν κοσμεῖται ἡ περιοχὴ τῆς Ἄρτης, ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει μικρὰ μονὴ τῆς Παναγίας, ἐπικαλουμένης τῶν Βλαχερνῶν,—ὡς ἀπεκλήθησαν καὶ τόσαι ἄλλαι πολλαχοῦ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας[1]—προφανῶς εἰς τιμὴν τῆς ἐν Κωνσταντινου-

---

[1] Βραχὺν κατάλογον, μονῶν, ναῶν καὶ τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος φερόντων τὸ ὄνομα τῶν Βλαχερνῶν, αὐτούσιον ἢ παρηλλαγμένον, ἐδημοσίευσα ἐν Ἀρχαιολ. Ἐφημερ. τοῦ 1923 σ. 6 σημ. 2. Ἐπειδὴ δ' ἐν τῷ μεταξὺ συνέλεξα καὶ ἄλλο συναφὲς ὑλικόν, κρίνω σκόπιμον νὰ δημοσιεύσω ἐνταῦθα τὸν πληρέστερον κατάλογον τῶν ἀπὸ τῶν Βλαχερνῶν φερωνυμουμένων μονῶν, ναῶν καὶ τοπωνυμίων, ἔχοντα οὕτω:

α') *Ἀττική*: Μονὴ Βλαχερνῶν μὴ σωζομένη, ἀναφερομένη δ' ἐν τῇ γνωστῇ πρὸς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν βούλλᾳ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' (Migne, Patr. Lat. τόμ. 215 σ. 1560). β') *Ἠλεία*, Μονὴ Βλαχερνῶν παρὰ τὴν Κυλλήνην (Γλαρέντζαν) (Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημερὶς 1923 σ. 5-35). γ') *Μεσσηνία*, ναὸς ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Καλαμῶν, ἡμίσειαν ὥραν ΒΔ τῆς Γιαννίτσης (Δουκάκης, Μεσσηνιακὰ Γ, 1911 σ. 313). δ') *Μάνη*, Ναὸς Βλαχέρνας παρὰ τὸν Μέζαπον (Megaw, British School Annual τομ. XXXIII σ. 150) ε' *Χίος*, Παναγία Βλαχερονίτισσα (Ζολώτα-Σάρρου, Ἱστορία τῆς Χίου τόμ. Α', II σ. 49). ς') *Κύπρος*, ἐν τῷ τυπικῷ Νείλου, κτήτορος τῆς μονῆς Μαχαιράδος (1210) ἀναφέρονται «ἱερεῖς τῆς Βλαχερνίτισσας» (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata 5,431) ζ') *Κρήτη*, 1) ναὸς Παναγίας Βλαχερνῶν ἱδρυθεὶς παρὰ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Κρήτης (Loparev, Vizant. Vrem., 4 (1897) σ. 346), 2) ναὸς Βλαχερονιτίσσης ἐν τῷ νομῷ Χανίων (Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta τόμ. II εἰκ. 223, 224). η') *Αἰτωλία*, ναὸς παρὰ τὸ Ἀγρίνιον (Woodhouse, Aetolia, Oxford 1897 σ. 178 σημ. 2, Κ. Ρωμαῖος, Ἀρχ. Δελτ. 1922-25 παράρτ. σ. 9). θ') *Κεφαλληνία*, Μονὴ Βλαχέρνας παρὰ τὸ Λυξούρειον (Ν. Ἑλληνομνήμων Δ', 115). ι') *Λευκάς*, (J. Papadopoulos, Les palais et les églises des Blachernes, Athènes 1928, σ. 17 σημ. 2). ια) *Κέρκυρα*, ἑπτὰ ναοὶ ὧν εἷς ἐπὶ τῆς παρὰ τὸ Κανόνι χερσονησῖδος (γυναικεία μονὴ) (F. Gregorovius, Korfu, eine ionische Idylle, Leipzig 1884, 70) καὶ ἀνὰ εἷς εἰς Ἀσπιωτάδες, Καμάραν, Καρουσάδες, Κουραμάδες, Ριγγλάδες, Σκριπερὸν (Σπ. Κ Παπαγεώργιος, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας, ἐν Κερκύρᾳ 1920 σ. 223, 226, 227, 230) ιβ') *Παξοί*, περιοχὴ Δίσκου (Σπ. Κ. Παπαγεώργιος, ἔ. ἀ. σ. 239). ιγ') *Ἄρτα*, Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη μονή. ιδ) *Καστορία*, (Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων ΙΗ', 445). ιε') *Σέρραι*, Ναὸς Παναγίας Βλαχερνῶν (Παπαγεωργίου, Byzantinische Zeitschrift III, 252 Λαμπάκης Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Ε', 63). ις') *Θράκη*, 1) Πανίδο (Kalinka, Oesterreichische Jahreshefte τόμ. 23 Beibl στ. 151) 2) Ἀδριανούπολις. Ἐπὶ κεντητοῦ ἐπιταφίου τοῦ ἐν Ἀθήναις μουσείου τῶν κοσμητικῶν τεχνῶν (ἀριθ. 1767) προερχομένου ἐξ Ἀδριανουπόλεως ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἐπιτάφιος «ἀφιερόθι ἐν τῷ ναῷ τῆς Παμμακαρίστου τῆς ἐπονομαζομένης Βλαχέρνας»

πόλει Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, περιλαλήτου προσκυνήματος τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

Ἡ μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ἣν θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, εὑρίσκεται πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ τῆς Ἄρτης, ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου, ἐπὶ τῆς κλιτύος τῆς ἀπέναντι τοῦ φρουρίου χαμηλῆς ράχεως. Ἡ ἀπὸ τῆς Ἄρτης ἀπόστασις αὐτῆς εἶναι μόλις τετάρτου τῆς ὥρας, ἐὰν διασχίσῃ τις πεζὸς τὸν Ἄραχθον ἀπὸ τοῦ φρουρίου—πρᾶγμα ὅπερ εἶναι ἐφικτὸν μόνον κατὰ τὸ θέρος· κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα, ἐλλείψει γεφύρας παρὰ τὸ φρούριον, ἵνα μεταβῇ τις εἰς τὴν Βλαχέρναν ὀφείλει νὰ διαβῇ τὸ ἥμισειαν ὥραν πρὸς νότον τοῦ φρουρίου κείμενον θρυλικὸν «γεφύρι τῆς Ἄρτας», ἐκεῖθεν δ᾽ ἀκολουθῶν πρὸς τ᾽ ἀνάντη τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου, πρέπει νὰ διανύσῃ ἱκανὰ χιλιόμετρα διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ μοναστήριον.

Ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ὀνομάζεται σήμερον ἡ μονὴ Βλαχέρενα ἢ Βλαχιόρινα. Καὶ μέχρι μὲν τοῦ 1814 ὁ ἐν αὐτῇ ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τῆς Μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου, ἔκτοτε δὲ καὶ μέχρι σήμερον τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς καταθέσεως τῆς τιμίας ἐσθῆτος τῆς Παρθένου.

Ὡς ἔχει σήμερον τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν πᾶν ἄλλο ἢ τὴν ὡραίαν παλαιὰν αὐτοῦ ὄψιν παρουσιάζει εἰς τὸν ἐπισκέπτην. Προσθῆκαι, ἐπισκευαὶ ἀπειρόκαλοι, ἐπιχρίσματα διὰ λευκῆς κονίας, ἀντηρίδες κλπ. ἠλλοίωσαν τὴν ἀρχικὴν μορφήν του καὶ ἐξηφάνισαν τὰς παλαιὰς τοιχογραφίας. Πολλὰς ἰδίως βλάβας ὑπέστη ἡ μονὴ κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 1821 καὶ 1854, ὁπότε φαίνεται ὅτι ἐφράχθησαν διὰ τοιχοποιίας πάντα σχεδὸν τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ, προφανῶς ἵνα χρησιμοποιηθῇ ὡς ἀμυντήριον.

Παλαιαὶ καὶ νεώτεραι μνεῖαι τῆς μονῆς καὶ σχετικαὶ παραδόσεις. Τὴν μόνην ἀρχαίαν μνείαν τῆς μονῆς ἀνεῦρον ἐν τῇ γαλλικῇ παραλλαγῇ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μωρέως, ἔνθα ἐν σελ. 459 λέγεται, ὅτι ὁ νεαρὸς δεσπότης Θωμᾶς ἐγκαταλείψας τὸ φρούριον τῆς Ἄρτης, ὅπερ ἐπολιορκεῖτο ὑπὸ τοῦ στρατοῦ τοῦ βασιλέως τοῦ Τάραντος Καρόλου Β΄ τοῦ Ἀνδηγαυοῦ κατέφυγε «à une abbaye de Nostre Dame que on dit la Blakerne»[1]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ εἰρημένη πολιορκία ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔτος 1304[2], ἕπεται ὅτι ἡ μονὴ ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος.

Περὶ τῆς κτίσεως τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν διασώζεται εἰσέτι παρὰ τῷ λαῷ καὶ ἡ ἑξῆς παράδοσις, ἣν πρῶτος κατέγραψεν ὁ Λάμπρος[3].

ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως Ἀνθίμου ἐν ἔτει ,ζρις΄ (=1608). Ναοὶ Βλαχερνῶν ἀναφέρονται ὑπάρξαντες καὶ ἐν Κερασοῦντι (Papadopoulos, ἔ. ἀ.) Ρωσίᾳ (Wulff, Altchr. und byz. Kunst τόμ. II) καὶ Ἰταλίᾳ (Ραβέννα, Ρώμη Gregorovius, Korf , eine ionische Idylle, Leipzig 1884 σ. 70)

[1] Buchon, Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies. Le livre de la conqueste, Paris 1845 τόμ. I, 459.

[2] I. Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἐν Κερκύρᾳ 1895 σ. 105 καὶ 106.

[3] Νέος Ἑλληνομνήμων τόμ. Β΄ (1905) σ. 296.

«Ὁ πρωτομάστουρας ῾πῶφκιανε τ᾽ν ἐκκλησιὰ τ᾽ς Παναγίας ᾽ς τὸ Παλιοχῶρι[1] εἶχε κτίσει μπροστήτερα τ᾽ Βλαχιόρινα ῾ποῦνι ἀντίκρυα ᾽π᾽ τ᾽ν Ἄρτα ᾽ς τοῦ Τούρκικου, κι᾽ ἦταν πολὺ καλὴ ἐκκλησία. Ἀλλὰ ὁ κάλφας του καταπιάστηκε κι᾽ ἔφκιασι τὴν Παρηγορίτσα ᾽ς τ᾽ν Ἄρτα, ῾ποὖταν πολὺ καλλίτερη ἀπ᾽ τ᾽ Βλαχιόρινα, καὶ τὤβγαλαν καὶ τραγοῦδι ῾πὤλεγι:

νὰ βγῇ ἡ κυρὰ Βλαχιόρινα νὰ ἰδῇ τὴν Παργορίτσα

῾ποὖταν πολὺ ὀμορφότερη καὶ καλλίτερη. Ὁ πρωτομάστουρας τότις ἔχτιζε ᾽ς τὴν Παναγιὰ ᾽ς τὸ Παλιοχῶρι, καὶ σᾶν ἄκουσι τὸ τραγοῦδι τοὖρθι μεγάλο χάλι, γιατὶ νὰ τὸν περάσῃ ᾽στὴν τέχνη ὁ κάλφας του, κι᾽ ἀπ᾽ τὴν μεγάλη του λύπη ἐκεῖ ποῦ ᾽δούλευε τοὖρθι σκουτοῦρα κι᾽ ἔπισι κάτου ἀπ᾽ τὴ σκεπὴ τ᾽ς ἐκκλησίας καὶ σκουτώθηκε»

Ἡ παράδοσις αὐτη, ἐπάγεται ὁ Λάμπρος, «συνάγει ἐπὶ τὸ αὐτὸ τρεῖς τῶν κυριωτάτων ναῶν τῶν κτισθέντων ἐν Ἠπείρῳ ἐπὶ τοῦ Δεσποτάτου. Ἀλλὰ τὰ καθέκαστα δὲν εἶναι ἀξιόπιστα». Ἐννοεῖ δὲ ὁ σοφὸς διδάσκαλος διὰ τῆς τελευταίας ταύτης φράσεως, ὅτι ἡ χρονολογικὴ σειρὰ κατασκευῆς τῶν τριῶν ναῶν—Βλαχιόρινας, Παναγιᾶς ᾽ς τὸ Παλιοχῶρι καὶ Παρηγορητίσσης—δὲν εἶναι οἵαν φέρει αὐτὴν ἡ παράδοσις, ἀλλ᾽ ὅτι πρώτη κατεσκευάσθη ἡ Παρηγορήτισσα μεθ᾽ ἣν ἠκολούθησαν ἡ Βλαχιόρινα καὶ ἡ Παναγιά. Ὅταν ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν, θέλομεν ἀποδείξει ὅτι ἡ σειρὰ κατασκευῆς τῶν ναῶν ἔχει ὄντως ὡς φέρει αὐτὴν ἡ παράδοσις, ἥτις πρέπει καὶ κατὰ τοῦτο νὰ θεωρηθῇ ἀξιόπιστος.

Ἐκ τῶν νεωτέρων πρῶτος παρέσχε περὶ τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν πληροφορίας ὁ μητροπολίτης Ἄρτης Σεραφεὶμ ὁ Βυζάντιος (1884), ὅστις καὶ ἐδημοσίευσε[2] τὴν ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ἐν τῷ καθολικῷ ἀνιδρυμένων τάφων ἐπιτύμβιον ἐπιγραφήν. Δύο ἔτη ἀργότερον (1886) ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν ὁ Ρῶσος Ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος, ὅστις περιέγραψεν αὐτὴν διὰ βραχέων παρασχὼν καί τινα ἀφελῆ σκαριφήματα τῆς κατόψεως τοῦ καθολικοῦ, τῆς ὄψεώς τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ νάρθηκος ἀναγλύφου[3]. Κατὰ τὸ αὐτὸ δ᾽ ἔτος 1886 μετέβη εἰς Βλαχέρνας καὶ ὁ ἀοίδιμος διδάσκαλός μου Σπυρίδων Π. Λάμπρος, ὅστις ἀνέγνωσε πληρέστερον καὶ ὀρθότερον τὴν εἰρημένην ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν[4] ἀφήσας, ὡς γράφει, «εἰς ἄλλους τὴν συγγραφὴν περὶ τῆς οἰκοδομίας τῆς ἀξίας θέας καὶ μελέτης μονῆς ταύτης».

[1] Πρόκειται περὶ τῆς Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς ἢ Παναγίας Βελλᾶς, περὶ ἧς ἐδημοσίευσα ἰδίαν μελέτην ἐν τοῖς Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς Τόμ. Β΄ σελ. 153-169.

[2] Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἠπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης καὶ τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης. Ἐν Ἀθήναις 1884 σ. 158 καὶ 367.

[3] Iz Rumelij Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) σελ. 479 καὶ πίν. XVIII.

[4] Ἡ δημοσίευσις τῆς ἐπιγραφῆς ἀνηγγέλθη μὲν ὑπὸ τοῦ Λάμπρου ἀπὸ τοῦ 1905 (Ν. Ἑλληνομν. Β΄, 297 σημ. 2) ἐπραγματοποιήθη ὅμως μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐκ τῶν καταλοίπων του (Ν. Ἑλληνομν. ΙΕ΄ (1921) σ. 23 ἑ.).

Δώδεκα ἔτη βραδύτερον (1898) ἐπεσκέφθη τὰς Βλαχέρνας ὁ Γεώργιος Λαμπάκης, ὅστις πρῶτος ἐδημοσίευσε [1] φωτογραφικὴν τοῦ ναοῦ ἄποψιν ἀπὸ Β. Α. ὡς καὶ κάτοψιν τοῦ καθολικοῦ, πλὴν ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένην. Τέλος μνείαν τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν ἔκαμον ὁ Wulff [2] καὶ ἰδίᾳ ὁ G. Millet [3] χωρὶς ὅμως νὰ παράσχωσι καὶ νέαν αὐτῆς ὀρθὴν κάτοψιν ἢ τομὴν ἢ ἄλλην τινα εἰκόνα πλὴν τῆς τοῦ ἐπὶ τῆς βορείου τοῦ νάρθηκος πύλης ἐντειχισμένου γλυπτοῦ κοσμήματος [4].

Μελετῶν ἀπὸ τοῦ 1917 τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης περιέλαβον εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐρευνῶν μου ἐκ τῶν πρώτων καὶ τὴν μονὴν τῶν Βλαχερνῶν. Ἡ ἀπόμερος καὶ σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένη μονὴ αὕτη ὁμολογῶ ὅτι ἤσκει πάντοτε ἐπ᾽ ἐμοῦ ἰδιαιτέραν γοητείαν ὄχι τόσον διὰ τὸ πρωτότυπον σχετικῶς, ἀρχιτεκτονικόν της σχέδιον καὶ τὰ περίφημα αὐτῆς γλυπτά, ὅσον ἕνεκα τῶν τάφων τῶν μεγαλωνύμων δεσποτῶν, οὓς περικλείει. Εἰς τὸ ὑποβλητικὸν ἡμίφως, τὸ ὁποῖον βασιλεύει κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους τοῦ ἐρημικοῦ αὐτοῦ ναοῦ, οἱ δύο ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τάφοι μὲ ἐκράτουν καθ᾽ ἑκάστην μου ἐπίσκεψιν εἰς μίαν εὐλαβῆ προσήλωσιν· διότι παρ᾽ ὅλας τὰς φθορὰς καὶ ἀλλοιώσεις, ἃς ἐπροξένησαν εἰς αὐτοὺς ἡ νεωτέρα περιέργεια καὶ θησαυροθηρία, αἱ δύο ἐπιβλητικαὶ ὀρθογώνιοι σαρκοφάγοι ἐντὸς τῶν ὁποίων οἱ Κομνηνοδουκάδες εὗρον τὴν τελευταίαν των ἀνάπαυσιν, δὲν ἔπαυον νὰ εἶναι δι᾽ ἐμὲ αἱ ἱεραὶ κιβωτοὶ αἱ περικλείουσαι τὰ σεπτὰ σκηνώματα τῶν ἐργατῶν τῆς παλαιᾶς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου δόξης, λείψανα πρὸ τῶν ὁποίων δὲν ἦτο δυνατὸν ν᾽ ἀντιπαρέλθῃ τις ἀδιάφορος.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τὸ μόνον κτήριον τῆς παλαιᾶς μονῆς ὅπερ ἀπέμεινεν ἀκέραιον εἶναι τὸ καθολικόν. Πάντα τὰ πέριξ αὐτοῦ σωζόμενα σήμερον, κελλία, στάβλοι κλπ ἀνήκουσιν εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους

Τὸ καθολικὸν διαιρεῖται εἰς κυρίως ναὸν καὶ εἰς νάρθηκα, ὅστις προσετέθη ἀργότερον, ὡς ἀποδεικνύει ἥ τε διάφορος τοιχοποιία του καὶ ἄλλαι τινες ἐνδείξεις αἰσθητικῆς μᾶλλον φύσεως [5].

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει—ὡς πλεῖστοι τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν—σχῆμα τετράγωνον (12.90×12.60 μ.) (εἰκ. 1) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλουν πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς κόγχαι, αἵτινες, περιέργως, ἔχουσι διάφορον ἑκάστη σχῆμα· διότι ἡ μὲν μέση εἶναι ἐξωτερικῶς ἡμιεξάγωνος ἡ νοτία ἡμικυκλική, ἡ δὲ βόρειος κάτω μὲν ἡμικυκλικὴ ἄνω δὲ πεντάγωνος (εἰκ. 1).

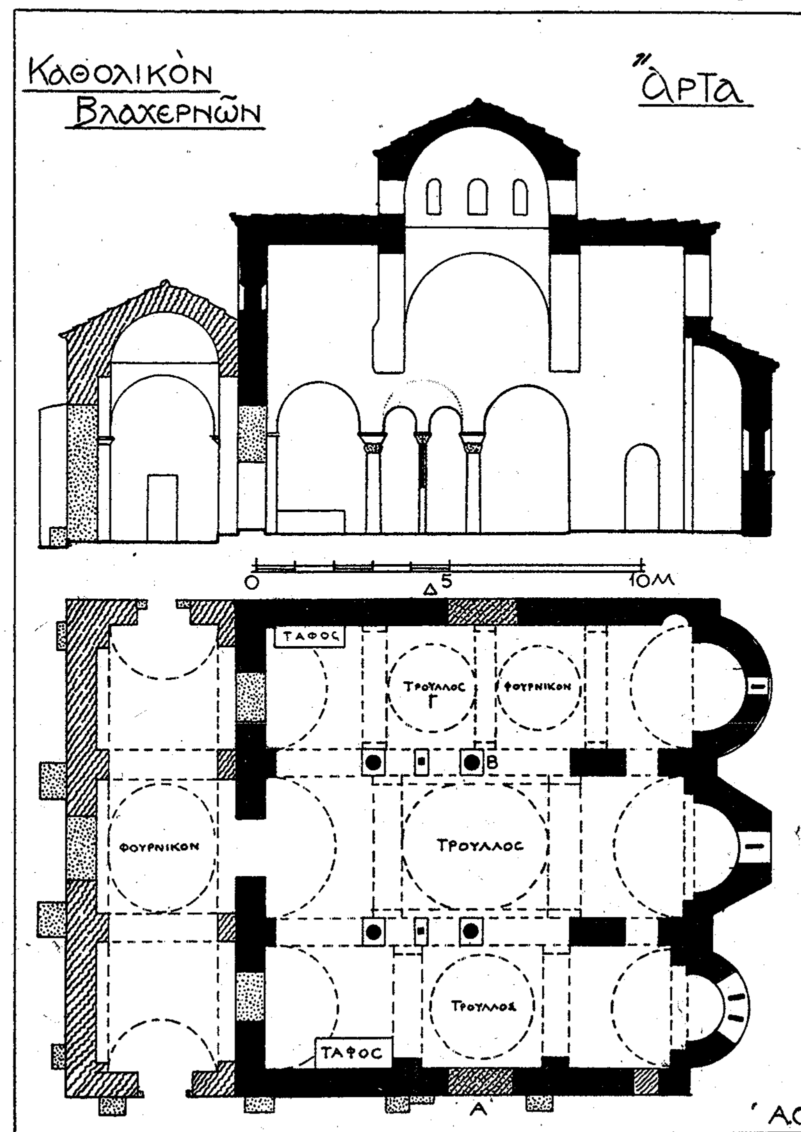
[1] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ΄ (1903) σελ. 93. Κάτοψις ἐν σελ. 95.

[2] Wulff, Die altchristliche und byzantinische Kunst τόμ. II σ. 429.

[3] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 9, 9_1, 20_3, 101, 120_3, 165, 189, 210_5.

[4] Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919 εἰκ. 153.

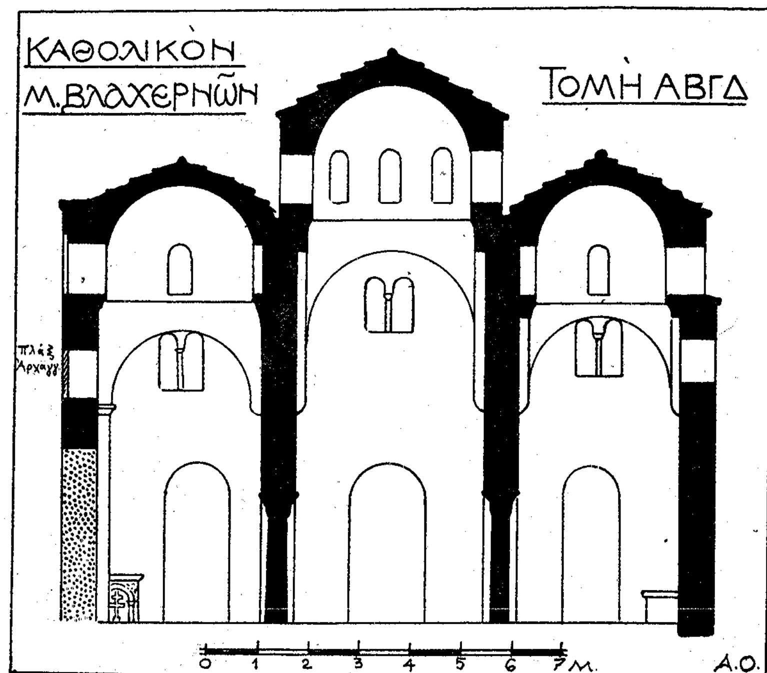
[5] Κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει σήμερον καὶ ξύλινον ὑπόστεγον, ὅπερ ἀντικατέστησε πιθανῶς ἀρχαιότερον ξύλινον στέγασμα.

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς διαιρεῖται εἰς τρία κατὰ μῆκος κλίτη, ὧν τὸ μέσον εἶναι κατά τι πλατύτερον τῶν πλαγίων (3.70—3.20). Τὰ πλάγια κλίτη χωρί-

ζονται ἀπὸ τοῦ μέσου διὰ τοίχου, ὅστις κατὰ μὲν τὸ ἱερὸν εἶναι ὁλόσωμος, μὲ πάχος 0.65, διατρυπώμενος μόνον ὑπὸ χαμηλῆς τοξωτῆς θύρας, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον αὐτοῦ τμῆμα διαλύεται εἰς κιονοστοιχίας ἐκ δύο μεγάλων ἀρραβδώτων κυλινδρικῶν κιόνων καὶ ἑνὸς μεταξὺ αὐτῶν μικροτέρου, ὅστις μέχρι μὲν ὕψους 1.07 ἔχει τομὴν τετράγωνον, ἄνω δ' ἀποβαίνει ὀκτάγωνος (εἰκ. 3). Τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ γεφυροῦνται διὰ τόξων, ἐξ ὧν τὰ μὲν ἄκρα εἶναι

Εἰκ. 2. Τομὴ τοῦ καθολικοῦ κατὰ πλάτος.

μεγάλα (χορδὴ 2,23) καὶ ὑψηλὰ (βέλος 1.16), τὰ δὲ μέσα μικρὰ (χορδὴ 0.80) καὶ χαμηλὰ (βέλος 0.62) (εἰκ. 1 τομή).

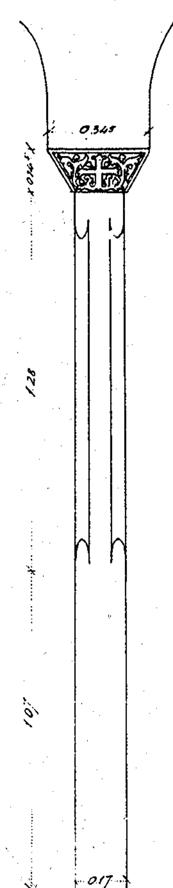
Ἡ εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἴσοδος ἐγίνετο διὰ πέντε θυρῶν, ὧν τρεῖς μὲν ἀνοίγονται κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἑκάστου κλίτους, ἀνὰ μία δὲ εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Τόσον αἱ πρὸς δυσμὰς θύραι τῶν πλαγίων κλιτῶν ὅσον καὶ αἱ πλάγιαι ἐφράχθησαν μεταγενεστέρως μεταβληθεῖσαι εἰς παράθυρα.

Ἕκαστον κλῖτος στεγάζεται διὰ κτιστῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας—ὧν ἡ τοῦ μέσου ὑψηλοτέρα τῶν πλαγίων—διακοπτομένης κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους τοῦ κλίτους ὑπὸ τρούλλου (εἰκ. 1 καὶ 2). Πρὸς στήριξιν τῶν τρούλλων τούτων κατεσκευάσθησαν εἰς ἕκαστον κλῖτος ἀνὰ τέσσαρα τόξα, ὧν τὰ μὲν δύο ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῶν κατὰ μῆκος τοίχων (διαχωριστικῶν καὶ ἐξωτερικῶν)

ἐξέχοντα αὐτῶν κατὰ 0,20-0,30 (εἰκ. 1 τομή), τὰ δὲ λοιπὰ δύο ἐγεφύρωσαν ἐγκαρσίως τὰ κλίτη δίκην ἐνισχυτικῶν ἀντηρίδων στηριζομένων κατὰ τὰς γεννήσεις ἐπὶ κιλλιβάντων (εἰκ. 2). Εἶναι δὲ τὰ τόξα ταῦτα εἰς μὲν τὸν νότιον καὶ τὸν μέσον τροῦλλον ἀσυμμέτρως πρὸς τοὺς κάτωθεν κίονας τοποθετημένα, εἰς δὲ τὸν βόρειον τροῦλλον ὁπωσδήποτε συμμετρικῶς πρὸς τὰ κάτωθεν στηρίγματα τεθειμένοι (εἰκ. 1, κάτοψις) οὕτως ὥστε τὸ βάρος τοῦ ὕπερθεν τρούλλου νὰ μεταδίδεται κατακορύφως εἰς τοὺς δύο μεγάλους κίονας, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς τὰ δύο ἄλλα κλίτη. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ τὰ εἰρημένα τόξα τοῦ βορείου κλίτους ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τοὺς κάτωθι κίονας, ἡ διάμετρος τοῦ βορείου τρούλλου εἶναι μικροτέρα τῆς τοῦ νοτίου, ἡ δὲ θέσις αὐτοῦ δυτικωτέρα τῆς τοῦ νοτίου (εἰκ. 1). Σημειωτέον δ' ὅτι παραπλεύρως τοῦ βορείου τρούλλου ἤτοι πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ κατεσκευάσθη καὶ φουρνικὸν τῇ βοηθείᾳ καὶ ἑτέρου ἐγκαρσίου τόξου[1]. Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι τοῦ μὲν νοτίου καὶ τοῦ μέσου τρούλλου τὸ σχῆμα—μάλιστα τοῦ δευτέρου—εἶναι ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ ἐλλειψοειδές, ἐν ᾧ τὸ τοῦ βορείου τρούλλου καὶ τοῦ παρ' αὐτὸ φουρνικοῦ εἶναι κυκλικόν.

Ἔχομεν κατὰ ταῦτα εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν μίαν τρίκλιτον θολωτὴν βασιλικὴν φέρουσαν εἰς τὸ μέσον ἑκάστου κλίτους ἀνὰ ἕνα τροῦλλον, ὧν ὁ μέσος μεγαλύτερος καὶ ὑψηλότερος τῶν δύο πλαγίων.

Τρούλλους ἐπὶ θολωτῶν πλαγίων κλιτῶν ἀπαντῶμεν μόνον εἰς δύο ναοὺς τῆς Κύπρου τοῦ $9^{ου}$ ἢ $10^{ου}$ πιθανῶς αἰῶνος: τὸν τῶν Ἁγ. Βαρνάβα καὶ Ἱλαρίωνος Περιστερώνας[2] καὶ τὸν τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς Γεροσκήπου[3] (Πάφου) μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου α) τὸ μέσον κλῖτος φέρει τρεῖς κατὰ μῆκος τρούλλους πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι τεθειμένοι οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται σταυρός, κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Ἐφέσου καὶ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁρμηθὲν σύστημα καὶ β) ὅτι οἱ τροῦλλοι τῶν πλαγίων κλιτῶν βαίνουσιν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν καὶ ἐπὶ ἰσοϋψῶν πρὸς αὐτὰς τοξωτῶν βαθύνσεων τῶν διαχωριστικῶν τοίχων, ἄνευ δηλαδὴ τῶν τόξων γεφυρώσεως, ὧν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἄρτης. Ἐν ἄλλοις λόγοις εἰς μὲν τοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου ἡ τοποθέτησις τῶν τρούλλων εἶναι

Εἰκ. 3. Ὁ παρέμβλητος κιονίσκος.

[1] Ἀπατηθεὶς ἐκ τῆς κατόψεως τοῦ Λαμπάκη ἐξέλαβεν ὁ Wulff τὸ φουρνικὸν τοῦτο ὡς τροῦλλον (Altchristliche und byzantinische Kunst II σ. 482).

[2] Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθῆναι 1936 εἰκ. 10 σ. 15.

[3] Ὁ αὐτός, ἔ. ἀ. εἰκ. 11 σ. 16.

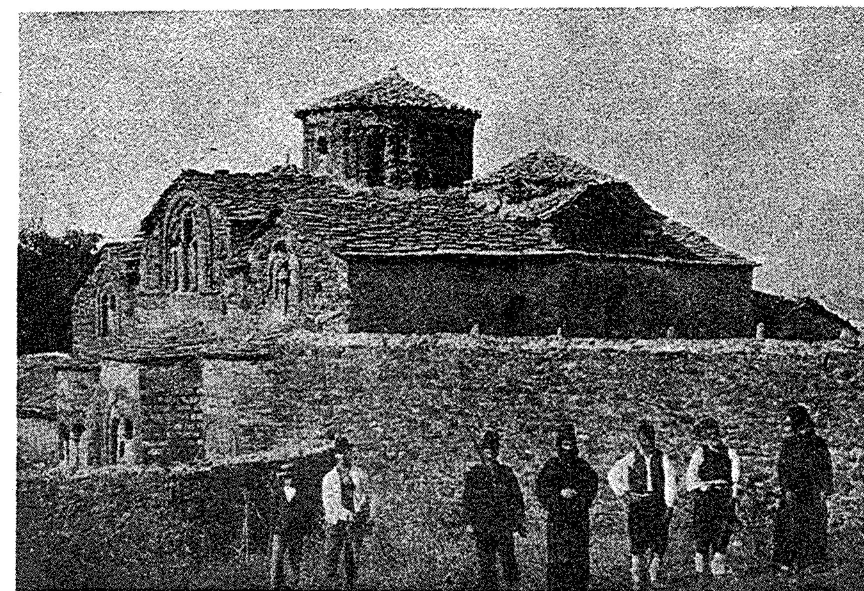
προμελετημένη, ἐν ᾧ εἰς τὰς Βλαχέρνας φαίνεται οἱονεὶ τυχαία καὶ ἀμελέτητος ἀφ᾿ οὗ τόσον ἀνοργάνως ἐν σχέσει πρὸς τοὺς κίονας ἐτέθησαν ὅ τε μέσος καὶ ὁ νότιος τροῦλλος καὶ ἀφ᾿ οὗ τόσον ἀσύμμετρον πρὸς τὸ νότιον εἶναι τὸ βόρειον κλῖτος, ὥστε τὰ κέντρα τῶν τριῶν τρούλλων οὐδὲ κἂν ἐπ᾿ εὐθείας εὑρίσκονται. Ὁ τρόπος δ᾿ αὐτὸς τῆς στηρίξεως τῶν τρούλλων ἀφ᾿ ἑνὸς καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου τὸ γεγονὸς ὅτι κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ ἐγκαρσίου τόξου τοῦ μέσου τρούλλου ὑπάρχουσι δύο ἀδικαιολογήτως μικρὰ τόξα, τῶν ὁποίων ἐντούτοις τὸ ἄθροισμα μᾶς δίδει ἄνοιγμα ἴσον περίπου πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῶν δύο μεγάλων ἄκρων τόξων τῆς κιονοστοιχίας, παρέχει λαβὴν εἰς τὴν ὑπόνοιαν μήπως οἱ τροῦλλοι προσετέθησαν ἀργότερον εἰς προϋπάρχουσαν καμαροσκεπῆ βασιλικήν, μὲ κανονικοῦ τύπου κιονοστοιχίας ἤτοι μὲ μόνον τοὺς δύο μεγάλους κίονας γεφυρουμένους διὰ τόξου ὁμοίου πρὸς τὰ ἄκρα, ὅπερ ὅμως μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἀνεχόντων τὸν τροῦλλον τόξων ἐδέησε νὰ καταργηθῇ ἀντικατασταθὲν διὰ δύο μικροτέρων τόξων στηριχθέντων ἐπὶ τοῦ ἰσχνοῦ καὶ εἰς τέμπλα μόνον ἰδιάζοντος κιονίσκου (εἰκ. 3). Τὸ μεσαῖον τοῦτο τόξον παρέστησα ἐπὶ τῆς τομῆς διὰ γραμμῆς ἐστιγμένης. Ὁμοίαν διάταξιν ἀλλὰ μὲ τρία κατὰ τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα τοῦ ναοῦ φουρνικὰ ἀντὶ τρούλλων, παρουσιάζει καὶ ὁ κατωτέρω δημοσιευόμενος ναὸς τῆς Παναγίας Μπριώνη.

Κατὰ ταῦτα τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι παρουσίαζεν ἀρχικῶς τὴν μορφὴν τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, ἧς ἡ μέση καμάρα ὀλίγον μόνον ἐξεῖχε τῶν πλαγίων[1], οὕτως ὥστε καὶ αἱ τρεῖς καμάραι ἠδύναντο νὰ στεγασθῶσι ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν δικλινῆ στέγην, τοῦθ᾿ ὅπερ πράγματι συμβαίνει ἐν μέρει καὶ σήμερον τῆς στέγης ἑκάστης καμάρας ἀποχωριζομένης εἰς διακεκριμένον ἀέτωμα μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 6).

Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα νέον παράδειγμα ἀνατολιζούσης βασιλικῆς εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα, μετὰ τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος, μὲ τυφλὴν μέσην καμάραν φερομένην ὅμως ἐπὶ κιόνων ἀντὶ πεσσῶν, ὅπως εἰς τοὺς Ταξιάρχας τῆς Καστοριᾶς[2]. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ὁμοιότης τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀχρίδος καὶ τῆς Καστοριᾶς περιορίζεται μόνον εἰς τὴν στέγασιν καὶ τοὺς κίονας δὲν ἐπεκτείνεται ὅμως καὶ εἰς τὴν διάταξιν τοῦ ἱεροῦ. Διότι ἐν ᾧ εἰς ἐκείνους αἱ πεσσοστοιχίαι ἢ κιονοστοιχίαι προχωροῦν, κατὰ παλαιὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν συνεχίζονται διὰ παχέων τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακο-

[1] Τὸ ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς κλειδὸς ὕψος τῶν καμαρῶν εἶναι: εἰς μὲν τὸ νότιον κλῖτος 5.98, εἰς τὸ μέσον 7.50 καὶ εἰς τὸ βόρειον 6,44.

[2] Ὅρα πρόχειρον κάτοψιν παρὰ Millet, L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 25 εἰκ. 9.

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν ΒΑ.
(Φωτογραφία Λαμπάκη).

νικοῦ· ἀπὸ τῆς ἀπόψεως λοιπὸν ταύτης συγγενεύει τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν μᾶλλον πρὸς ναοὺς τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 12ου ἢ τοῦ 1ου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος ὡς εἶναι αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας[1], ἡ Μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ[2], ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας[3] καὶ τέλος ἡ Ἁγ. Θεοδώρα τῆς Ἄρτης[4].

Οἱ πλάγιοι τροῦλλοι ὄντες ἐσωτερικῶς ὀκτάγωνοι κρύπτονται ὄπισθεν τριγωνικῶν ἀετωμάτων ὀρθουμένων ὕπερθεν τῶν μακρῶν τοίχων (εἰκ. 4 καὶ 7). Ἡ τοποθέτησις τῶν εἰρημένων ἀετωμάτων εἶναι ἐνταῦθα παράλογος καὶ ἀνόργανος ἐξηγεῖται δὲ μόνον διὰ τῆς δυνάμεως, ἣν ἀσκεῖ ἑκάστοτε ἡ συνήθεια· διότι τὸ ἀέτωμα ἀντιπροσωπεύει γενικῶς μίαν ἐσωτερικὴν δικλινῆ στέγην ἢ κυλινδρικὴν καμάραν, ἥτις ὅμως ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει ἀφ᾿ οὗ ἀντ᾿ αὐτῆς κατεσκευάσθη τροῦλλος· ὥστε ἡ τοποθέτησις ὑψηλοῦ ἀετώματος παρεῖλκεν. Ἔχουσι δὲ οἱ δύο ἀετωματικοὶ τοῖχοι πλάτος ἴσον πρὸς τὴν διάμετρον τῶν τρούλλων, ὧν ἡ πρὸς τὰ ἔξω πλευρὰ τοῦ ὀκταγώνου ἐφάπτεται τῆς ὀπισθίας παρειᾶς τῶν ἀετωμάτων. Ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς διάταξις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1923 σελ. 8.

[2] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 17 εἰκ. 1, 3.

[3] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τόμ. Α′ σελ. 100 εἰκ. 1.

[4] Ὅρα ἀκριβῆ κάτοψιν τοῦ ναοῦ τούτου κατωτέρω.

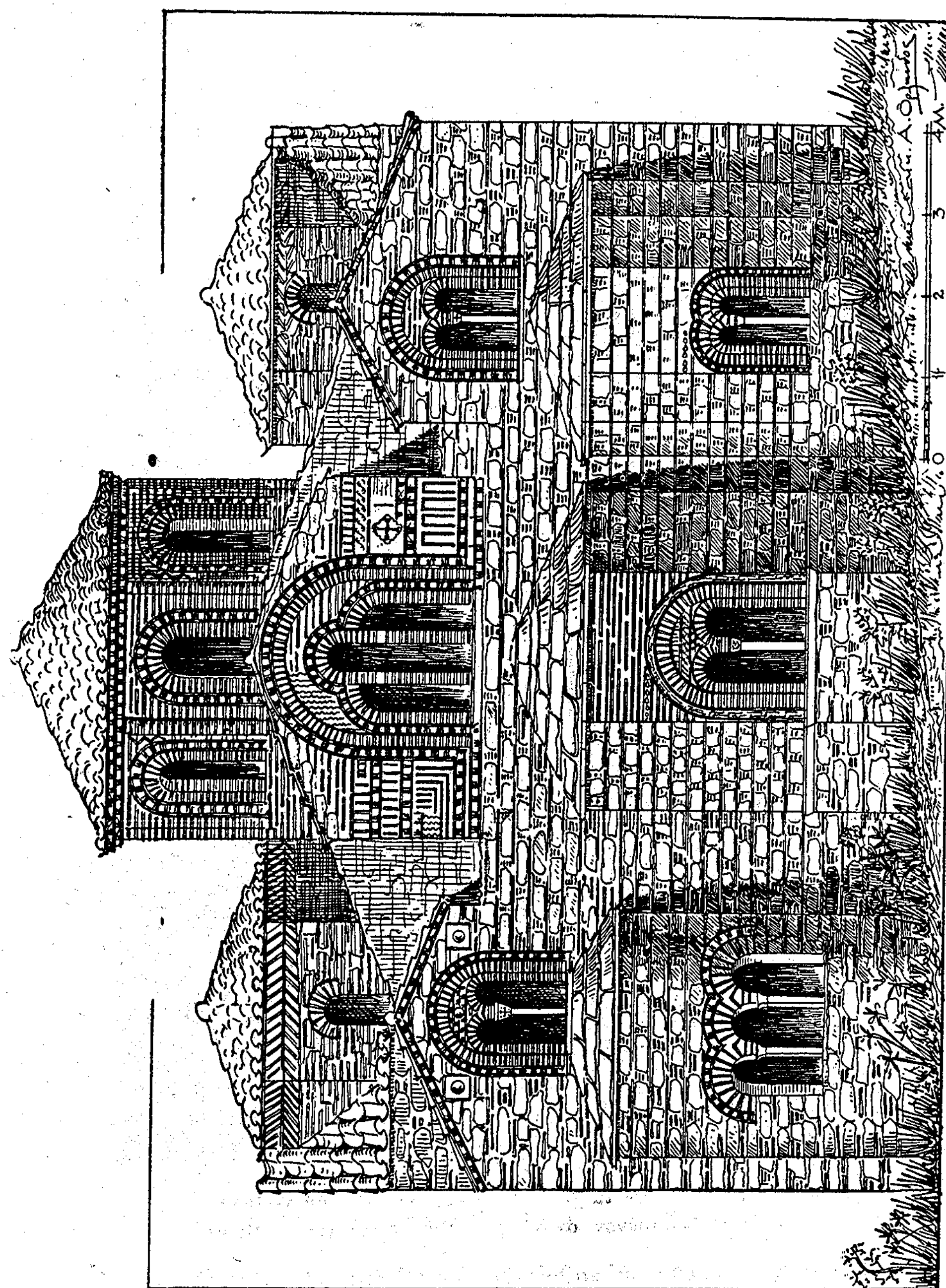
Εἰκ. 5. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ ὑπὲρ τὸ ξύλινον ὑπόστεγον.

Νάρθηξ. Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ προσεκολλήθη ἰσοπλατὴς πρὸς τὸν ναὸν νάρθηξ (εἰκ. 1) φέρων διὰ μίαν θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς μακρᾶς (δυτικῆς) καὶ τῶν δύο στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν. Ἐκ τῶν θυρῶν τούτων ἡ μὲν δυτικὴ εἶναι σήμερον φραγμένη, διακρίνεται ὅμως ἐξωτερικῶς τὸ τοξωτὸν αὐτῆς ὑπέρθυρον· αἱ δὲ δύο πλάγιαι ἔχουσι σμικρυνθῆ ἐπὶ Τουρκοκρατίας· διότι ἐν ᾧ ἀρχικῶς ἔφερον ὑψηλὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα σήμερον φέρουσιν εὐθέα, χρησιμοποιηθέντων πρὸς τοῦτο ἱκανῶν τεμαχίων τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, ἅτινα ἐστηρίχθησαν κάτωθεν διὰ προσθέτων σταθμῶν ὁμοίως ἐκ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου προερχομένων. Ἐσωτερικῶς ὁ νάρθηξ διαιρεῖται εἰς τρία τμήματα ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὸ πλάτος τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ. Καλύπτονται δὲ τὰ τμήματα ταῦτα τὰ μὲν ἄκρα διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, τὸ δὲ μέσον δι' ἐλλειψοειδοῦς φουρνικοῦ. Πάντες δὲ οὗτοι οἱ θόλοι ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τυφλῶν τόξων ἀκκουμβώντων ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων.

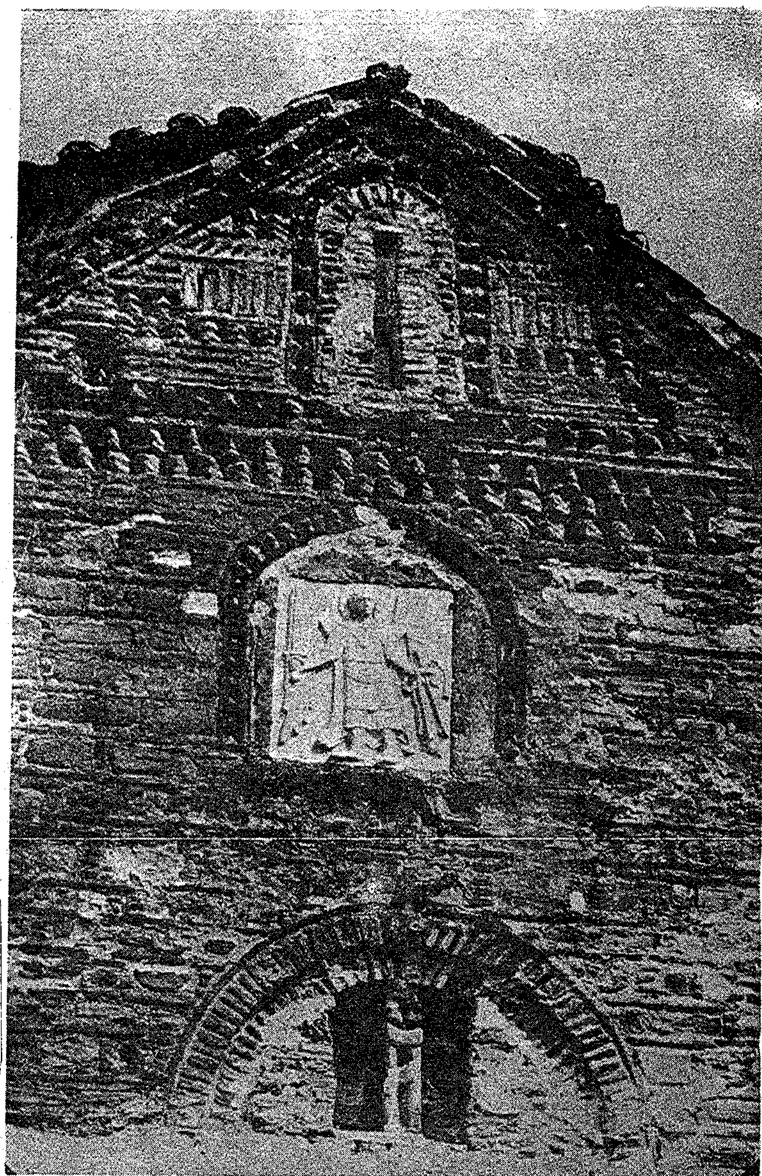
Ὁ νάρθηξ εἶναι πάντως μεταγενέστερος τοῦ ναοῦ ὡς ἀποδεικνύει οὐ μόνον ἡ διάφορος τοιχοποιία του ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δικλινὴς στέγη του ἐμποδίζει τὴν θέαν τῶν παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὰ τύμπανα εἰς ἃ καταλήγουσι πρὸς δυσμὰς αἱ στέγαι τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς γενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως τοῦ ναοῦ ἐρχόμεθα εἰς τὴν μελέτην τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ ἐμφανίσεως.

Εἰκ. 6. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

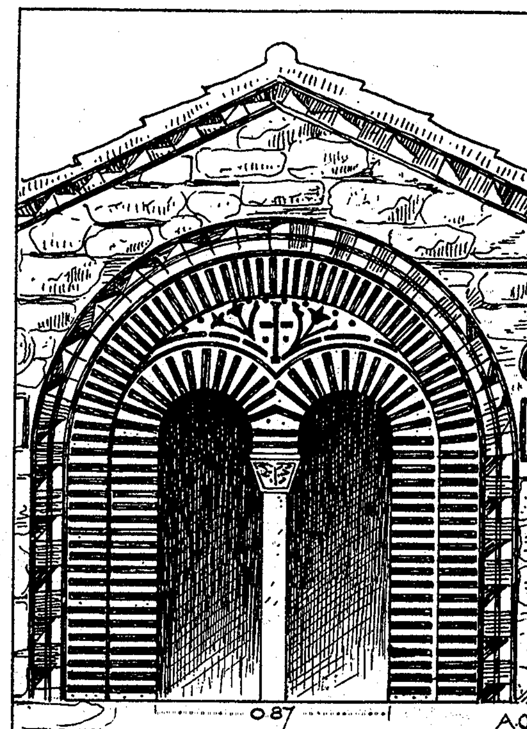

Εἰκ. 7. Τὸ μέσον τμῆμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ μὲ τὸ ἐντειχισμένον ἀνάγλυφον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ καθολικοῦ ἀποτελεῖται ἐκ συνεχῶν ὁριζοντίων στρώσεων (εἰκ. 4) χωριζομένων διὰ μονῆς σειρᾶς πλίνθων πάχους 0.025. Οἱ ἀποτελοῦντες τὰς στρώσεις ταύτας λίθοι—κοινοὶ σκληροὶ ἀσβεστόλιθοι,

οὐχὶ πάντοτε κανονικῶς λαξευμένοι—εἶναι τοποθετημένοι οὕτως, ὥστε νὰ μεσολαβοῦν μεταξύ των κατακόρυφα κενὰ πλάτους 0.08-0,10, ἅτινα συμπληροῦνται δ' ἐπαλλήλων τεμαχίων πλίνθων τιθεμένων ἐντὸς παχέος κονιάματος, ὡς ἡ εἰκὼν 6 δεικνύει. Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς τοιχοποιίας, ὅπερ εἶναι γραφικώτερον τοῦ αὐστηροῦ πλινθοπεριβλήτου, ἰδιάζει εἰς ναοὺς τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας, μάλιστα δὲ τῆς Καστορίας, ἔνθα ἐφηρμόσθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος.

Εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς περιγραφείσης τοιχοδομίας χρῆσις ἐγένετο εἰς τὸ ἱερὸν (εἰκ. 6) καὶ τοὺς κατὰ μῆκος τοίχους (βόρειον καὶ νότιον εἰκ. 5). Εἰς τὰ τριγωνικὰ ὅμως τύμπανα, εἰς ἃ καταλήγουσιν αἱ στέγαι, καθὼς καὶ εἰς τοὺς τρούλλους, ἐγένετο σχεδὸν ἀποκλειστικὴ χρῆσις ὀπτοπλίνθων εἴτε ὡς ὑλικοῦ δομῆς, εἴτε ὡς ὀδοντωτῶν ταινιῶν, εἴτε ὡς διακοσμήσεως διὰ ποικίλης αὐτῶν πλοκῆς τῇ παρεμβολῇ καὶ πηλίνων κοσμημάτων.

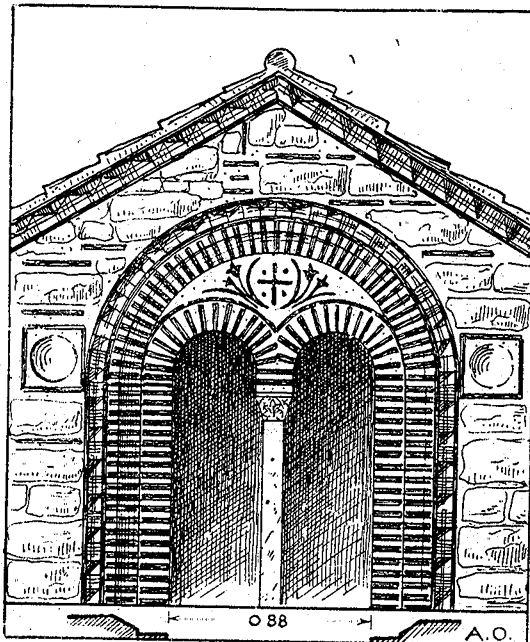

Εἰκ. 8.
Δυτικὸν παράθυρον τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ναοῦ.

Παράθυρα. Σήμερον ὁ ναὸς εἶναι σκοτεινὸς διότι τὰ πλεῖστα τῶν παραθύρων του ἐφράχθησαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας διὰ λόγους ἀμύνης. Τὰ ἄλλοτε φωτίζοντα τὸν ναὸν παράθυρα διακρίνονται εἰς μονόλοβα, δίλοβα καὶ τρίλοβα. Καὶ τὰ μὲν μονόλοβα, ἀνοίγονται κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ φέρουσι δὲ διπλᾶ πλίνθινα πλαίσια περιβαλλόμενα ἐνίοτε ὑπὸ πριονωτῶν ταινιῶν, αἵτινες διήκουσι μέχρι τῆς ποδιᾶς (εἰκ. 5 καὶ 7). Τὰ δὲ δίλοβα, χωριζόμενα διὰ μαρμαρίνων ἢ λιθίνων κιονίσκων φερόντων ἀνάγλυπτα κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ἔχουσι τοὺς λοβούς των περιβεβλημένους ὑπὸ ἐξέχοντος πλαισίου, ἐπιπέδου (εἰκ. 8) ἢ λοξοτμήτου (εἰκ. 9), ὅπερ συνήθως μὲν περιθέεται

[1] Περὶ τῶν ἀξιολογωτάτων ναῶν τῆς Καστορίας θέλομεν δημοσιεύσει προσεχῶς ἰδίαν μελέτην ἐν τῷ Ἀρχείῳ.

ὑπὸ πριονωτῆς ταινίας (εἰκ. 8, 9), ἅπαξ ὅμως καὶ διὰ ζωφόρου ἐκ κεραμίνου κοσμήματος (εἰκ. 10). Τὰ μεταξὺ τῶν λοβῶν καὶ τῶν περιβαλλόντων αὐτοὺς πλαισίων τύμπανα πληροῦνται διὰ κεραμίνης ἢ ἄλλης διακοσμήσεως κατὰ ποικίλους τρόπους. Οὕτω π. χ. τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 10) τὸ τύμπανον κάτω μὲν φέρει τμῆμα πριονωτῆς ταινίας ὑπεράνω δ᾽ αὐτῆς ζωφόρον ἐκ δισέψιλον, τοῦ ὑπολοίπου κυκλικοῦ τμήματος πληρουμένου ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ μισχοφόρου φύλλου ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἐτέθησαν ἀνὰ ἓν ὄρθιον δισέψιλον κατὰ τ᾽ ἄκρα δὲ σειρὰ «κουφιζόντων» στοιχείων (εἰκ. 10). Τὰ τύμπανα τῶν παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα, εἰς ἃ ἀπολήγουσι πρὸς ἀνατολὰς αἱ κατὰ μῆκος στέγαι τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔφερον ἐπαλλήλους ὀδοντωτὰς ταινίας ἐν τῷ μέσῳ δ᾽ αὐτῶν ἡμισφαιρικὸν «ρόδιον» πινάκιον, οὗτινος σώζεται σήμερον μόνον ἡ κοιλότης. Τέλος τῶν παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα τῶν δυτικῶν ἀπολήξεων τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν ἤτοι τῶν ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος, τὰ τύμπανα κοσμοῦνται ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ σταυροῦ ἑκατέρωθεν δ᾽ αὐτοῦ διὰ πηλίνων κρινανθέμων μετὰ μίσχων (εἰκ. 8, 9) κοσμήματος ὅπερ, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, εἰς οὐδὲν ἄλλο βυζαντινὸν μνημεῖον συναντᾶται πήλινον. Εἰς τὰ δύο δὲ τελευταῖα παράθυρα ἐτοποθετήθησαν παρὰ τὴν ἄντυγα καὶ δύο «ρόδια» πινάκια ἐντὸς πλινθίνων τετραγώνων πλαισίων (εἰκ. 8, 9).

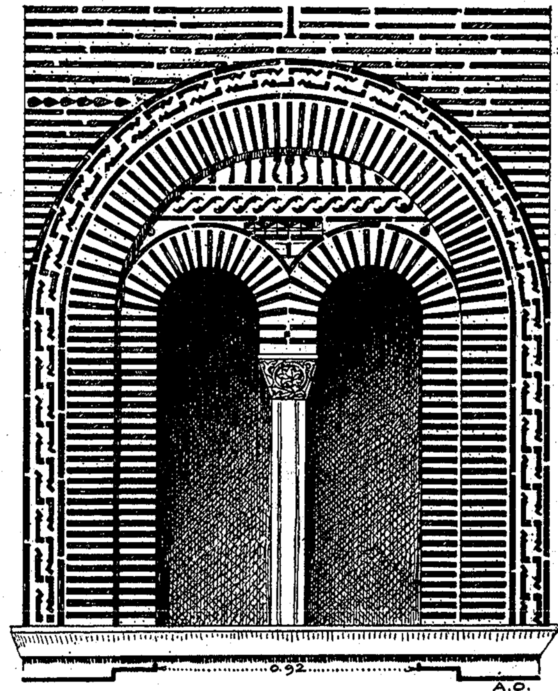

Εἰκ. 9.
Δυτικὸν παράθυρον τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διάταξις καὶ διακόσμησις τῶν παραθύρων εἰς ἃ ἀπολήγει πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς ἡ κεντρικὴ κατὰ μῆκος στέγη τοῦ ναοῦ. Τούτων τὸ ἀνατολικὸν (εἰκ. 6) παρουσιάζει τρίλοβον ἄνοιγμα ἔχον πλινθίνους μὲν τοὺς χωρίζοντας κιονίσκους, τοὺς δὲ λοβοὺς μὲ σχῆμα ἡμικυκλικὸν μὲν τὸν μέσον, τεταρτοκυκλίου δὲ τοὺς ἄκρους. Ἐξωτερικῶς τὰ πλαίσια τῶν λοβῶν περιθέει πριονωτὴ ταινία. Τὸ τρίλοβον συγκρότημα εἶναι

ἐγγεγραμμένον ἐντὸς μεγάλου πλινθίνου ἐξέχοντος πλαισίου περιθεομένου ὑπὸ πριονωτῆς ταινίας διηκούσης κάτω μέχρι τῆς ποδιᾶς (εἰκ. 6). Τὸ μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ τριλόβου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου τύμπανον πληροῦται ἐνταῦθα διὰ παραλλήλων κατακορύφων κυματοειδῶν κοσμημάτων. Οὐ μόνον δὲ τὸ παράθυρον καθ᾽ ἑαυτὸ ἀλλὰ καὶ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τμήματα τοῦ ἀετώματος φέρουσι πλουσίαν κεραμίνην διακόσμησιν συνισταμένην κάτω μὲν ἐκ μαιάνδρων ἀποτελεσθέντων ἐκ κυματοειδῶν κοσμημάτων, ἀνωτέρω δὲ ὑπὸ πηλίνων σταυρῶν ἐντὸς ρόμβων ἐκ κυματοειδῶν ὁμοίως κοσμημάτων καὶ τέλος ἔτι ἀνωτέρω ἐκ ζωνῶν ἀποτελουμένων ἐκ στοιχείων σχήματος λατινικοῦ σίγμα (S) ἐναλλασσομένων πρὸς κυκλικὰ κομβία, οὕτως ὥστε νὰ παρέχεται ἡ συνολικὴ ἐντύπωσις ἁλύσου.

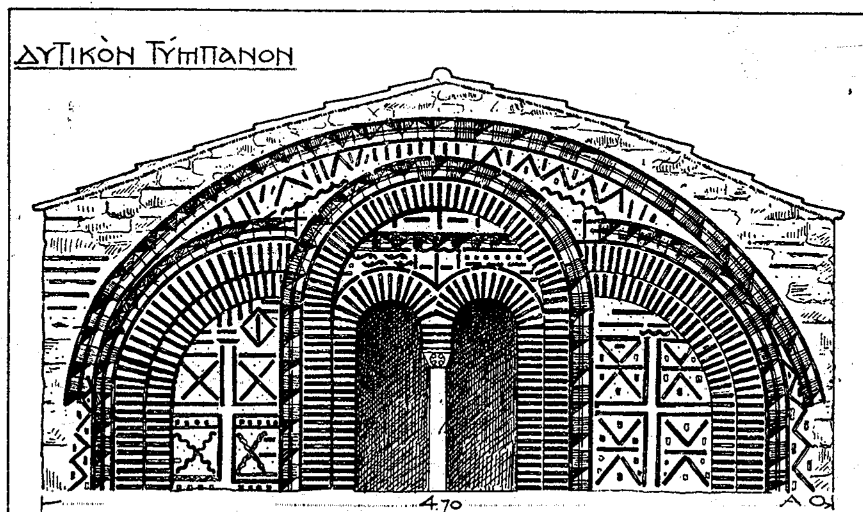
Τέλος τὸ παράθυρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 11) εἶναι κυρίως εἰπεῖν ἓν δίλοβον ὅμοιον πρὸς τὰ γειτονικά του, ὅπερ ὅμως φέρει ἑκατέρωθεν, ἀκκουμβισμένα ἐπὶ τῆς ἄντυγος αὐτοῦ, δύο τεταρτοκυκλικὰ πτερύγια. Τόσον τὸ δίλοβον ὅσον καὶ τὰ πτερύγια αὐτοῦ περιθέονται ἐξωτερικῶς ὑπὸ πριονωτῆς ταινίας καὶ τὰ τρία δὲ πάλιν ὁμοῦ περιβάλλονται ὑπὸ κυκλικῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις πιθανώτατα ἀπετέλει ἀρχικῶς τὸ καμπύλον γεῖσον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς μέσης στέγης· λέγω δὲ τοῦτο διότι τὰ ὕπερθεν τῆς ταινίας αὐτῆς τμήματα τοῦ τοίχου καὶ διὰ μικροτέρων λίθων εἶναι κατεσκευασμένα καὶ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων εἶναι ἐκτισμένα, ὥστε φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενέστεραι προσθῆκαι (εἰκ. 11).

Εἰκ. 10. Παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Τὰ τύμπανα τόσον τοῦ μέσου διλόβου παραθύρου ὅσον καὶ τῶν τυφλῶν ἑκατέρωθεν πτερυγίων πληροῦνται διὰ διαφόρων κοσμημάτων σχηματιζομένων διὰ πλίνθων, εὐθειῶν ἢ κυματοειδῶν. Εἶναι δὲ ταῦτα σταυροί, ρόμβοι, χιαστά, προσέτι δὲ καὶ πριονωταὶ ταινίαι καὶ δισέψιλον (εἰκ. 11).

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ ἐγένετο ἤδη λόγος περὶ ποικίλων κεραμίνων κοσμημάτων, ἅτινα πληροῦσι τὰ τύμπανα τῶν παραθύρων ἢ περιβάλλουσι τὰ πλαίσια αὐτῶν. Ἐκ τῶν κοσμημάτων τούτων ἄλλα μὲν τίθενται μεμονωμένα ἄλλα δὲ πάλιν, τιθέμενα κατὰ σειράν, σχηματίζουσι ζωφόρους πλαισιουμένας ὁτὲ μὲν δι' εὐθειῶν ὁτὲ δὲ δὲ διὰ κυματοειδῶν πλίνθων (εἰκ. 12, ἄνω δεξιᾷ). Καὶ

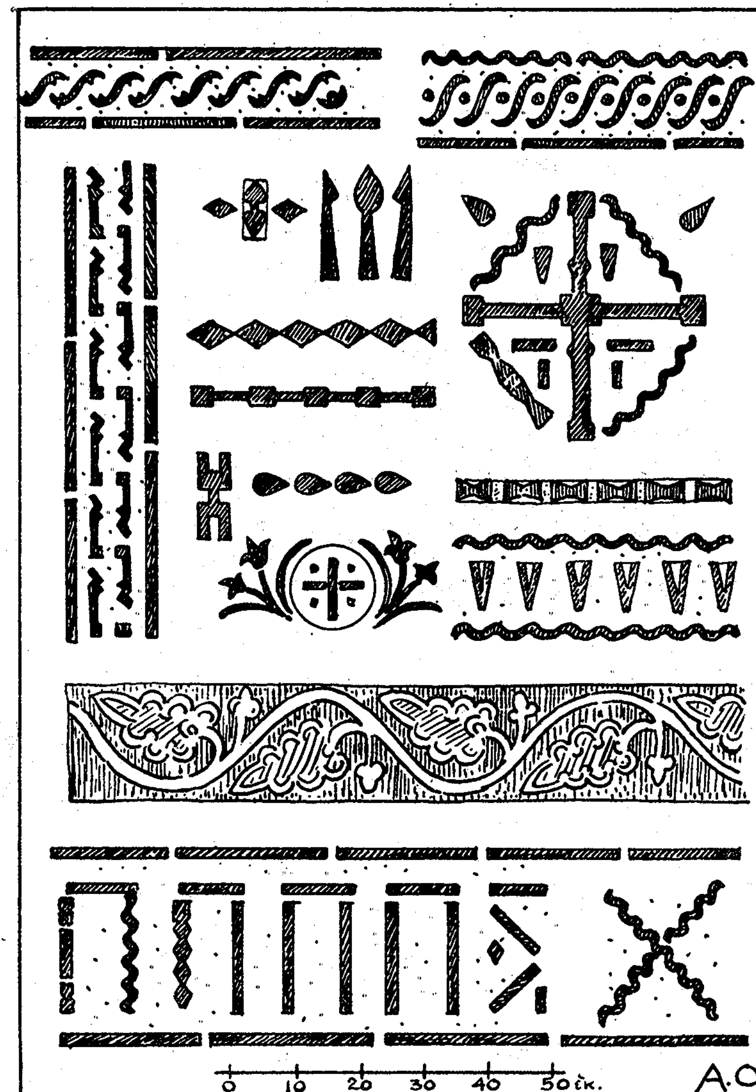

Εἰκ. 11. Δυτικὸν παράθυρον τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ.

τινὰ μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι συνήθη καὶ γνωστὰ ἐξ ἄλλων μνημείων τοῦ Δεσποτάτου ὡς π.χ. α') τὰ δισέψιλον (εἰκ. 12 ἄνω ἀριστερᾷ), ἅτινα ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν[1], τὴν Κάτω Παναγιὰν[2] καὶ τὴν Πόρτα-Παναγιάν[3], β') τὸ ἐν σχήματι λατινικοῦ σῖγμα (εἰκ. 12 ἄνω δεξιᾷ), ὅπερ εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὴν Κάτω Παναγιὰν[4], γ') τὸ πριονωτὸν (εἰκ. 12 ἀριστερᾷ), ὅπερ ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιάν[5], δ') ἡ ἐκ ρόμβων ἅλυσις, ε') ἡ ταινία τῶν ἀμυγδάλων, ς') ὁ μαίανδρος (εἰκ. 12 κάτω ἀριστερᾷ) καὶ τέλος ζ') οἱ σταυροί. Ἄλλα δὲ πάλιν ἐξ αὐτῶν ἀπαντῶσι μόνον ἐνταῦθα καὶ τοιαῦτα εἶναι. α') τὰ κρινάνθεμα (εἰκ. 12 μέσον), β') τὸ χιαστὸν (εἰκ. 12 δεξιᾷ) γ') τὸ κομβοσχοίνιον (εἰκ. 12), δ) ἡ ταινία τῶν διπλῶν πελέκεων, (εἰκ. 12) ε') τὸ ὀξυγώνιον (εἰκ. 12 δεξιᾷ ἐν τῷ μέσῳ) καὶ τέλος ς') τὸ διχαλωτὸν (εἰκ. 12

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Δελτίον 1919 σελ. 21 εἰκ. 8.
[2] Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σελ. 91 εἰκ. 22.
[3] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημείων Α', σελ. 20 εἰκ. 9.
[4] Λαμπάκης, ἔ. ἀ.
[5] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Α' σελ. 20 εἰκ. 8.

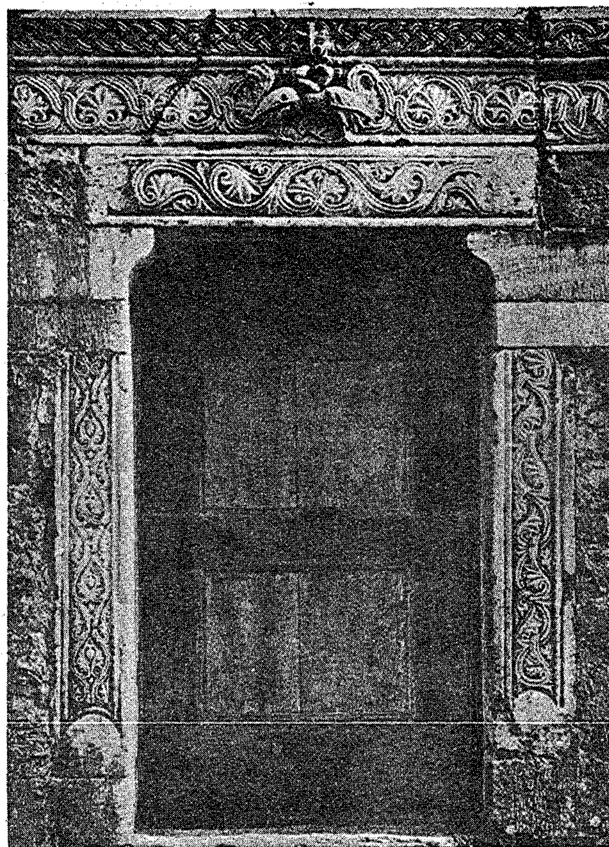
ἀριστερᾷ ἐν τῷ μέσῳ). Πλὴν τοῦ πρώτου πάντα τὰ λοιπὰ κοσμήματα εἶναι κατεσκευασμένα ἐπὶ πλίνθων, ὧν τὸ πάχος ἐτμήθη μετὰ τὴν ὄπτησιν διὰ τοῦ μιστρίου, οὕτως ὥστε νὰ λάβῃ τὰ ἐπιθυμητὰ σχήματα.

Εἰκ. 12. Δείγματα κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ἐνταῦθα καὶ πηλίνην διακοσμητικὴν ζωφόρον ἀπαρτιζομένην ἐξ ὀρθογωνίων τεμαχίων (0,37×0,18) ἐφ' ὧν πλαστικῶς εἰκονίσθη κλιματὶς μετὰ βοτρύων (εἰκ. 12). Ἡ ζωφόρος δ' αὕτη, ἥτις ἐνθυμίζει ἀνάλο-

γον ἐντειχισμένην ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν Ἁγ. Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν, δὲν κοσμεῖ σήμερον τοὺς τοίχους τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν, ἀλλ᾽ ἐχρησιμο-

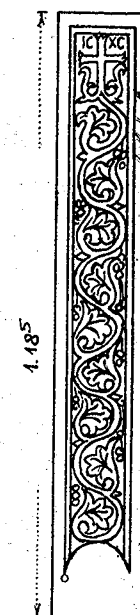
Εἰκ. 13.
Ἡ βόρειος θύρα τοῦ νάρθηκος μὲ τὰ ἐντειχισμένα γλυπτὰ τοῦ τέμπλου.

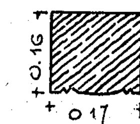
ποιήθη εἰς τὸ δάπεδον αὐτοῦ πρὸς ἀντικατάστασιν φθαρέντος τμήματος τοῦ μαρμαροθετήματος.

Ο ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ἐκ πάντων τῶν ναῶν τῆς Ἄρτης, αἱ Βλαχέρναι παρέχουσι τὸν πλουσιώτερον γλυπτὸν διάκοσμον. Συνίσταται δὲ οὗτος α) εἰς κιονόκρανα β) εἰς κιονίσκους καὶ ἐπιστύλια τέμπλων γ) εἰς ἀναγλύφους πλάκας τάφων καὶ δ) εἰς γλυπτὰ ἀγνώστου προορισμοῦ.

Κιονόκρανα. Ταῦτα διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας. 1) εἰς τὰ τῶν κιόνων τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν καὶ 2) εἰς τὰ τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων. Τὰ κιονόκρανα τῶν κιονοστοιχιῶν εἶναι δύο εἰδῶν: τῶν μεγάλων κιόνων καὶ τῶν μικρῶν. Τὰ τῶν μεγάλων, ὄντα δυστυχῶς ἀλειμένα δι᾽ ἀσβέστου, ἀποτελοῦνται ἢ ἐκ καλάθου περιβαλλομένου ὑπὸ φύλλων ἀκάνθης, ἢ ὑπὸ ἰωνικοῦ μετὰ προσκεφαλαίων κιονοκράνου ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐτέθη κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα. Τὰ κιονόκρανα ταῦτα προέρχονται πιθανῶς ἔκ τινος ἀρχαίου ἢ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Τὰ δὲ τῶν μικρῶν ὀκταγώνων κιονίσκων κιονόκρανα εἶναι ἁπλᾶ, ὑψηλὰ κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ὧν ἡ πρὸς τὸ μέσον κλῖτος βλέπουσα παρειὰ κοσμεῖται δι᾽ ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου ἢ ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος ἐκ σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ φυλλωμάτων (εἰκ. 3). Ὁμοίως κολουροπυραμιδοειδῆ κιονόκρανα φέρουσι καὶ πάντες οἱ κιονίσκοι τῶν παραθύρων, ὧν ἡ πρὸς τὰ ἔξω πλευρὰ κοσμεῖται διὰ φύλλου ἢ ἀνθεμίου, ἁπλοῦ ἢ συνθέτου (εἰκ. 9, 10).

Εἰκ. 14.
Πεσσίσκος τοῦ τέμπλου.

Τέμπλον. Ὁ ναὸς ἔφερεν ἄλλοτε πλούσιον μαρμάρινον τέμπλον, ὅπερ καταστραφὲν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἀντικατεστάθη ἀργότερον δι᾽ ἀκαλαισθήτου ξυλίνου, τῶν τεμαχίων τοῦ παλαιοῦ ἐντειχισθέντων εἰς τὰς σμικρυνθείσας, ὡς εἴπομεν, πλαγίας θύρας τοῦ νάρθηκος ἢ χρησιμοποιηθέντων ἐξ ἀγνοίας εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν πάλαι συληθέντων τάφων τῶν δεσποτῶν.

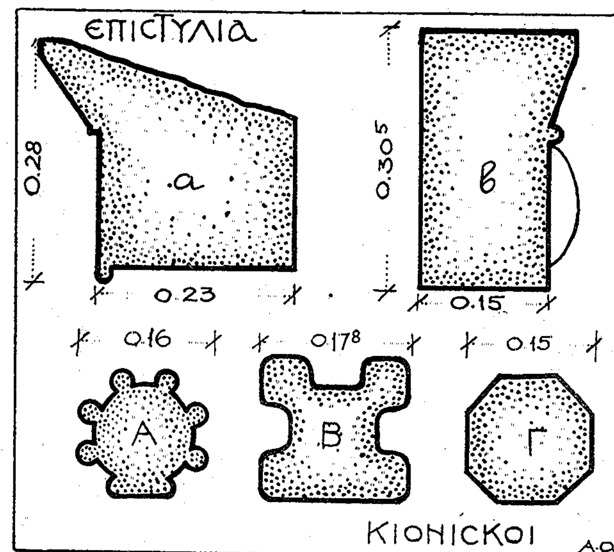
Τὸ τέμπλον τῶν Βλαχερνῶν συνίστατο, ὡς πάντα τὰ βυζαντινὰ τέμπλα, ἐκ κιονίσκων βαινόντων ἐπὶ πεσσῶν καὶ ἐξ ἐπιστυλίων, ζευγνυόντων τοὺς κιονίσκους. Θωράκια ἔφρασσον τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κενά, πλὴν τῶν μέσων ἀνοιγμάτων. Τὰς θέσεις τῶν πεσσῶν καθορίζουσι σαφέστατα αἱ ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ τῶν τριῶν κλιτῶν διατηρηθεῖσαι τετράγωνοι ἐγκοπαὶ πακτώσεως, (εἰκ. 23) ἐκ τῶν διαστάσεων τῶν ὁποίων ταυτίζονται καὶ τὰ σῳζόμενα τεμάχια.

Πέντε λοιπὸν τοιοῦτοι πεσσίσκοι ἀνταποκρινόμενοι ἄλλοι μὲν πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν ἐγκοπῶν τοῦ μέσου κλίτους ἄλλοι δὲ πρὸς τὰς τῶν ἄκρων κλιτῶν εἶναι ἐντειχισμένοι ὡς σταθμοὶ τῶν πλαγίων θυρῶν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 13). Ἔχουσι δὲ οὗτοι ὕψος 1.18^5 καὶ κοσμοῦνται κατὰ τὴν ἐμπροσθίαν των ἐπιφάνειαν διὰ λεπτοτάτης ἐργασίας ἑλικοφύλλων ἄλλων μὲν ἀναδιπλουμένων (εἰκ. 13 ὑπέρθυρον) ἄλλων δὲ μετὰ βοτρύων. Εἶναι δὲ τὰ ἑλικόφυλλα εἰς ἄλλους μὲν πεσσίσκους ἁπλᾶ εἰς ἄλλους δὲ σύνθετα καταλήγοντα εἰς τὸ ἄνω μέρος εἰς σταυρὸν[1] (εἰκ. 14). Εἷς μάλιστα τῶν σταυρῶν φέρει ἑκατέρω-

[1] Ὅμοιος σταυρὸς ὑπάρχει καὶ εἰς τοὺς πεσσίσκους τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν Ἀμφίσσῃ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τόμ. Α΄ σελ. 192 εἰκ. 9.

θεν τῆς ἄνω κεραίας καὶ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν IC XC (εἰκ. 13).

Ὑπεράνω τῶν πεσσίσκων ἐτίθεντο οἱ κιονίσκοι, ὧν διεσώθησαν τρεῖς τύποι. 1) ὁ μετὰ τεσσάρων διὰ κόμβου συνηνωμένων κιονίσκων (εἰκ. 15, Α) 2) ὁ ἐν σχήματι δέσμης ὀκτὼ κιονίσκων (εἰκ. 15, Β) καὶ 3) ὁ ὀκτάγωνος (εἰκ. 15, Γ). Ἐκ τούτων εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα φαίνεται ὅτι ἀνήκει ὁ πρῶτος· διότι ἔχει διατομὴν κατά τι μεγαλειτέραν τῶν λοιπῶν. Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος ἀνήκουσιν εἰς τὰ κλίτη.

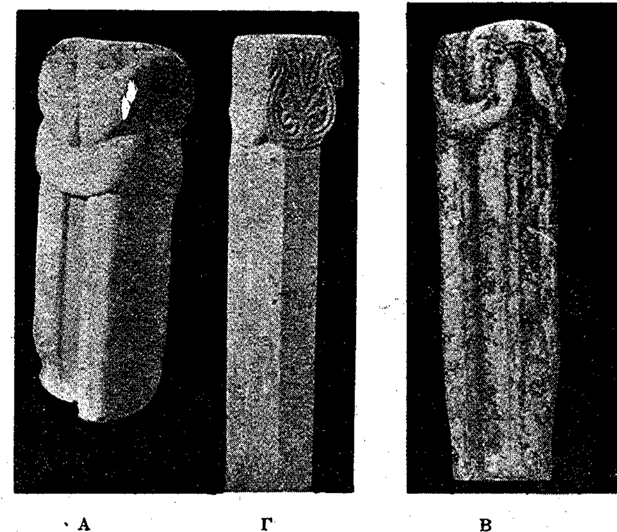
Εἰκ. 15. Τομαὶ κιονίσκων καὶ ἐπιστυλίων τοῦ τέμπλου.

Ἐκ τῶν κιονίσκων τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 16, Α) διετηρήθησαν τρία τεμάχια. Ἓν ἐξ αὐτῶν, φέρον συμφυὲς καὶ τὸ κιονόκρανον, εἶναι ἐντετειχισμένον ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ νάρθηκος, ἄλλο χρησιμεύει σήμερον ὡς διαχωριστικὸς κιονίσκος τοῦ εἰς παράθυρον ἐπὶ τουρκοκρατίας μεταβληθέντος τοξωτοῦ τμήματος τῆς νοτίας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 5 καὶ 7). Τρίτον τέλος τεμάχιον (εἰκ. 16 Γ) ἦτο ἐντειχισμένον εἰς τὸν νότιον τάφον. Τετραπλοῖ κιονίσκοι, συνδεόμενοι ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των διὰ κόμβου ἦσαν συνηθέστατοι εἰς τέμπλα· ἀλλὰ καὶ ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον ἀπαντῶσι συχνὰ εἰς ἀνάγλυφους παρειὰς σαρκοφάγων καὶ εἰς χειρόγραφα. Χρῆσις των ἐγένετο ἀπὸ τοῦ 12ου κυρίως αἰῶνος, ἐνταθεῖσα κατὰ τὸν 13ον καὶ τὸν 14ον αἰῶνα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει ὅτι ἔχομεν ἀσφαλῆ καὶ τὴν μορφὴν καὶ τὴν θέσιν τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου· ἀγνοοῦμεν ὅμως μόνον τὸ ἀκριβὲς ὁλικὸν ὕψος των.

Ὑπεράνω τῶν κιονίσκων ἐτίθεντο ἐπιστύλια ἀποτελούμενα ἐκ ταινίας ἐπιπέδου στεφομένης ὑπὸ λοξοτμήτου γείσου. Ἐπιστυλίων διακρίνομεν δύο κατηγορίας, ὧν ἡ τομὴ (εἰκ. 15) καὶ ἡ διακόσμησις διαφέρει. Εἰς τὸ μέσον κλίτος ἀνήκουσι τὰ ἐπιστύλια τῶν εἰκόνων 17 καὶ 18. Ταῦτα φέρουσιν ἐπὶ μὲν τῆς ταινίας διακόσμησιν ἐκ συριακῶν τροχῶν περιβαλλόντων ῥόδακας ἐπὶ δὲ τοῦ γείσου παρατεθειμένα καὶ διὰ κόμβων συνεχούμενα ἀνθέμια. Τὸ κόσμημα

τῆς ταινίας διεκόπτετο α) ὑπὸ στρογγύλων δίσκων, ἐφ᾽ ὧν πιθανῶς ἦσαν ἄλλοτε γεγλυμμένα μονογραφήματα, ἀργότερον ἀπολαξευθέντα (εἰκ. 17) β) ὑπὸ μεγάλων ἀνακαμπτομένων καὶ ἐξεχόντων φύλλων ἀκάνθης, οἷα συνηθίζοντο ἰδίᾳ κατὰ τὸν 12ον καὶ 13ον αἰῶνα (εἰκ. 18) καὶ γ) ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους ὑπὸ τόξου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων καὶ περιβάλλοντος ἀνάγλυπτον διπλοῦν σταυρὸν (Σταυρώσεως) (εἰκ. 18). Ἡ ἐργασία τῶν κοσμημάτων εἶναι λεπτὴ καὶ ἐπιμελημένη, ἡ δὲ κλῖμαξ των σχετικῶς μικρά.

Εἰκ. 16 Κιονίσκοι τοῦ τέμπλου.

Τὸ ὁλικὸν μῆκος τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους ἦτο 3.68. Τὰ διασωθέντα δύο τεμάχια ἀντιπροσωπεύουσι μῆκος περίπου 2.30.

Ἡ δευτέρα κατηγορία τῶν ἐπιστυλίων διακρίνεται, λόγῳ τῶν ἀναγλύφων μορφῶν τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ τῆς Παναγίας, ἃς φέρει ζωηρῶς ἐξεχούσας (0,05)

Εἰκ. 17. Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους.

ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ταινίας. Τεμάχια τῶν ἐπιστυλίων τούτων ἐσώθησαν ἐν συνόλῳ τρία, ὧν τὸ μὲν ἀριστερὸν (εἰκ. 19) εἶναι ἐντειχισμένον ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος τὰ δὲ δύο ἄλλα (εἰκ. 20) ἀπόκεινται ἐν τῷ διακονικῷ. Τὸ ὁλικὸν μῆκος τοῦ ἐπιστυλίου ὑπολογίζεται ἀκριβῶς, λόγῳ τῆς συμμετρικότητος, εἰς 2.95. Τόσον ὅμως εἶναι μόνον τοῦ διακονικοῦ τὸ ἄνοιγμα, ὅπερ εἶναι μικρότερον τοῦ τῆς προθέσεως κατὰ 0.26 λόγῳ τῆς κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπάρξεως τῆς παραστάδος (εἰκ. 1) ἥτις δὲν ὑφίσταται καὶ εἰς τὸ βόρειον κλῖτος. Κατὰ ταῦτα τὸ ἐξεταζόμενον ἐνταῦθα ἐπιστύλιον

ἀνήκει εἰς τὸ διακονικόν. Ἐπικυροῦται δ' ἡ ἐνταῦθα τοποθέτησίς του καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ κιονίσκοι, οἵτινες τὸ ἐβάσταζον, τοποθετούμενοι εἰς ἃς θέσεις καθορίζουσιν αἱ ἐπὶ τοῦ δαπέδου σωζόμεναι ἐγκοπαὶ πακτώσεως αὐτῶν,

Εἰκ. 18. Τεμάχιον ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους.

ἔρχονται ἀκριβῶς κάτωθεν τῶν Ἀρχαγγέλων, ὅπου καὶ ὑπάρχει ὁ σχετικὸς γόμφος. Ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις (εἰκ. 21) δεικνύει τὴν γενικὴν ὄψιν τοῦ τέμπλου.

Ἡ ταινία καὶ τὸ γεῖσον τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι πλουσίως διακεκοσμημένα ἡ μὲν δι' ἀλυσσοειδοῦς κοσμήματος ἐκ διατεμνομένων κύκλων, τὸ δὲ δι' ἑλικο-

Εἰκ. 19. Ἀνάγλυπτον ἐπιστύλιον τέμπλου ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν νότιον θύραν τοῦ νάρθηκος.

φύλλου πρωτοτύπου μορφῆς. Τὸ κόσμημα τῆς ταινίας καὶ τοῦ γείσου διακόπτουσι τοῦτο μὲν ζωηρῶς ἐξέχοντα κομβία (εἰκ. 19) τοῦτο δὲ αἱ προτομαὶ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους εἰκονιζομένης ἐν στάσει δεήσεως Παναγίας καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτῆς παρισταμένων ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Ἔχομεν ἑπομένως ἐνταῦθα τὸ ἄνω τμῆμα τῆς παραστάσεως, ἥτις τοποθετεῖται συνήθως εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἤτοι τῆς

Θεοτόκου δεομένης μὲ τοὺς ἑκατέρωθεν αὐτῆς προσκλίνοντας ἀρχαγγέλους ἐν τῷ ἡμετέρῳ τέμπλῳ ἡ Παναγία τῆς ὁποίας δυστυχῶς ἡ κεφαλὴ εἶναι τελείως κατεστραμμένη, παρίσταται εἰς αὐστηρὰν μετωπικὴν στάσιν δεήσεως, φέρει δὲ τὸν ἐπὶ τοῦ στήθους ἀναδιπλούμενον μανδύαν (εἰκ. 20). Αἱ χεῖρες της δὲν ἐξέχουν λοξῶς ἑκατέρωθεν τοῦ σώματος, ὡς εἰς τὰς ἀναγλύφους «δεομένας» Θεοτόκους, ἀλλ' εἶναι προσκεκολλημέναι κατακορύφως ἐπὶ τοῦ στήθους. Ἀνάλογον στάσιν ἔχει καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ Θεοτόκος τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος[1], ἥτις προέρχεται ὡσαύτως ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τούτου[2]. Εἶναι πιθανώτατον ὅτι ἡ ἡμετέρα Παναγία ἀντιγράφει τὴν περιώνυμον Βλαχερνίτισσαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως[3].

Εἰκ. 20. Δύο προσαρμοζόμενα τεμάχια τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

Οἱ δὲ πτερωτοὶ Ἀρχάγγελοι, ὧν τὰ συντετμημένα ὀνόματα ἀναγράφονται ἐπὶ δίσκων παραπλεύρως τῶν φωτοστεφάνων, σεβίζοντες τὴν Θεοτόκον, παρίστανται ἑκατέρωθεν αὐτῆς εἰς τὴν συνήθη στάσιν τῶν τριῶν τετάρτων. Φοροῦσι δὲ οὗτοι τὸν μετὰ διαλίθων παρυφῶν καὶ λώρου ἀναδιπλούμενον περὶ τὸν καρπὸν σφικτὸν χειριδωτὸν πλατύσημον χιτῶνα, στολὴν ἣν φέρουσι καὶ οἱ αὐτοκράτορες ἢ οἱ δεσπόται[4] εἰς τοιχογραφίας ἀπὸ τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἡμίτομον παράστασιν ἀναγλύφων μορφῶν, αὕτη ἦτο λίαν συνήθης καθ' ὅλας τὰς περιόδους, ἐγένετο δὲ προφανῶς κατ' ἀπομίμησιν τῶν φορητῶν εἰκόνων. Οἱ ἄγγελοι ἰδίᾳ συχνότατα παρίστανται ἀνάγλυφοι μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος[5].

[1] Strzygowski, Δ. I. E. E, B' 723 καὶ Röm. Quartalschrift 1893, 8.

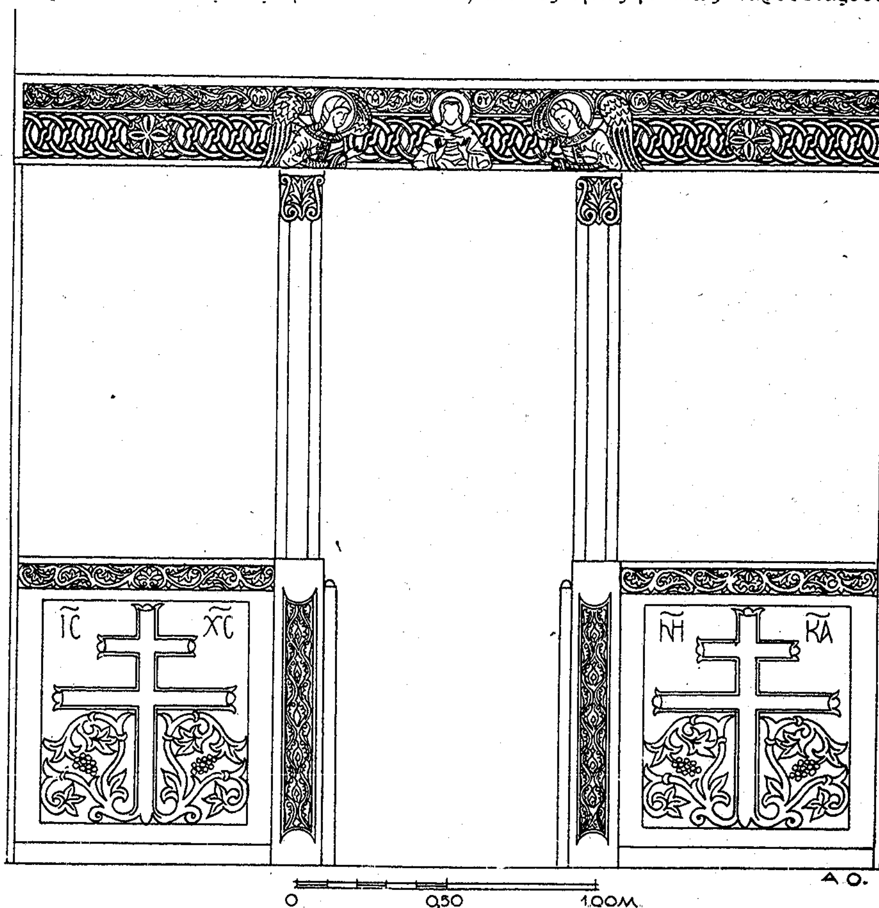
[2] Ξυγγόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τ. Δ' (1927) σ. 67 ἔνθα μνημονεύονται καὶ ἄλλα παραδείγματα τῆς αὐτῆς στάσεως τῆς Παναγίας, ἐν οἷς καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῶν Βλαχερνῶν, ὀρθῶς ἔκτοτε θεωρηθὲν ὡς ἐκ τοῦ τέμπλου προερχόμενον.

[3] Ὅρα σχετικῶς J. Ebersolt, Sanctuaires de Byzance 1921, σ. 50, εἰκ. 7.

[4] Σπ. Π. Λάμπρος, Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων Ἀθῆναι 1930 πίν. 73-85, Diehl, Manuel[2] 1927 εἰκ. 432, 433, Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919 προμετωπὶς καὶ εἰκ. 13, 14 καὶ 22.

[5] Κιβώριον Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως Bréhier, N. Archives des Mis-

Ἡ διὰ τῆς γλυπτικῆς ἀπεικόνισις θείων μορφῶν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς δὲν ἦτο τόσον ἀσυνήθης, ὅσον πρό τινος ἐνομίζετο[1]. Συχνάκις ἀπαντῶνται λατρευτικαὶ εἰκόνες λαξευμέναι ἐπὶ λίθου, αἵτινες ὅμως γενικῶς παρουσιάζουσι

Εἰκ. 21 Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου τοῦ διακονικοῦ.

λίαν ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον καὶ ἀνάγονται εἰς ἐποχὰς κυμαινομένας μεταξὺ τοῦ

sions Scientifiques Paris 1911 πίν. XXI εἰκ. 2 (11ου αἰ.), τάφος Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτης (13ου αἰ.) (ὅρα φωτογραφίαν κατωτέρω), Τάφος Μ. Τορνίκη ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας (14ου αἰ.). Šmit, Kachrie-Djami Παραρτ. XI τόμ. Izvjestia Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως πίν. LXXXIII καὶ LXXXIV πρβ. καὶ κιονόκρανον τοῦ αὐτοῦ ναοῦ αὐτόθι πίν. LXXXV. Τέμπλον βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (13ου αἰ.). Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζαντ. Μουσείου Ἀθηνῶν εἰκ. 24. Bréhier, ἔ.ἀ. 1913 fasc. 9 πίν. VII εἰκ. 13 κλπ. Ἐλεφαντοστοῦν τῆς Συλλογῆς Stroganof (12ου αἰ.). Diehl, Manuel² (1927) εἰκ. 327.

[1] Strzygowski, Röm. Quart. 1893 σ. 6. Choisy, Hist. Arch. II 1903, σ. 31.

9ου καὶ τοῦ 12ου μ. Χ. αἰῶνος[1]. Πολὺ περισσότερον ἔξεργοι καὶ πλαστικαί, σχεδὸν ὁλόγλυφοι, ἀπεδόθησαν αἱ μορφαὶ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ἴσως κατ᾽ ἐπίδρασιν τῆς ἐπιτυμβίου πλαστικῆς τῆς Δύσεως. Τοιαύτην ἰσχυράν, ἑλληνιστικὴν πλαστικότητα παρουσιάζουσι καὶ τὰ ἀνάγλυφα τῶν Βλαχερνῶν, ἅτινα ἐξετελέσθησαν ὄχι μόνον μὲ ἀκρίβειαν ἀλλὰ καὶ μὲ χάριν καὶ φυσικότητα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα ἔργα παλαιότερα ἢ καὶ σύγχρονα[2], ἅτινα χαρακτηρίζει ἐπιπεδότης καὶ γραμμικὴ ἀπόδοσις τῶν μορφῶν. Σημειωτέον δ᾽ ὅτι οἱ προοπτικῶς εἰκονισθέντες ἀρχάγγελοι παρεστάθησαν ὀρθῶς ἡ δὲ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων καὶ τῶν τριῶν μορφῶν δὲν εἶναι ἁπλῆ, συμβατική, ἀλλ᾽

Εἰκ. 22. Ἐπιστύλιον τῆς προθέσεως καὶ πεσσίσκος.

ἐξετελέσθη κατὰ φύσιν, ὥστε νὰ ἐνισχύῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὄγκου. Τέλος ἡ ἐκτέλεσις καὶ τῶν μορφῶν καὶ τῶν κοσμημάτων εἶναι τόσον ἐπιμελημένη, ὅσον δὲν ἀνέμενέ τις νὰ συναντήσῃ εἰς τὴν μακρυνὴν ταύτην ἐπαρχίαν. Ἐκ τούτων λοιπὸν πάντων τῶν γνωρισμάτων, ἅτινα μαρτυροῦσι ἀξιοσημείωτον καλλιτεχνικὴν ὡριμότητα, ἄγομαι νὰ δεχθῶ, ὅτι τὸ γλυπτὸν τέμπλον τῶν Βλαχερνῶν θὰ ἐξετελέσθη παρὰ τεχνιτῶν ἐλθόντων ἐκ τῆς πρωτευούσης καὶ ἐργαζομένων εἰς τὴν αὐλὴν τῶν δεσποτῶν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως[3].

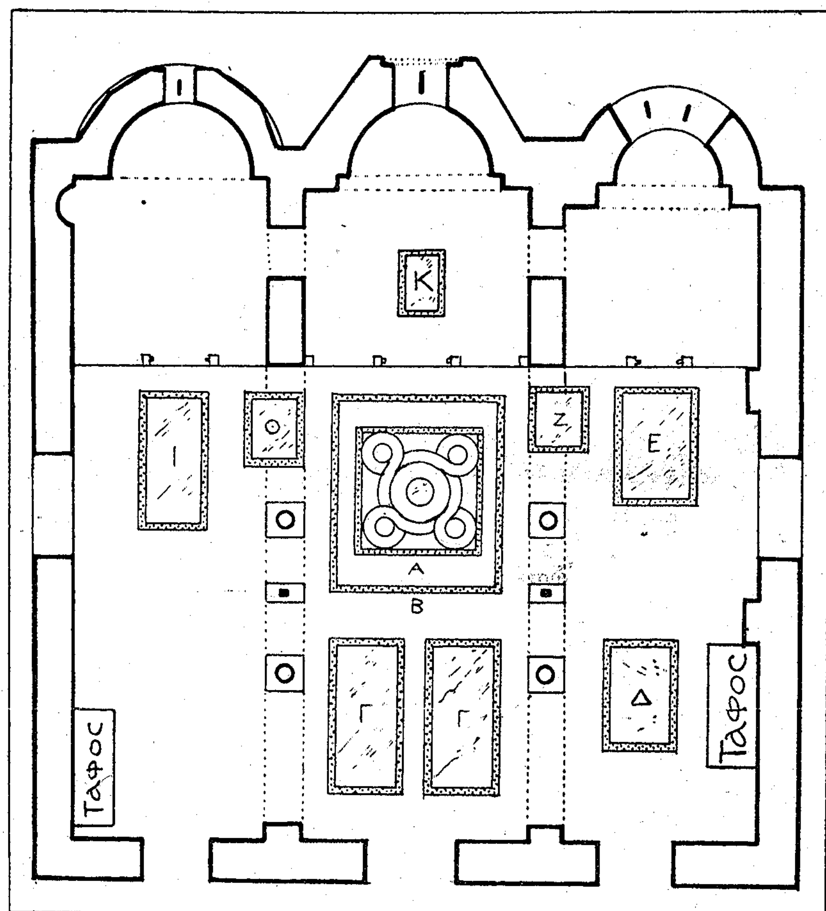
Τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κενὰ ἐφράσσοντο, πλὴν τοῦ μέσου ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς θύρα, διὰ θωρακίων, ἐξ ὧν ἀνεῦρον δύο πολλαχῶς τεμαχισμένα. Ἐκ τῆς συναρμογῆς τῶν τεμαχίων των ἐξήχθη ὅτι τὸ σχέδιον ἀπηρτίζετο ἐξ

[1] Πβλ. Γ. Σωτηρίου, Recueil Kondakof Πράγα 1926 σ. 125 ἑ.

[2] Πβλ. ἀνάγλυφα τάφου Ἁγ. Θεοδώρας.

[3] Τὸ ἄνωθεν τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος τεμάχιον τοῦ τέμπλου παρουσιάζει σήμερον ζωηρὸν πορφυροῦν χρωματισμὸν (grenat) εἰς τὴν κόμην καὶ τὰς παρυφὰς τοῦ ἐνδύματος τοῦ ἀγγέλου. Εἶναι τόσον ἐπιτυχὴς ὁ χρωματισμὸς αὐτός, ὥστε δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ παλαιὸς ἀνανεωμένος. Εἶναι ἄλλως τε πιθανώτατον, ὅτι ὅπως οἱ ἀρχαῖοι, οὕτω καὶ βυζαντινοὶ ἀνύψωνον διὰ χρωμάτων τὸ θέλγητρον τῶν πλαστικῶν των ἔργων. Διὰ τὰς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ εἰκόνας τουλάχιστον τοῦτο εἶναι βέβαιον.

ἑνὸς σταυροῦ τῆς ἀναστάσεως, οὗτινος τὰ μὲν δύο κάτω τῆς ὁριζοντίας κεραίας διαμερίσματα κοσμοῦνται διὰ κλιματίδος μετὰ βότρυος, τὰ δὲ δύο ἄνω διὰ τῆς γνωστῆς συντετμημένης ἐπιγραφῆς ΙϹ ΧϹ (εἰκ. 21 ἀριστερᾷ) καὶ ΝΗ ΚΑ (δεξιᾷ). Τὸ πλάτος τῶν θωρακίων ὑπολογίζεται εἰς 0.68 τὸ δὲ ὕψος εἰς

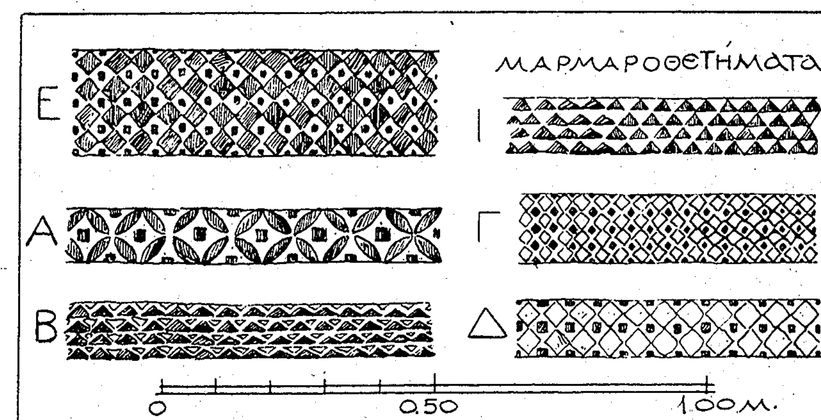

Εἰκ. 23. Γενικὴ διάταξις τῶν μαρμαροθετημάτων τοῦ δαπέδου

0.85· τὸ πάχος εἶναι 0.06. Ὑπεράνω τῶν θωρακίων θὰ ὑπῆρχεν, ὡς συνήθως, λοξότμητός τις στέψις. Ἐπειδὴ δὲ τοιούτων στέψεων ἀνεῦρον δύο ἢ τρία εἴδη παρεδέχθην ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς εἰκ. 21 τὸ ἐξ αὐτῶν συγγενέστερον — ἀπὸ ἀπόψεως κοσμήματος — πρὸς τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ τέμπλου τούτου.

Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς μορφῆς τῶν τέμπλων τοῦ μέσου κλίτους καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν ταύτισιν τῶν εἰς αὐτὰ ἀνηκόντων τεμαχίων εἶναι

πρόδηλον ὅτι τὸ ὑπολειπόμενον τεμάχιον ἐπιστυλίου, ὅπερ σήμερον χρησιμεύει ὡς ὑπέρθυρον τῆς βορείου θύρας τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 13), ἀνήκει εἰς τὸ τέμπλον τῆς προθέσεως. Ἡ διατομὴ τοῦ ἐπιστυλίου τούτου (εἰκ. 22) εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ διακονικοῦ, διαφέρει δὲ μόνον ἡ διακόσμησις. Πράγματι ἐνταῦθα ἡ μὲν κατακόρυφος ταινία κοσμεῖται διὰ ζωφόρου ἐκ συγκομβουμένων ἀνθεμίων (εἰκ. 22), ἡ δὲ λοξὴ ἐπιφάνεια τῆς στέψεως δι᾽ ἁλυσοειδοῦς πλέγματος. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς κατακορύφου ταινίας ὑπάρχει λίαν ἔξεργος παράστασις δύο ἀντωπῶν παγωνίων ἐχόντων τοὺς λαιμοὺς συμπεπλεγμένους τὰς δὲ οὐρὰς ἀνωρθωμένας. Τὸ θέμα τοῦτο συνηντήσαμεν εἴδη εἰς τὸ τέμπλον

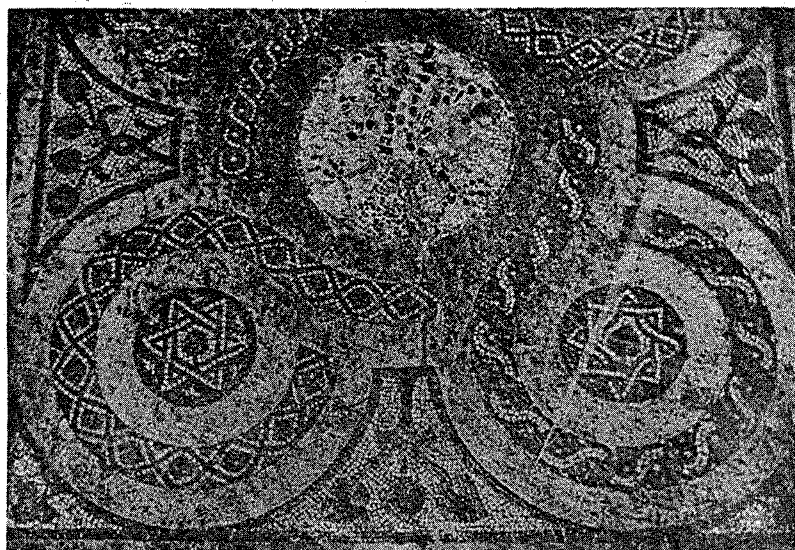
Εἰκ. 24 Δείγματα μαρμαροθετημάτων

τῆς Πόρτα - Παναγιᾶς[1], ὅτε καὶ ἀνεφέραμεν καὶ ἄλλα παραδείγματα τῆς χρήσεως αὐτοῦ εἴς τε γλυπτὰ καὶ εἰς χειρόγραφα.

Δάπεδον. Τὸ ἔδαφος τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μεγάλων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πλακῶν, αἵτινες ἦσαν διατεταγμέναι, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζωσι τὸ ἐσωτερικὸν ἐπιμήκων ὀρθογωνίων ἢ τετραγώνων πλαισίων ἀποτελουμένων ἐκ μικρῶν, ποικιλοχρώμων, φυτευτῶν μαρμάρων. Ἐκ τῶν πλαισίων τούτων ἀκέραια διεσώθησαν μόνα τὰ τοῦ μέσου κλίτους καί τινα τῶν πλαγίων, τὰ δὲ λοιπὰ καταστραφέντα ἀντικατεστάθησαν διὰ κοινῶν λιθίνων πλακῶν. Τὴν γενικὴν τῶν πλαισίων διάταξιν παρέχει ἡ εἰκ. 23, τινὰς δὲ συνδυασμοὺς τῶν περιβαλλουσῶν αὐτὰ ταινιῶν ἡ εἰκ. 24. Ὡραιότερον καὶ συνθετώτερον πάντων τῶν πλαισίων ἦτο ἐσχηματισμένον τὸ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ μέσου κλίτους εὑρισκόμενον ὀμφάλιον (εἰκ. 25), ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ συνήθους καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων μεσοβυζαντινῶν μαρμαροθετημάτων γνωστοῦ θέματος τῶν πέντε συμπλεκομένων κύκλων («πέντε ἄρτων»). Ἐν ἀντιθέσει

[1] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ σελ. 27.

πρὸς τὰ λοιπὰ πλαίσια αἱ ταινίαι τοῦ κεντρικοῦ εἶναι ἐσχηματισμέναι διὰ ψηφίδων ὡς ἁλυσοειδῆ πλέγματα. Ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστου τῶν ἄκρων κύκλων, ὑπάρχει ψηφιδωτὸς δίσκος ἐν τῷ ὁποίῳ ἐγγράφονται τετράγωνα ἁπλᾶ ἢ διασταυρούμενα ἢ καὶ διατεμνόμενα τρίγωνα (πεντάλφα) (εἰκ. 25) περιβάλλοντα φύλλον κισσοῦ ἢ ἀμπέλου. Τοῦ δὲ κεντρικοῦ κύκλου τὸ θέμα ἦτο δικέφαλος, πιθανώτατα, ψηφιδωτὸς ἀετός, οὗτινος διακρίνονται μὲν οἱ ἀνοικτοὶ πόδες

Εἰκ. 25. Τὸ ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου

καὶ ἡ οὐρά, εἶναι ὅμως κατεστραμμένον καὶ ἀτέχνως ἀργότερον ἐπεσκευασμένον τὸ ἄνω μέρος, ὥστε τὸ περίγραμμα τοῦ πτηνοῦ νὰ εἶναι δυσδιάκριτον (εἰκ. 25). Τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τοῦ περιγεγραμμένου εἰς αὐτοὺς τετραγώνου καμπυλόπλευρα τρίγωνα ἐπληρώθησαν καὶ αὐτὰ διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων μισχοφόρων καλύκων ἢ καρπῶν, αἱ δὲ γωνίαι διὰ φύλλων (εἰκ. 25). Τὸ μέγεθος τῶν ψηφίδων εἶναι 0.01×0.008 τὰ δὲ χρησιμοποιηθέντα χρώματα: λευκόν, βαθὺ πράσινον, πορφυροῦν (rosso antico) καὶ ὠχροκίτρινον (sienna ὠμή). Ἡ παράθεσις τῶν συμπληρωματικῶν χρωμάτων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ λευκὸν παρέχει ἐπιτυχεστάτην καὶ σοβαρὰν χρωματικὴν ἁρμονίαν. Ἡ τέχνη τῆς ἐκτελέσεως τῶν ψηφιδωτῶν εἶναι λεπτοτάτη.

Τάφοι. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουσι δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ἤτοι παρὰ τὸν νότιον καὶ τὸν βόρειον τοῖχον (εἰκ. 1) δύο ὀρθογώνιοι τάφοι. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρὸς βορρᾶν εἶναι κτιστὸν ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον (1.95×0.60×0.70) ὅπερ καλύπτεται ὑπὸ μαρμαρίνης ἐνεπιγράφου πλακός, περὶ ἧς θέλομεν εἴπει κατωτέρω. Ὁ δὲ πρὸς νότον τάφος (εἰκ. 26) εἶναι ὀγκωδέ-

Εἰκ. 26. Ὁ νότιος τάφος ὡς ἀνασυνεκροτήθη τὸ 1897.

στερος τοῦ ἄλλου (2.05×0.81×0.90) καὶ φέρει ἐντετειχισμένην πλουσίαν ἀνάγλυπτον διακόσμησιν κατά τε τὰς τρεῖς κατακορύφους αὐτοῦ παρειὰς καὶ τὴν ἄνω ὁριζοντίαν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ διακόσμησις ὅμως αὕτη εἶναι τόσον ἀτάκτως καὶ ἀνοργάνως κατανεμημένη (εἰκ. 26), ὥστε εὐκόλως ἀναγνωρίζει τις ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἀρχική, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ μεταγενεστέρας ἀνασυνθέσεως τοῦ τάφου παρ' ἀδαῶν τεχνιτῶν. Πράγματι δὲ ὁ τάφος οὗτος ἠνοίχθη τὸ 1896 ἵνα ἐρευνηθῇ τὸ ἐσωτερικόν του παρὰ τοῦ Μητροπολίτου Πρεβέζης Κοσμᾶ[1] ἀνασυνεκροτήθη δ' ἀργότερον χρησιμοποιηθέντων πρὸς ἀνάκτισιν αὐτοῦ καὶ ἱκανῶν ἄλλων γλυπτῶν τεμαχίων, ἀνηκόντων προφανῶς εἰς ἄλλους τάφους ἢ κατασκευάσματα. Οὕτω π.χ. τὸ ἐπιστύλιον τῆς εἰκόνος 17, ὅπερ, ὡς εἴδομεν, ἀνήκει εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους ἐνεκτίσθη ἀνεστραμμένον εἰς τὸν τάφον (εἰκ. 26), ὁμοίως δὲ καὶ τεμάχια τῶν θωρακίων καὶ τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου καὶ ποικίλα ἄλλα γλυπτά, περὶ ὧν θέλομεν ὁμιλήσει κατωτέρω. Πρὸς διευκρίνησιν λοιπὸν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ τάφου καὶ διαχωρισμὸν τῶν διαφόρων γλυπτῶν παρέστη ἀνάγκη νέας διαλύσεως τοῦ μνημείου, ἣν καὶ ἐξετέλεσα ἀδείᾳ τοῦ Ὑπουργείου κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1936. Κατὰ ταύτην εὑρέθησαν καὶ νέα τινα γλυπτὰ καὶ ἐνεπίγραφα τεμάχια ἐνεκτισμένα ἐντὸς τοῦ ἐκ λίθων πυρῆνος τοῦ τάφου. Τὴν διάλυσιν ἠκολούθησεν ἡ μελέτη καὶ κατάταξις τῶν ποικίλων γλυπτῶν τεμαχίων καὶ ἡ πρὸς ἄλληλα συναρμογὴ τῶν διαφόρων κομματίων τῶν γλυπτῶν, ἐξ ἧς προέκυψε καὶ ἡ κατανομὴ αὐτῶν εἰς τὰ οἰκεῖα κατασκευάσματα. Ἀπέδειξε λοιπὸν ἡ ταξινόμησις ὅτι εἰς τὸν

[1] Ν. Ἑλληνομνήμων τ. ΙΘ' σ. 299.

Εἰκ. 27. Ἡ ἑτέρα τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς νοτίας σαρκοφάγου.

νότιον τάφον ἀνήκουσι τὰ ἑξῆς γλυπτὰ τεμάχια, ὧν αἱ διαστάσεις συμβιβάζονται πλήρως πρὸς τὴν κατὰ χώραν σωζομένην βάσιν τοῦ μνημείου:

α) Πλὰξ ὀρθογώνιος τεθραυσμένη κατὰ τὴν κάτω πλευρὰν καὶ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν, πλάτους 0.81 καὶ πάχους 0.07. Ἐπ᾽ αὐτῆς (εἰκ. 27) εἰκονίζεται ζωηρῶς ἐξέχον ἡμικυκλικὸν τόξον κοσμούμενον διὰ πρωτοτύπου ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος μετὰ παρεμβαλλομένων τριφύλλων καὶ βαῖνον ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους των διὰ τοῦ γνωστοῦ σχοινίνου κόμβου. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ὑπεράνω τῶν κιονίσκων εἰκονίζονται καρποφόρα δένδρα κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν τρόπον[1], κάτωθεν δὲ τοῦ τόξου ὁ διπλοῦς σταυρὸς τῆς Ἀναστάσεως (ἢ Σταυρώσεως) κοσμούμενος διὰ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ τόξον ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἄνω μὲν εὕρηται ζωηρῶς χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ [ΝΙ]-ΚΑ / IC-XC κάτω δὲ ἀνὰ εἷς μονοπτέρυγος ἀετὸς στρέφων πρὸς τὰ ἔξω τὴν κεφαλὴν καὶ δάκνων διὰ τοῦ ῥάμφους τὴν ἀνοικτὴν πτέρυγά του.

β) Πλὰξ ὀρθογώνιος κολοβή, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ δύο συνανηκόντων τεμαχίων (εἰκ 28) πλάτους ὁμοίως 0.81 καὶ πάχους 0.07. Εἰκονίζεται καὶ

[1] Πβλ. δένδρον ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Γεννήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Bréhier, N. Arch. des missions scientif. 1911 Fasc. 3 πίν. XXII εἰκ. 1.

ἐπ᾽ αὐτῆς θέμα ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς προηγουμένης ἤτοι τόξον κοσμούμενον δι᾽ ἀναγλύπτων ἀνθεμίων καὶ στηριζόμενον ἐπὶ διδύμων κιονίσκων κάτωθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ζωηρῶς ἔξεργος ὁ διπλοῦς σταυρὸς τῆς Ἀναστάσεως. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ, ἐντὸς δίσκων, ἡ ἐπιγραφὴ IC-XC. Εἰς τὸ ἔλλεῖπον κάτω ἥμισυ θὰ εἰκονίζοντο πάλιν δύο μονοπτέρυγοι ἀετοί.

Αἱ δύο ἀνωτέρω περιγραφεῖσαι πλάκες ἀπετέλουν ἀναμφιβόλως τὰς δύο στενὰς πλευρὰς πλουσίως διακεκοσμημένης σαρκοφάγου, ἧς ὅμως δὲν κατώρθωσα δυστυχῶς ν᾽ ἀνεύρω τὴν ἐμπροσθίαν, μακρὰν πλευράν· διότι οὐδὲν ἐκ τῶν σωζομένων γλυπτῶν τεμαχίων δύναται νὰ ταυτισθῇ τεχνοτροπικῶς καὶ θεματικῶς πρὸς τὰς δύο πλάκας τῶν στενῶν πλευρῶν. Πιθανὸν εἶναι μόνον ὅτι ὡς κάλυμμα καὶ τῆς νοτίας σαρκοφάγου ἐχρησίμευε μεγάλη ἐνεπίγραφος πλάξ, τῆς ὁποίας ἱκανὰ τεμάχια εὑρέθησαν ἐνεκτισμένα εἰς τὸν διαλυθέντα τάφον. Ἀναβάλλοντες τὸν περὶ

Εἰκ. 28. Τεμάχια ἐκ τῆς ἑτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς νοτίας σαρκοφάγου.

τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης λόγον δι᾽ ἀργότερον θὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι οἱ ἐπὶ τῆς πλακὸς α εἰκονιζόμενοι ἀετοὶ ἀποτελοῦσι παράστασιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ· εἰκονίζουσι δηλαδὴ τοὺς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων μνημονευομένους διπλοῦς[1] ἢ βασιλικοὺς[2] ἀετούς, οὓς ἀπαντῶμεν ἐπίσης χωριστοὺς καὶ ἐπὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀναγλύφων τοῦ 4ου π. Χ. αἰῶνος[3], ὡς σύμβολα τῆς ἐκ Διὸς εἴτε ἐκ θεοῦ παραδιδομένης ὑπάτης βασιλικῆς, θείας καὶ κοσμικῆς ἐξουσίας[4]. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ ὁ τάφος ἐξ οὗ προέρχεται ἡ ἀετοφόρος πλὰξ θὰ ἀνήκει, ὡς καὶ ὁ βόρειος, εἴς ἐπιφανές τι μέλος τῆς οἰκογενείας τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, οἵτινες ὡς καὶ οἱ ἄλλοι δεσπόται καὶ οἱ ἄρχοντες τῶν περιοίκων λαῶν τοῦ Βυζαντίου συγγενῶν ἢ βαρβάρων, οἱ καυχώμενοι ἐπὶ κηδεστίᾳ πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς βασιλεῖς καὶ διεκδικοῦντες τὴν κατοχὴν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἢ τμημάτων αὐτοῦ εἶχον οἰκειοποιηθῆ τὸν δικέφαλον ἀετὸν ὡς ἔμβλημα καὶ σημεῖον

[1] Acta praesertim graeca Rossici in monte Athos monasterii Κίεβον 1873 σ. 52 πβλ. Βέην, Repertorium für Kunstwissenschaft τόμ. XXXV (1932) σ. 329.

[2] Παχυμέρης, Α΄ σ. 108, 9 (Βόννης).

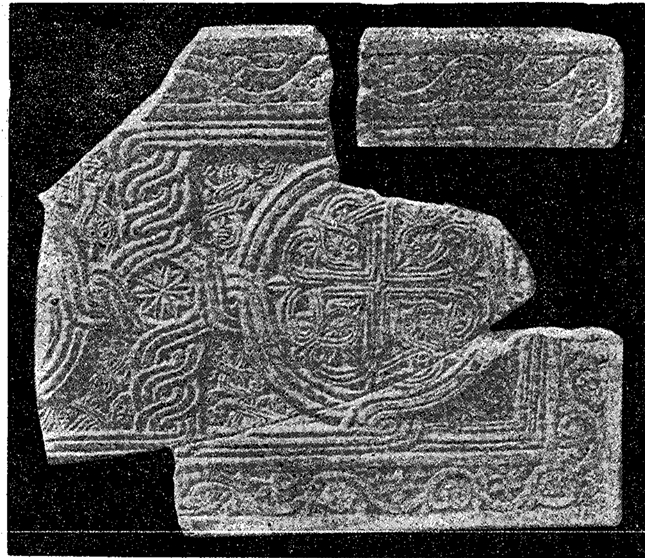
[3] Ι. Ν. Σβορῶνος, Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, Ἀθῆναι 1914 εἰκ. 41, 42 κλπ.

[4] Ὁ αὐτός, ἔ. ἀ. σ. 63.

τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς των [1]. Εἰδικῶς δὲ περὶ τῆς χρήσεως τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ὑπὸ τῶν Κομνηνοδουκάδων τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας μαρτυροῦσι τὰ ἑξῆς μνημεῖα:

α) Τὸ ὑπὲρ τὴν βασίλειον θύραν τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης κόσμημα, ἐφ' οὗ παρίσταται ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ, δικέφαλος ἀετός [2]. Τὸ εἰρημένον κόσμημα συνοδεύει τὴν ἀναφέρουσαν τὸν δεσπότην τῆς Ἠπείρου Νικηφόρον καὶ τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ ὡς κτήτορας τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης ἐπιγραφήν.

β) Ἡ ἀνήκουσα εἰς τὴν Θάμαρ, θυγατέρα τοῦ εἰρημένου δεσπότου

Εἰκ. 29. Τμήματα ἀναγλύφου καλυπτηρίου πλακὸς τάφου.

Νικηφόρου, πυξὶς ἐφ' ἧς εὕρηται διὰ σμάλτου ἡ παράστασις δικεφάλου ἀετοῦ. Ἡ πυξὶς αὕτη ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τοῦ Cividale [3].

γ) Τὸ τέμπλον τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς, παρὰ τὰ Τρίκκαλα—κτίσματος τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα,—ἐφ' οὗ παράστασις ἀνάγλυφος δικεφάλου ἀετοῦ [4].

Πλὴν τῶν μνημονευθέντων δύο τάφων ὑπῆρχεν ἐν τῷ ναῷ τῶν Βλαχερνῶν καὶ τρίτος, ἄγνωστον ποῦ ἀκριβῶς τοποθετημένος. Τεμάχια τοῦ τάφου

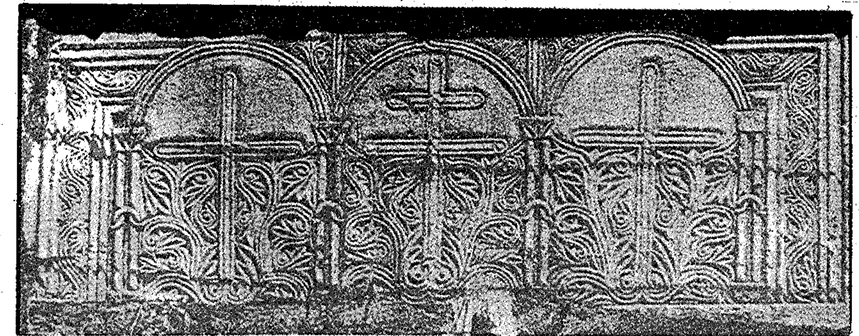
[1] Σπ. Π. Λάμπρος, Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου Ν. Ἑλληνομν. Ζ' 338, Ϛ' σ. 433 ἑ. Η' 235, Θ' 472, ΙΒ' 241, Gerola, Felix Ravenna 1934 XLIII fasc. 1 σ. 18.

[2] Α. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 76 εἰκ. 54.

[3] G. Gerola, The Cividale reliquary ἐν The Burlington magazine n. 309. London 1928.

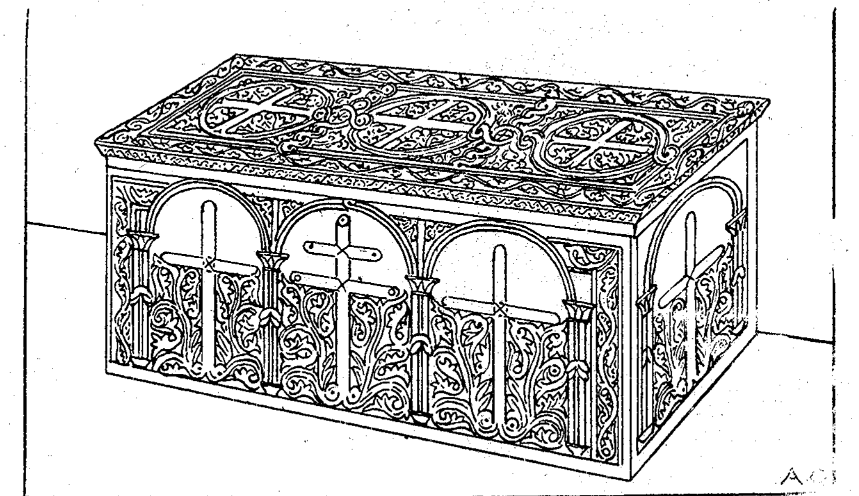
[4] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Τόμ. Α' σελ. 27 εἰκ. 16.

τούτου, διεσκορπισμένα τῇδε κἀκεῖσε, κατώρθωσα νὰ συναρμολογήσω, ἀπετελέσθη δ' ἐξ αὐτῶν πλὰξ ἐπιμήκης ὀρθογώνιος (εἰκ. 29) περιθεομένη ὑπὸ πλαισίου ἐφ' οὗ ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα κλιματίδος μετὰ βοτρύων καὶ φύλ-

Εἰκ. 30. Ἡ ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως ἐντειχισμένη ἀνάγλυπτος πλάξ.

λων. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζονται κύκλοι συμπλεκόμενοι διὰ κόμβων μετ' ἐγκαρσίου ἀλυσοειδοῦς ταινίας. Οἱ κύκλοι περιβάλλουσι σταυρούς, ὧν τὰ ἄκρα ἀγκυρούμενα σχηματίζουσιν ἀνάστροφα ἀνθέμια (εἰκ. 29). Ἀλλὰ καὶ ἡ πέριξ τῶν κύκλων ἀπομένουσα χαμηλοτέρα ἐπιφάνεια κοσμεῖται καὶ αὐτὴ διὰ

Εἰκ. 31. Ἀναπαράστασις τῆς τρίτης σαρκοφάγου τῆς Μ. Βλαχερνῶν.

πλοχμῶν μετ' ἀνθεμίων λεπτοτάτης ἐργασίας. Κύκλοι ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς πλακὸς πλείονες τῶν δύο· διότι τὰ λοιπὰ σωζόμενα τεμάχια παρουσιάζουσι καὶ ἄλλην ἀλυσοειδῆ ἐγκαρσίαν ταινίαν. Ἐὰν δὲ παραδεχθῶμεν τρεῖς κύκλους, ὅπερ εἶναι

πιθανώτατον, λαμβανομένων ὑπ' ὄψει ὁμοιοτρόπων παραδειγμάτων, ὑπολογίζομεν ὅτι τὸ μῆκος τῆς πλακὸς θὰ ἦτο ἐν ὅλῳ 2.05· ἐπειδὴ δὲ τόσον περίπου (2.00) εἶναι καὶ τὸ μῆκος τῆς σωζομένης βάσεως τοῦ νοτίου μνημείου θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑπολάβῃ ὅτι ἡ πλὰξ αὕτη ἐσχημάτιζε τὴν μακρὰν κατακόρυφον πλευρὰν τῆς νοτίας σαρκοφάγου. Τοῦτο ὅμως ἐλέγχεται ἀδύνατον· διότι δύο συνεχόμεναι πλευραὶ τῆς πλακὸς παρουσιάζουσι κατὰ τὸ πάχος λοξὴν τμῆσιν μετὰ κοσμήματος ἐξ ἀνθεμίων. Ἐντεῦθεν προκύπτει ὅτι ἡ πλὰξ ἦτο καλυπτήριος, τῆς λοξῆς τμήσεως τοῦ πάχους χρησιμευούσης ὡς στέψεως. Ἐπικυροῦται δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἑτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς πλακὸς δὲν ἔχει λοξὴν τμῆσιν οὔτε διακόσμησιν, εἶναι δηλ. κατεσκευασμένη ὡς ἀπητεῖτο διὰ τὴν ἐφαπτομένην τοῦ τοίχου πλευρὰν τῆς σαρκοφάγου. Ἀλλ' οὐδὲ ὡς κάλυμμα τῆς νοτίας σαρκοφάγου δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ περιγραφομένη πλάξ, οὐ μόνον διότι τὸ ἐπ' αὐτῆς κόσμημα ἔχει λαξευθῇ μὲ ἐντελῶς διάφορον τεχνικὴν καὶ κλίμακα ἀπὸ τὰ ζωηρῶς ἐξέχοντα καὶ μεγάλα κοσμήματα τῶν στενῶν πλευρῶν, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ πλάτος αὐτῆς (0,78) εἶναι μικρότερον τοῦ πλάτους τῶν πλαγίων πλευρῶν τῆς νοτίας σαρκοφάγου, (0.81) ἐν ᾧ ἔπρεπε νὰ εἶναι μεγαλύτερον, ἀφ' οὗ ἡ καλυπτήριος πλὰξ ἐξεῖχε διὰ λοξοτμήτου στέψεως. Ἀνῆκε λοιπὸν ἡ περιγραφεῖσα καλυπτήριος πλὰξ εἰς τρίτην σαρκοφάγον τῆς ὁποίας κατώρθωσα νὰ ταυτίσω τὴνμακρὰν κατακόρυφον πλευρὰν πρὸς μεγάλην ἀνάγλυπτον πλάκα (εἰκ. 30) μὴ εὑρισκομένην ἐν τῇ μονῇ ἀλλ' ἐντειχισμένην ὡς ὑπέρθυρον τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τῆς Μητροπόλεως, ὅστις εὑρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι τῶν Βλαχερνῶν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου. Τόσον αἱ διαστάσεις τῆς πλακὸς ταύτης (μῆκος 2,05 ὕψ. 0.685) ὅσον καὶ ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνικὴ καὶ ἰδίᾳ ἡ κλῖμαξ τῶν ἐπ' αὐτῆς κοσμημάτων συμβιβάζονται τελείως πρὸς τὰς τῆς περιγραφείσης καλυπτηρίου πλακός, ὥστε οὐδεμία ν' ἀπομένῃ ἀμφιβολία ὅτι ἡ πλὰξ τῆς Μητροπόλεως ἀνῆκε ποτὲ εἰς σαρκοφάγον ἀποκειμένην ἐν τῇ Μονῇ τῶν Βλαχερνῶν, ὁπόθεν θὰ μετεφέρθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅτε ἐκτίσθη ὁ ναὸς τῆς Μητροπόλεως. Ἄλλως τε δὲ καὶ τὸ ἐπὶ τῆς πλακὸς τῆς Μητροπόλεως εἰκονιζόμενον θέμα τῶν τριῶν συνεχῶν τόξων εἶναι συνηθεστάτη διακόσμησις

Εἰκ. 32 Ρωμαϊκὸν κιονόκρανον.

τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων, ἣν συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς[1]. Κάτωθεν ἑκάστου τῶν τριῶν τόξων εἰκονίζονται ἐνταῦθα σταυροὶ — ὧν ὁ μέσος διπλοῦς (Ἀναστάσεως) — ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἀνακαμπτόμενα φυλλώματα, λεπτοτάτης καὶ λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας, ἐκτελεσμένα εἰς τὴν κλίμακα τῶν κοσμημάτων τοῦ καλύμματος. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι καὶ ἡ τριμερὴς διαίρεσις καὶ τὸ πλαίσιον τῆς πλακὸς τῆς Μητροπόλεως ἀνταποκρίνονται πρὸς ὁμοίαν διάταξιν τῆς καλυπτηρίου πλακὸς τῶν Βλαχερνῶν, οὕτως ὥστε συναρμοζόμεναι αἱ δύο πλάκες νὰ παρέχωσιν ὁμοιογένειαν διακοσμήσεως καὶ κλίμακος. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς ἐκ τῆς αὐτῆς σαρκοφάγου προελεύσεως τῶν δύο ἀναγλύπτων πλακῶν. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 31 παρέχει ἀναπαράστασιν τῆς 3ης σαρκοφάγου ἐν ᾗ αἱ στεναὶ πλευραὶ ἐσχεδιάσθησαν φανταστικῶς κατ' ἀναλογίαν τῆς μακρᾶς.

Εἰκ. 33. Πλὰξ μετ' ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος.

Γλυπτὰ ἀγνώστου προορισμοῦ. Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν πλὴν τῶν γλυπτῶν, ἅτινα ἀνήκουσιν εἰς τὸ τέμπλον καὶ τοὺς τάφους, ὑπάρχουσιν ἐν τῇ μονῇ τῶν Βλαχερνῶν καὶ ἄλλα, ὧν ἡ θέσις καὶ ἑπομένως ὁ προορισμὸς δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ. Τὰ πλεῖστα τῶν γλυπτῶν τούτων εὑρέθησαν ἐντειχισμένα εἰς τὸν κατὰ τὸ 1897 ἀνασυγκροτηθέντα νότιον τάφον, ἄλλα ἐχρησίμευσαν πρὸς ἀντικατάστασιν πλακῶν τοῦ δαπέδου καὶ ἄλλα εἶναι ἀκόμη ἐντειχισμένα εἰς τὰ φραχθέντα παράθυρα τοῦ ναοῦ. Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ νοτίου τάφου τὰ γλυπτὰ ταῦτα συνελέγησαν εἰς τὸ σκοτεινὸν διακονικὸν τοῦ ναοῦ· καλὸν ὅμως εἶναι, διὰ λόγους ἀσφαλείας, νὰ μεταφερθῶσιν εἰς Ἄρταν καὶ κατατεθῶσιν εἰς τὴν αὐτόθι συλλογὴν βυζαντινῶν γλυπτῶν.

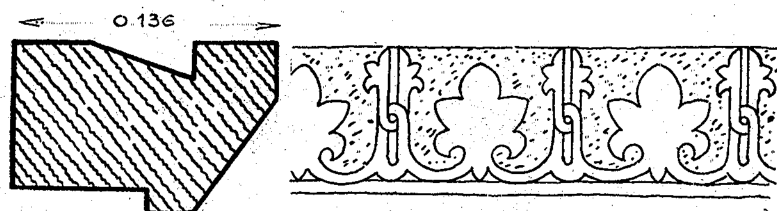
Εἰς τρεῖς ὁμάδας δυνάμεθα νὰ διαστείλωμεν τὰ σωζόμενα ὑπόλοιπα γλυπτά: α) εἰς τὰ μετὰ γεωμετρικῆς ἢ φυτικῆς διακοσμήσεως, β) εἰς τὰ

[1] Σαρκοφάγοι Sidamara κλπ. Ὡς βυζαντινὰ δὲ παραδείγματα σαρκοφάγων μετὰ τόξων ἀναφέρω προχείρως τὰ ἑξῆς: Τὴν ἐκ Θεσσαλονίκης Miljukof, Izvjestia Ρωσ. Ἰνστ. Κων/πόλεως τ. IV σ. 28 εἰκ. 2, τὴν τοῦ μουσείου Σόφιας τοῦ ἔτους 1067, τὴν τοῦ ἐν Ρόδῳ Φιλερήμου, τὴν εἰκονιζομένην ἐν τῷ μηνολογίῳ τοῦ Βατικανοῦ, Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche, Leipzig 1908 τόμ. II πίν. IIIe καὶ τέλος τὴν τῆς μονῆς Πεντέλης Ὀρλάνδος, Εὑρετήρ. Μεσ. Μνημ. τεῦχ. Γ' σελ. 190 εἰκ. 254

φέροντα παραστάσεις ζώων ἢ πτηνῶν καὶ γ) εἰς τὰ εἰκονίζοντα θείας ἢ ἀνθρωπίνους μορφάς.

Εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα ἀνήκουσι τὰ ἑξῆς τεμάχια:

1) Κιονόκρανον κορινθιάζον καλῆς διατηρήσεως (εἰκ. 32) προοερχόμενον

Εἰκ. 34. Γεῖσον μετ' ἐπιπεδογλύφου κουφίζοντος κοσμήματος.

πιθανώτατα ἔκ τινος κτηρίου τῆς Ἀμπρακίας ἥν, ὡς γνωστόν, διεδέχθη ἡ Ἄρτα. Φέρει δύο ζώνας φύλλων ἀκάνθης, κάτω μὲν αἰχμηρᾶς ἄνω δὲ μαλακῆς καὶ τέσσαρας γωνιαίας ἕλικας μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται μέγα κλασσικίζον ἀνθέμιον. Ἐπὶ τοῦ ἄβακος φέρει μέγα ροδακοειδὲς ἄνθος. Τόσον ἡ τεχνικὴ τοῦ κιονοκράνου τούτου ὅσον καὶ ἡ μορφή του ἐνθυμίζουσιν ἀνάλογα ρωμαϊκὰ κιονόκρανα τῆς κάτω Ἰταλίας[1] καὶ ἰδίᾳ τοῦ Τάραντος[2].

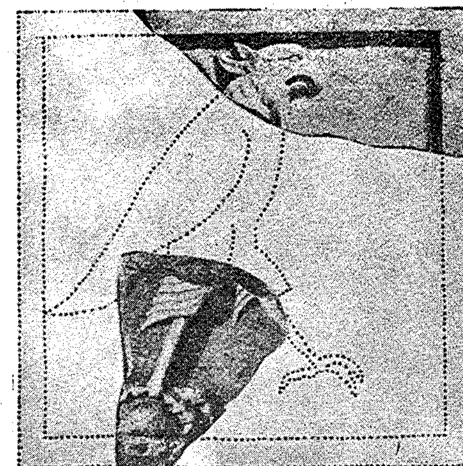

Εἰκ. 35. Γρυπολέοντες.

2) Πλὰξ ὀρθογώνιος (0.60 × 0.40) (εἰκ. 33), ἐφ' ἧς εἰκονίζονται ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ διάφορα κοσμήματα γεωμετρικὰ (φολίδες, ἅλυσοι, πριονωτὰ) καὶ φυτικὰ (συμπλεκόμενα ἀνθέμια). Ἡ ἐπιφάνεια τῶν κοσμημάτων εἶναι ἐπίπεδος καὶ ἐστιλβωμένη, τὸ δὲ πεδίον αὐτῶν (fondo) εἶναι βεβαθυσμένον καὶ ἀνωμάλως λαξευμένον χάριν τῆς προσφύσεως πρὸς τὴν χρωματιστὴν κηρομαστίχην, δι' ἧς ἐπληροῦτο καὶ τῆς ὁποίας διατηροῦνται εἰσέτι ἴχνη τινὰ ἐπὶ τοῦ λίθου. Ἡ εἰς τὸ ἄνω μέρος ἑκατέρωθεν δίσκου ὑπάρχουσα συγκεκομμένη ἐπιγραφὴ N̄-K̄ (=νικᾷ) ὑποδηλοῖ τὴν ὕπαρξιν καὶ ἑτέρας συμμετρικῆς πλακὸς μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ĪC-X̄C, ἥτις ὅμως δὲν διεσώθη.

[1] Ronczewski, Variantes de chapiteaux romains σ. 146.
[2] Ὁ αὐτὸς ἐν Jahrb. des d. Arch. Instituts 1927 στ. 279 εἰκ. 9-11.

3) Λοξότμητον γεῖσον, οὗτινος σῴζονται δύο τεμάχια συνολικοῦ μήκους 0.60 καὶ ὕψους 0.09. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ παρατιθεμένῃ τομῇ (εἰκ. 34) τὸ γεῖσον τοῦτο φέρει ἐγκοπὴν κατά τε τὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς στέψις θωρακίου τοῦ τέμπλου. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διακόσμησις, ἣν φέρει ἐπὶ τῆς κεκλιμένης παρειᾶς αὐτοῦ καὶ ἥτις συνίσταται ἐξ ἀνθεμίων ἐναλλασσομένων πρὸς κουφικὰ κοσμήματα. Τὸ κόσμημα εἶναι ἐπιπεδόγλυφον διατηρεῖ δὲ εἰς τὸ ἀνώμαλον βάθος του ζωηρὰ ἴχνη ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ χρωματισμοῦ.

Εἰκ. 36. Ἀνάγλυπτος ἀετός.

Εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὁμάδα ὑπάγονται τὰ ἑξῆς τεμάχια:

1) Τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ πλακὸς (ὕψ. 0.53, πλ. 0.42, πάχ. 0.07) ἐφ' ἧς εἰκονίζονται δύο ἐπάλληλοι γρυπολέοντες (εἰκ. 35) κατὰ κρόταφον, στρέφοντες τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἔχοντες τὰς οὐρὰς ἀνωρθωμένας. Ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ σώματος δὲν ἐδηλώθησαν. Τὸ θέμα τῶν γρυπολεόντων ἦτο προσφιλέστατον εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἀπαντᾷ δὲ καὶ ἐπὶ ἑνὸς κιονοκράνου τῆς ἐν Ἄρτῃ βυζαντινῆς συλλογῆς[1].

Εἰκ. 37. Λεοντοκεφαλή.

2) Δύο τεμάχια μετόπης περιβαλλομένης ὑπὸ ζωηρῶς ἐξέχοντος πλαισίου, πλάτους 0.06 (εἰκ. 36). Ἐπὶ τοῦ ἑνὸς τούτων (μήκους 0.67), ἀνήκοντος εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τῆς μετόπης, διεσώθη ἐν ὡραίᾳ ἀναγλύφῳ τεχνικῇ κεφαλὴ ἀετοῦ βλέπουσα πρὸς δεξιά, ἐπὶ δὲ τοῦ ἑτέρου τμήματα τῶν ποδῶν τοῦ πτηνοῦ, ἐξ ὧν ὁ μὲν εἷς πατεῖ ἐπὶ σφαίρας, ὁ δ' ἕτερος ἦτο προτεταμένος. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 36 παρέχει ἀπόπειραν ἀναπαραστάσεως τῆς γενικῆς μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου.

3) Μικρὸν τεμάχιον μαρμάρου, ἐφ' οὗ διασῴζεται τμῆμα γαμψώνυχος ποδὸς ἀνήκοντος προφανῶς εἰς ἀετὸν οὐχὶ ὅμως εἰς τὸν ἀνωτέρω περιγραφέντα· διότι ἡ κλίμαξ τῆς ἐκτελέσεως εἶναι ἐνταῦθα μεγαλυτέρα.

[1] Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. 10 πίν. 3 εἰκ. 2.

4) Τεμάχιον πλακὸς ἐφ' ἧς διασώζεται τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ ζώου βαίνοντος πρὸς τὰ δεξιά. Ἡ ἐργασία του ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1 ἀναγλύφου.

5) Τεμάχιον μετόπης ἐφ' οὗ εἰκονίζεται κεφαλὴ λέοντος ἀγριωπῶς πρὸς τὰ δεξιὰ στρέφοντος τοὺς ὀφθαλμοὺς (εἰκ. 37). Ἡ τεχνοτροπία της εἶναι παρεμφερὴς πρὸς ἄλλας βυζαντινὰς παραστάσεις ἐν αἷς ἡ κεφαλὴ τοῦ λέοντος ὁμοιάζει ζωηρῶς πρὸς ἀνθρωπίνην. Τοιαύτη π.χ. εὑρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης θεωρεῖται δὲ ἔργον μᾶλλον φραγκικόν[1].

Εἰκ. 38. Ἀνάγλυφον τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Εἰς τὴν τρίτην τέλος ὁμάδα ὑπάγονται τὰ ἑξῆς γλυπτά:

1) Πλὰξ τετράγωνος, διαστάσεων περίπου 0.80×0.80, σωζομένη ἀκεραία φράσσουσα δὲ σήμερον ἓν τῶν παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (εἰκ. 38). Εἰκονίζει τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ, προστάτην καὶ φερώνυμον των Κομνηνοδουκάδων[2], κρατοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς ξίφος ἀνεσπασμένον ἐκ τῆς διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατουμένης θήκης του (εἰκ. 38). Ὁ ἄγγελος εἶναι ἐνδεδυμένος πλουσίως πεποικιλμένον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον φέρει δὲ καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ στήθους πορπούμενον μανδύαν. Εἶναι ὑποδεδεμένος ὑψηλὰ δερμάτινα ὑποδήματα μὲ χιαστοὺς ἱμάντας. Κατὰ συμβατικὴν συνήθειαν, ἀπαντῶσαν καὶ εἰς ἄλλων ἐποχῶν λαϊκὰς ἰδίᾳ τέχνας, τὸ μὲν σῶμα καὶ ἡ κεφαλή του παρεστάθησαν κατενώπιον, οἱ δὲ πόδες ἐν πλαγίᾳ ὄψει. Ἡ πολὺ μετρία τέχνη τῆς ἀποδόσεως καὶ ἡ πρόχειρος τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου τούτου μαρτυροῦσιν ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου κατωτέρου τινος τεχνίτου τοῦ $16^{ου}$ ἢ $17^{ου}$ μ. Χ. αἰῶνος.

2) Τεμάχιον μαρμαρίνης πλακὸς διαστ. 0.40×0.39×0.07 (εἰκ. 39) διασῶζον τὸ μέσον τμῆμα τοῦ σώματος μορφῆς, ἥτις, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὴν

[1] Tod-Wace, Sparta museum Catalogue, Oxford 1906 No 327.

[2] Ὡς γνωστὸν ἐπὶ τῶν νομισμάτων καὶ μολυβδοβούλλων τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου συχνάκις εἰκονίζεται ὁ προστάτης ἅμα καὶ λαλοῦν σύμβολον τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων ἀρχάγγελος Μιχαὴλ Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin σ. 425.

κίνησιν τῆς χειρός, παρίσταται δεομένη. Ἡ ἐργασία τοῦ γλυπτοῦ εἶνε ἐπιμελής, ἡ δὲ τεχνοτροπία του πλατεῖα καὶ ἄνετος, παρ' ὅλην τὴν ἐπιπεδότητα τῆς ἀποδόσεως καὶ τὴν γραμμικότητα τῶν πτυχῶν αὐτοῦ. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῆς χειρὸς ἐνθυμίζει ἀνάλογα ρωμανικὰ ἔργα. Τὸ ἔργον εἶναι πιθανῶς τῶν μέσων τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος ἂν μὴ καὶ προγενέστερον.

3) Τεμάχιον πλακὸς διαστ. 0.27×0.27×0.06 (εἰκ. 40) ἐφ' ἧς εἰκονίζεται τὸ ἄνω μέρος ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ τὸ σῶμα κατ' ἐνώπιον καὶ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τ' ἀριστερά.

Εἰκ. 39. Μορφὴ δεομένη.

Ὁ νέος εἶναι ἐνδεδυμένος ἐλαφρὸν χειριδωτὸν χιτῶνα ἐπὶ τοῦ ὁποίου φέρει τὸν σιδηρόπλεκτον θώρακα, ὃν ἐφόρουν οἵ τε Φράγκοι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ στρατιῶται[1] τὸν καλούμενον *κλίβανον* ἢ *κλιβάνιον*[2] (cote de mailles). Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διαγωνίως πρὸς τ' ἄνω ἐστραμμένον ξίφος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ νεανίου — βραχὺ μέτωπον, ρὶς ἀνάσιμος, μύσταξ ἐξυρημένος — ἄγουσιν εἰς τὴν ὑπόθεσιν μήπως τὸ προκείμενον ἀνάγλυφον εἰκονίζει Φράγκον τινα ἱππότην, ἐξ ἐκείνων, μεθ' ὧν ἦλθον εἰς ἐπιγαμβρείαν οἱ Κομνηνοδουκάδες τῆς Ἠπείρου. Ἡ στάσις ἄλλως τε τοῦ στρατιώτου εἶναι οἵα συνηθίζεται διὰ τὰς ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας φραγκικῶν σαρκοφάγων ἀνακεκλιμένας μορφάς· ἐν τούτοις ἡ κλῖμαξ τοῦ ἀναγλύφου ἀποκλείει τὴν παραδοχὴν καθ' ἣν τὸ ἀνάγλυφον τοῦ στρατιώτου θὰ ἀπετέλει τὴν καλυπτήριον πλάκα σαρκοφάγου· τὸ ἀνάγλυφον δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἰκονίζῃ τὸν ἐν τῇ κατωτέρω δημοσιευομένῃ ἐπιγραφῇ (σελ. 48) ἀναφερόμενον Πετραλίφαν, ἕλκοντα τὸ γένος ἐκ Προβηγγίας, (Pierre d'Aulps) καθ' ἃ καὶ Νικήτας ὁ Χωνιάτης[3] ἀναφέρει περὶ τῶν Πετραλιφῶν τοῦ Διδυμοτείχου.

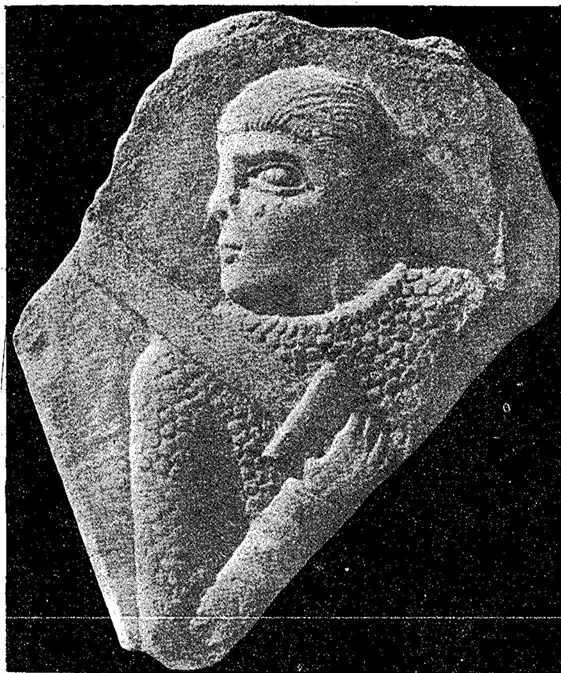
[1] Σημειώνω προχείρως παραστάσεις τινὰς στρατιωτικῶν φερόντων τὸ κλιβάνιον: Ἀνάγλυφον Γεράνας καὶ Πυγμαίου τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν, εἰκὼν παρὰ Bréhier, N. Arch. Miss. Scientifiques Paris 1913 Fasc. 9 πίν. VIII εἰκ. 15, Ἅγ. Γεώργιος ἐπὶ στεατίτου τῆς Μ. Βατοπεδίου Diehl, Manuel[2] (1926) σ. 670 εἰκ. 330, Ἅγ. Ἀρτέμιος Πρωτάτου Millet, Monuments de l'Athos Les peintures πίν. 49,1.

[2] Κ. Πορφυρογέννητος, De admin. Imp. σ. 92,30 καὶ 237,12 (Βόννης), Κωδινός, De officiis 37, 14 (Βόννης) Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. 114, 2 (ἔκδ. Λιψίας 1925).

[3] 110. 10 (Βόννης) «*Πετραλεῖφαί τινες ἐκ τοῦ τῶν Φράγγων γένους ὁρμώμενοι*».

ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Ὡς ἤδη εἴπομεν, ὁ βόρειος τάφος ἐκαλύπτετο δι' ἐνεπιγράφου μαρμαρίνης πλακός, ἥτις ὅμως δὲν διετηρήθη ἀκεραία. Αἱ σημεριναὶ διαστάσεις αὐτῆς εἶναι: μῆκος ἐμπρὸς μὲν 0.80 ὀπίσω δὲ 0.66, πλάτος 0.52 καὶ πάχος 0.07. Τὸ ἐπ' αὐτῆς ἔμμετρον ἐπίγραμμα, συντεταγμένον εἰς τὴν συνήθη ἀρχαΐζουσαν, πομπώδη γλῶσσαν, ἦτο κεχαραγμένον εἰς δύο στήλας[1], αἵτινες ἀνεγινώσκοντο οὐχὶ ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην ἀλλ' ἐναλλάξ, ὡς συμβαίνει καὶ δι' ἄλλας βυζαντινὰς ἐπιγραφάς, καθ' ἃ ἐσημείωσεν ἤδη ὁ Λάμπρος[2]. Ἐκ τῶν δύο στηλῶν ἀκεραία διετηρήθη μόνον ἡ πρώτη (ἀριστερά), τῆς δὲ δευτέρας, ἀποκρουσθείσης, διεσώθησαν ὀλίγα μόνον ἀρχικὰ ἐνίων στίχων γράμματα (εἰκ. 41). Τὸ κείμενον τοῦ ἐπιγράμματος ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον (1884) ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφεὶμ τοῦ Βυζαντίου[3] μετά τινων σφαλμάτων, ὧν ἐν διώρθωσεν ὁ Λαμπάκης[4]. Πολὺ ἀργότερον (1921) ἐδημοσιεύθη ἡ ἐπιγραφὴ διρωθωμένη ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου ἐν τῷ Ν. Ἑλληνομνήμονι[5] συνοδευθεῖσα καὶ ὑπὸ διαφωτιστικῶν σχολίων τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου. Ἐκ τῆς ὀρθῆς δ' ἀναγνώσεως καὶ ἑρμηνείας τοῦ

Εἰκ. 40. Ἀνάγλυφον μετὰ παραστάσεως στρατιώτου.

[1] Ὁμοίως κατὰ στήλας γεγραμμένη εἶναι καὶ ἡ ἐν τῇ μονῇ τῆς Χώρας ἐπιτύμβιος ἐπιγραφὴ τοῦ Μιχαὴλ Τορνίκη Šmit, Kachrié Djami λεύκωμα 11ου τόμου τῶν Izvjestia τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κπόλεως πίν. LXXXV, Millingen, Byzantine churches in C/pel, London 1912 πίν. XCII.

[2] Sp. P. Lambros, Collection de romans grecs, Paris 1880 XLIII.

[3] Δοκίμιον ἱστορικῆς περιλήψεως... τῆς Ἄρτης, Ἐν Ἀθήναις 1884, 367.

[4] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 94 σημ. 1.

[5] Τόμ. ΙΕ' σ. 25.

ἐπιγράμματος ὑπὸ τοῦ Λάμπρου ἐπιστώθη α) ὅτι ἐν τῷ τάφῳ εἶχον συνταφῇ δύο υἱοὶ τῆς βασιλίσσης Δούκαινας Θεοδώρας (=Ὁσίας Θεοδώρας) καὶ β) ὅτι ὁ θάνατος τῶν δύο ἀδελφῶν ἐπῆλθε πιθανώτατα διὰ κακουργίας (ἀλληλοκτονίας ἢ δολοφονίας). Τῇ βοηθείᾳ δὲ χωρίων τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ καὶ ἄλλων ἱστορικῶν δεδομένων ἀπέδειξεν ὁ Λάμπρος α) ὅτι οἱ δύο ἀδελφοὶ δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἄλλοι ἀπὸ τοὺς γνησίους υἱοὺς τοῦ Μιχαὴλ Β' Δούκα,

Εἰκ. 41. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βορείου τάφου.

Ἰωάννην καὶ Μιχαὴλ καὶ β) ὅτι ὁ θάνατός των ἐπῆλθε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς αὐτῶν Μιχαὴλ Β' τοῦ Δούκα ἤτοι μετὰ τὸ 1266[1].

Τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἐδημοσιεύθη πανομοιότυπον οὔτε ὑπὸ τοῦ Σεραφεὶμ οὔτε ὑπὸ τοῦ Λάμπρου. Διὰ τοῦτο ἐθεώρησα καλὸν νὰ παράσχω ἐνταῦθα φωτογραφικὸν αὐτῆς ἀπότυπον, (εἰκ. 41) εἰς ὃ ἐπισυνάπτω καὶ μεταγραφὴν τοῦ κειμένου κατ' ἐμὴν ἀνάγνωσιν διαφέρουσαν τῆς τοῦ Λάμπρου κατά τινα σημεῖα δηλωθέντα διὰ στοιχείων παχυτέρων.

Ἀδελφεὸν τὸ χρῆμα τοῦτο τοῦ τάφου

. . . .

ἡ ψαλμικὴ κέκραγε τοῦ ΔΑΔ (=Δαυὶδ) λύρα

. . . .

5 *πλὴν οὐκ ἀπεικὸς οὐ[δὲ] τῇ φύσει ξένον*

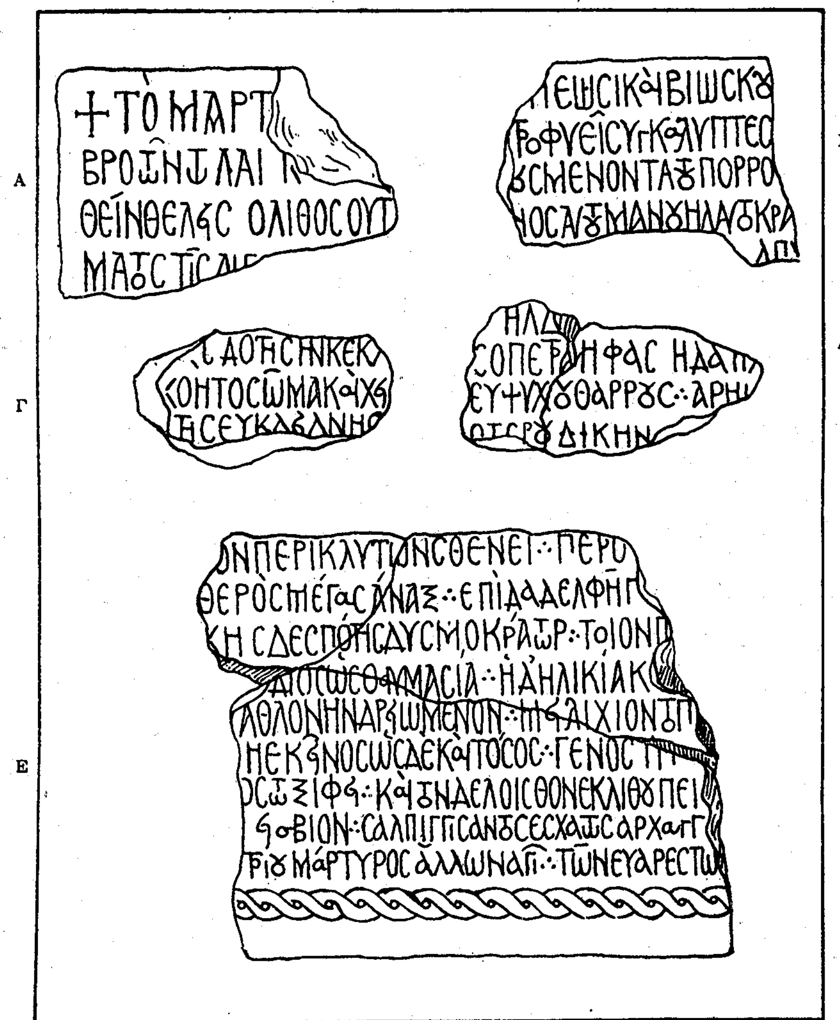
[1] Ν. Ἑλληνομνήμων τόμ. ΙΕ', 27.

. . . .
κἂν πικροδακρύφυρτος ἐστὶν αἰτία
. . . .
μήτηρ γὰρ ἡμῖν μία καὶ νηδὺς μία
εἰς φῶς πα[ρῆξε] . . . .
ἡ βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα
. . . .
ἐν φιλότητι γνησιοστοργουμένη
. . . .
Γῆ καὶ τάφος χωρεῖ με διπλῷ τῷ μόρῳ
. . . .
ἀρχαῖς ἀναλογοῦντος ἡμῖν τοῦ τέλους
. . . .
καὶ κατάλληλον τοῦ Θεανθρώπου φέρω
σ . . . .
ἑνὸς γένους δήλωσις, ἁγνείας μιᾶς
ἡ . . . .
τὸ ψαλμικὸν **πρόασμα** *τοῦ Δα(βὶ)δ μέλος*
ὡς. . . . .
ὡς ταυτοκοιτάσαιμι τῇ τάφου κλίνῃ
ζω. . . . .
κατὰ μόνας οἰκήσομεν τῶν πνευμάτων
Σω . . . .
ἀνεσπέρου, γῆς κοιλίᾳ τῆς πανδόχου
Εω . . . .
φαεινόμορφος τῷ πρὸς ἀέρα δρόμῳ
ηξ . . . .

Αἱ δύο μικραὶ διορθώσεις, ἃς ἐπέφερα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Λάμπρου, εἶναι αἱ ἑξῆς:

α) Ἐν στίχ. 23 ὁ Λάμπρος ἀνέγνωσε: *τὸ ψαλμικὸ πόασμα τοῦ Δα(βὶ)δ μέλος*· ἀλλ' ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς φωτογραφίας τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 41) τὸ μὲν τελικὸν νῦ τοῦ *ψαλμικὸν* σώζεται εὐκρινέστατον ἐπὶ τοῦ λίθου· ὡς πρὸς δὲ τὴν λέξιν *πόασμα*, ἥτις οὐδὲν παρέχει νόημα, παρατηρῶ, ὅτι μεταξὺ τῶν γραμμάτων πεῖ καὶ ὀμικρὸν μεσολαβεῖ κενὸν ἑνὸς γράμματος, ὅπερ ἐξηφάνισεν ἡ ἐκ τῆς θραύσεως τοῦ λίθου προελθοῦσα ρωγμὴ (εἰκ. 41). Τὸ ἐλλεῖπον δὲ τοῦτο γράμμα δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ρῶ· διότι δι' οὐδενὸς ἄλλου γράμματος ἐπιτυγχάνεται γνωστὴ ἑλληνικὴ λέξις, δι' ἧς νὰ εὐοδοῦται τὸ νόημα. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναγνώσωμεν *πρόασμα*, ὅπερ σημαίνει τὸ προοίμιον τοῦ

ᾄσματος, praeludium ἢ praeambulum[1]. Ἡ λέξις ἄλλως τε αὕτη δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς βυζαντινούς· διότι ἀπαντᾷ παρά τε Νικήτᾳ τῷ Εὐγενικῷ (σ. 317) καὶ τῷ Κωνστ. Μανασσῇ (Σύνοψις Χρον. στ. 2648 ἔκδ. Βόν. σ. 115).

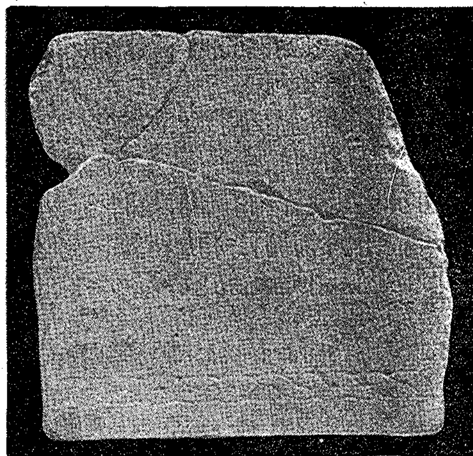
Εἰκ. 42. Τὰ σωζόμενα τεμάχια ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν.

β) Ἐν στίχ. 29. Ἀντὶ *γῇ κοιλία τῆς πανδόχου* ἀναγινώσκω *γῆς κοιλίᾳ τῆς πανδόχου* ἤτοι: ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς πανδόχου γῆς. Ὑπάρχει ἄλλως τε καὶ

[1] Πβλ. Θησαυρὸν Ἑρρ. Στεφάνου ἐν λέξει. Ἡ λέξις δὲν περιλαμβάνεται ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Σοφοκλέους.

ἐνταῦθα μεταξὺ τοῦ ητα καὶ τοῦ κάππα κενὸν ἑνὸς γράμματος, δημιουργηθὲν ἐκ τῆς ρωγμῆς τοῦ λίθου, ὥστε ἡ ἀνάγνωσις *γῆς* εἶναι ἀσφαλής.

Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν βόρειον καὶ ὁ νότιος τάφος ἐκαλύπτετο δι' ἐνεπιγράφου μαρμαρίνης πλακός, ἧς ὅμως ὀλίγα μόνον διετηρήθησαν τεμάχια, ὧν τὰ πλεῖστα εἶχον ἐγκτισθῆ κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1897 γενομένην ἀνασύνθεσιν τοῦ τάφου. Ἡ εἰκὼν 42 παρέχει ἀντίγραφα τῶν ὀκτὼ διασωθέντων τεμαχίων, ὧν τινὰ συναρμόζονται· τρία τῶν τεμαχίων τούτων (εἰκ. 42 κάτω) ἦσαν πάλαι γνωστὰ ἀντιγραφέντα ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου[1], ἐκ δύο δ' ἄλλων κομματίων λέξεις τινας καὶ ὀνόματα ἀναφέρει ὁ Millet ἐν ὑποσημειώσει τοῦ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ βιβλίου του[2]. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι καὶ μετὰ τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἀνεύρεσιν τριῶν ἔτι νέων τεμαχίων (εἰκ. 42 Γ, Δ) ἡ ἐπιγραφὴ δὲν δύναται εἰσέτι ν' ἀποδόσῃ σαφὲς νόημα, ἰδίᾳ σχετικῶς πρὸς τὸ πρόσωπον, ὅπερ ἦτο τεθαμμένον ἐν τῷ νοτίῳ τάφῳ. Δὲν εἶναι μάλιστα καὶ βέβαιον ἂν πάντα τὰ τεμάχια ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πλάκα. Ὁπωσδήποτε ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἄλλα μὲν ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς πλακός, διότι φέρουσι τὴν ᾤαν πρὸς τὰ ἄνω, ἄλλα δ' εἰς τὸ κάτω. Τὰ ὑπὸ στοιχεῖα Β καὶ Γ παρουσιάζουσι πρὸς τούτοις κατὰ τὸ πάχος καὶ λοξὴν τμῆσιν μετὰ κοσμήματος, τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ, ὅτι ἀνήκουσι πράγματι εἰς καλυπτήριον πλάκα πολυτελοῦς τινος σαρκοφάγου. Τὰ γράμματα πάντων τῶν τεμαχίων εἶναι ἐπιμελῶς χαραγμένα μὲ τὸν σύνηθη τῆς ἐποχῆς ὀρθὸν καὶ ἐπιμήκη χαρακτῆρα καὶ τὰς συνθέσεις (ligaturae) (εἰκ. 43). Διὰ νὰ εἶναι δὲ περισσότερον ζωηρὰ ἐπληροῦντο δι' ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης, ἧς διατηροῦνται εἰσέτι πολλὰ ἴχνη. Αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι ὀρθογραφημέναι καὶ εἰς ἰαμβικοὺς τριμέτρους συντεταγμέναι. Ἀντὶ κομμάτων ἐτέθησαν τρεῖς στιγμαὶ τριγωνικῶς διατεταγμέναι. Τὸ πάχος τῶν μαρμαρίνων πλακῶν ἐφ' ὧν εἶναι χαραγμέναι εἶναι 0.06 ἕως 0.07, ἡ δὲ φέρουσα τὰ γράμματα ἐπιφάνεια ἐστιλβωμένη. Ἂς ἴδωμεν ἤδη τί μανθάνομεν ἐξ ἑκάστου τεμαχίου, οὑτινος παραθέτω τὴν μεταγραφήν.

Εἰκ. 43. Φωτογραφία τοῦ τεμαχίου Δ

[1] Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 πίν. VI. μεθ' ἱκανῶν σφαλμάτων.
[2] L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 9 σημ. 1.

1) Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴν ἐπιτυμβίου ἐπιγραφῆς λέγει:

† *τὸ μαρτ[ύριον* . . . .
βροτῶν τῷ λαι κ . . . *[μα]*
θεῖν θέλεις, ὁ λίθος οὗ[τος . . .
ματος τῆς . . . .

Ἐν τῷ 1ῳ στίχῳ συνεπλήρωσα *μαρτ[ύριον]*, ὅπερ, ὡς γνωστόν, σημαίνει παρὰ Βυζαντινοῖς καὶ τὸν τάφον. Ἐν δὲ τῷ 3ῳ στίχῳ συνεπλήρωσα *[μα]θεῖν θέλεις*, κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἄλλα παραδείγματα βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, αἵτινες, ἀποτεινόμεναι πρὸς τὸν διαβάτην, ἐρωτῶσιν ἂν θέλει νὰ μάθῃ τὸ ὄνομα τοῦ ὑπ' αὐτὰς τεθαμμένου νεκροῦ, τὴν αἰτίαν τοῦ θανάτου του κλπ.[1]

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β τεμάχιον ἀνήκει, ὡς καὶ τὸ Α, εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει δὲ οὕτω:

. . . . . *ιέσωσι καὶ βιώσκου[σι* . . . .
. . . . . *τροφυεῖς συγκαλύπτεσ[θαι* . . .
. . . . . *ους μένοντα τοῦ πόρρο* . . .
. . . . . *νος αὐτοῦ Μανουὴλ αὐτοκρ[άτωρ* . .

Ὁ ἐν τῷ τελευταίῳ στίχῳ μνημονευόμενος αὐτοκράτωρ Μανουὴλ εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ τολμηροῦ δεσπότου Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα, ὅστις, ἀποθανόντος τοῦ πρώτου δεσπότου τῆς Ἠπείρου ἀδελφοῦ του Μιχαὴλ Α' τοῦ Δούκα, παρεμέρισε τὸν τότε ἀνήλικον διάδοχον Μιχαὴλ Β' καὶ κατέλαβε τὸν θρόνον τοῦ δεσποτάτου ἀνακηρυχθεὶς ἀργότερον (1223) βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Θεσσαλονίκης. Τὸν Θεόδωρον λοιπὸν τοῦτον, αἰχμαλωτισθέντα ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐν Κλοκοτνίτσῃ[2] τὸ 1230, διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Μανουήλ, ὅστις ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ δεσπότου[3], ὃν εἶχεν ἀπονείμει αὐτῷ ὁ ἀδελφός του Θεόδωρος. Καίτοι ὅμως ὁ Μανουὴλ δὲν εἶχε χρισθῆ βασιλεύς, ὅμως διεχειρίζετο τὴν ἀρχὴν βασιλικῶς ὑπογράφων καὶ δι' ἐρυθρᾶς μελάνης, ὡς οἱ βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου[4]. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὁ Β' ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Μανουὴλ γράφει πρὸς αὐτὸν «*ἡ βασιλεία σου*»[5], τὴν αὐτὴν δὲ ἔκφρασιν μεταχειρίζεται περὶ ἑαυτοῦ καὶ ὁ Μανουὴλ ἐν τῇ πρὸς τὸν πατριάρχην ἐπιστολῇ του[6]. Κατὰ

[1] Κιόνιον Νεοφύτου Κουκουλές, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τόμ. Η' σ. 149, Ἐπιγραφὴ Μ. Ἀσίας, Grégoire, Byzantion I, 702. Πβλ. καὶ ἐπιγραφὴν μονῆς Βαρνάκοβας Α. Ὀρλάνδος, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 σ. 15.
[2] Γρηγορᾶς, 28 (Βόννης), Ἀκροπολίτης 43 (ἔκδ. Heisenberg).
[3] Ι. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου σ. 40. Α. Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, σ. 255 καὶ 321.
[4] Μηλιαράκης, ἔ. ἀ. σ. 255.
[5] Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. Γ' σ. 59.
[6] Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. Γ' σ. 59.

ταῦτα δὲν πρέπει νὰ ξενίσῃ ἡμᾶς ἂν ὁ Μανουὴλ προσφωνεῖται ἐν τῇ ἐξεταζομένῃ ἐπιγραφῇ αὐτοκράτωρ [1].

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Γ τεμάχιον μεταγραφόμενον ὡς κάτωθι, δὲν παρέχει τι τὸ ἐνδιαφέρον.

. . . *ζω]οδότης ἦν κέκ[ληκε* . . . . .
. . . . . *κοὴ τὸ σῶμα καὶ χεῖ[ρες* . . .
. . . *τῆς εὔκλειαν ης* . . . .

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Δ τεμάχιον, ἀποτελεσθὲν ἐκ δύο κομματίων λέγει:

. . . *Μιχα]ὴλ δ[εσπότης*
. . . . *ς ὁ Πετραλήφας, ἡ δ' ἀπλ* . . . .
. . . *εὐψύχου θάρρους ἀρηί[φιλ* . . . .
. . . . . *οτέρου δίκην* . . . .

Τὰ ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ ἀναγινωσκόμενα δύο γράμματα . . . *ηλ* ἀποτελοῦσι προφανῶς τὴν κατάληξιν τοῦ ἑτέρου τῶν ὀνομάτων: Μιχαὴλ ἢ Μανουήλ. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἀκολουθεῖ τὸ γράμμα δέλτα, ὅπερ εἶναι πιθανώτατα τὸ ἀρχικὸν τοῦ τίτλου—δεσπότης—τοῦ κατονομαζομένου προσώπου, δέχομαι ὅτι τὸ ζητούμενον ὄνομα ἦτο Μιχαήλ, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ὁ Μανουὴλ τιτλοφορεῖται ἐν τῷ τεμαχίῳ Γ αὐτοκράτωρ. Εὐοδοῦται δ' ἡ συμπλήρωσις αὕτη καὶ ἐκ τοῦ ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ ἀναφερομένου ὀνόματος Πετραλίφας, ὅστις ἦτο γυναικάδελφος τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Δούκα, ἅτε ἀδελφὸς τῆς ὁσίας Θεοδώρας.

Τέλος τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ε τεμάχιον, τὸ ἀποτελεσθὲν ἐκ τριῶν κομματίων, μεταγραφόμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

. . . . . . *ον περικλυτῶν σθένει, περο* . . . .
. . . *πεν]θερὸς μέγας ἄναξ, ἐπὶ δ' ἀδελφῇ γ[αμβρὸς* . .
. . . *κης δεσπότης δυσμοκράτωρ, τοῖον π* . . . . . : . . .
. . . . . . *διος ὡς θαυμασία, ἡ δ' ἡλικία κ* . . . .
. . . *ἆθλον ἠνδρειωμένον, μειλίχιον τὸ π* . . . . .
. . . *η ἐκεῖνος ὡς δὲ καὶ τόσος, γένος π* . . . . .
. . . *ος τῷ ξίφει, καὶ τόνδε λοῖσθον ἐκ λίθου πει* . .
. . . *ειόβιον, σαλπιγγίσαντος ἐσχάτως ἀρχαγγ[έλου*
. . *Δημη]τρίου μάρτυρος ἄλλων ἁγί[ων], τῶν εὐαρέστω[ν*

Ἐν στίχῳ 2ῳ ἀναφέρεταί τις *πεν]θερὸς μέγας ἄναξ ἐπὶ δ' ἀδελφῇ γ[αμβρός*. Διὰ τοῦ τίτλου μέγας ἄναξ ὑπονοεῖται πάντως οὐχὶ ὁ δεσπότης τῆς

[1] Ὁ D. Foschini, Notizie storiche dei despoti di Epiro, Napoli σ. 8 λέγει ὅτι καὶ ὁ Μανουὴλ ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος Θεσσαλονίκης.

Ἠπείρου, ὅστις ἐν τῷ ἀμέσως ἑπομένῳ στίχῳ τιτλοφορεῖται, ὡς καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφάς [1], *δεσπότης δυσμοκράτωρ*, ἀλλὰ πιθανώτατα αὐτοκράτωρ τις τοῦ Βυζαντίου ἢ τῆς Νικαίας.

Αὐτοκράτορες δὲ τοῦ Βυζαντίου ἢ τῆς Νικαίας ἐγένοντο πενθεροὶ δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου οἱ ἑξῆς: α) ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, οὗτινος τὴν θυγατέρα Μαρίαν εἶχε νυμφευθῇ εἰς πρῶτον γάμον ὁ υἱὸς τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Δούκα Νικηφόρος καὶ β) ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος, οὗτινος τὴν θυγατέρα Ἄνναν εἶχε λάβει σύζυγον ὁ ἐν τῷ βορείῳ τάφῳ ταφεὶς ἀδελφὸς τοῦ Νικηφόρου Μιχαὴλ ὁ Κουτρούλης. Ἐκ τῶν δύο δὲ εἰρημένων βασιλέων πιθανώτερον εἶναι ὅτι ὑπονοεῖται ἐνταῦθα ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ὁπότε ὁ ἐν τῷ τελευταίῳ στίχῳ τοῦ τεμαχίου ἐπικαλούμενος μάρτυς Δημήτριος ἔχει πιθανώτατα σχέσιν πρὸς τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα τοῦ Κουτρούλη, ὅστις πρὶν μετονομασθῇ εἰς Μιχαήλ, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του, ἐλέγετο Δημήτριος [2]. Δὲν δύναται ὅμως τὸ τελευταῖον τοῦτο μέγα τεμάχιον τῆς ἐπιγραφῆς νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν κολοβὴν ἐπιγραφὴν τοῦ βορείου τάφου· διότι φέρει κάτωθεν ἁλυσοειδὲς κόσμημα, ὅπερ δὲν ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ σωζομένου ἀριστεροῦ ἡμίσεος τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βορείου τάφου.

Ἐν στίχῳ 5 ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφὴ ἀνδρεῖον τι κατόρθωμα – *ἆθλον ἠνδρειωμένον*.

Ἐν συμπεράσματι τὰ σωζόμενα τεμάχια ἐπιγραφῆς εἶναι βέβαιον ὅτι προέρχονται ἐκ δύο χωριστῶν τάφων ἀνηκόντων εἰς μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνοδουκάδων, ὧν ὅμως δὲν δυνάμεθα μετ' ἀσφαλείας νὰ ὁρίσωμεν τὰ ὀνόματα. Πιθανῶς ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν εἶναι τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Δούκα.

Ἡ παρουσία τόσων πολλῶν καὶ τόσον πλουσίων τάφων εἰς τὴν μονὴν τῶν Βλαχερνῶν ἀναδεικνύει τὸ γηραιὸν τοῦτο σεμνεῖον μαυσωλλεῖον τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου τοῦ 13ου μ. Χ. αἰῶνος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἡ ἐν σελ. 11 πιστοποιηθεῖσα ὁμοιότης τῆς διατάξεως τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν πρὸς ἑτέρους ναοὺς χρονολογουμένους ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος, ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῶν Βλαχερνῶν θ' ἀνηγέρθη κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους θὰ μετεσκευάσθη δ' εἰς τρουλλαῖον περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνος ἐπὶ Μιχαὴλ Β΄ τοῦ Δούκα.

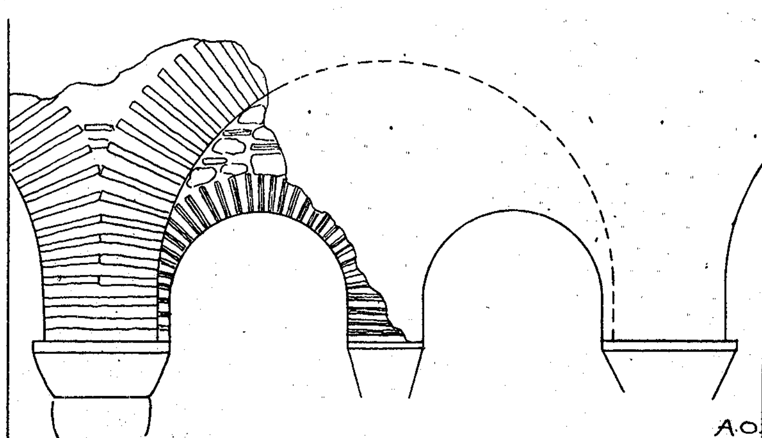
[1] Παχυμέρην, I, 30 (Βόννης) «*ὁ ἐν τῇ Δύσει δεσπότης*». Ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Παναγίας Βελλᾶς, παρὰ τὸ Βουργαρέλλι, ὀνομάζονται οἱ δεσπόται *σκηπτροκρατοῦντες τῶν δυτικῶν φρουρίων*, Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτ. Χρονικὰ τ. Β΄ σελ. 166.

[2] Ι. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἐν Κερκύρᾳ 1895 σ. 77.

Κατὰ ταῦτα δικαίως ἡ παράδοσις[1] θεωρεῖ τὴν Βλαχιόριναν ἀρχαιοτέραν τῆς τε Παναγίας 'στὸ Παλιοχώρι (1281)[2] καὶ τῆς Παρηγορητίσσης (1282-1289)[3].

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Εἶχεν ἤδη σελιδωθῆ τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ναοῦ κεφάλαιον τοῦ ἄρθρου τούτου, ὅτε μεταβὰς ἐκ νέου εἰς Βλαχέρναν ἐπελήφθην τῆς ἀφαιρέσεως τῶν καλυπτόντων τὰς ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας κονιαμάτων. Ἐκ τῆς ἀπομακρύνσεως τούτων ἀπεδείχθη ὀρθὴ ἡ εἰκασία τὴν ὁποίαν εἶχον

Εἰκ. 44. Τρόπος κατασκευῆς τῶν τοξυλλίων.

σημειώσει (σελ. 10) ὅτι δηλ. τὰ τόξα ἑκατέρας τῶν κιονοστοιχιῶν ἦσαν ἀρχικῶς τρία καὶ ὅμοια πρὸς ἄλληλα, τοῦ μεσαίου γεμισθέντος ἀργότερον διὰ δύο μικροτέρων τοξυλλίων ἑδρασθέντων ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐπὶ τοῦ μικροῦ παρεμβλήτου κίονος ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐπὶ τῆς μικρᾶς ἐξοχῆς τοῦ ἐπιθήματος τῶν κιονοκράνων (εἰκ. 44). Ἡ ἄντυξ τοῦ μεγάλου τόξου, σαφῶς διακρινομένη, εἶναι ἐκτελεσμένη διὰ μεγάλων ὀπτοπλίνθων, ἐν ᾧ αἱ τῶν τοξυλλίων τοῦ γεμίσματος εἶναι ἐκ μικροτέρων καὶ λεπτοτέρων τεμαχίων κατεσκευασμέναι, ὡς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον δεικνύει (εἰκ. 44).

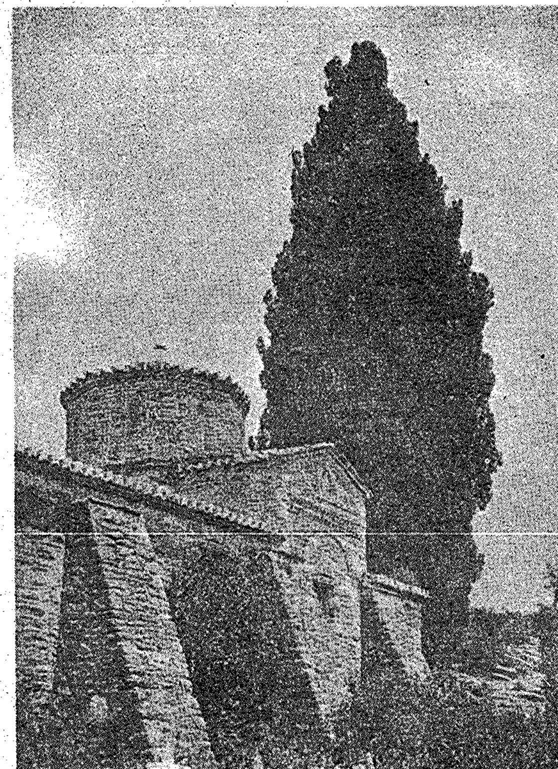
[1] Πβλ. σελ. 5 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

[2] Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Β´ σ. 295 Α. Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Β´, 167.

[3] Α. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 80 καὶ ἰδίᾳ Ἠπειρωτ. Χρονικὰ τ. Β´ σελ. 167 σημ. 1.

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΜΠΡΥΩΝΗ

Ὁ πορευόμενος τὴν ἀπὸ Ἄρτης εἰς Ἀμφιλοχίαν (Καρβασσαρᾶν) ἁμαξιτὸν φθάνων εἰς τὸ 6ον ἀπὸ τῆς Ἄρτης χιλιόμετρον θὰ διακρίνῃ εἰς μικρὰν πρὸς ΒΑ ἀπόστασιν ἐπὶ ὑψώματος, παλαιὸν βυζαντινὸν ναὸν στηριζόμενον ἐπὶ ἀντηρίδων καὶ συνοδευόμενον ἀπὸ ἓν πελώριον κυπαρίσσι (εἰκ. 1). Πλησιάζων δ᾽ ἔτι περισσότερον, θέλει ἀντιληφθῆ, ἀπὸ τὰ πενιχρὰ μνήματα ποὺ τὸν περιβάλλουν, ὅτι ὁ ἐρημικὸς αὐτὸς ναὸς ἀποτελεῖ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ νεκροταφείου τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Νιοχωράκι. Ἂν μάλιστα τύχῃ νὰ συναντήσῃ εἰς τὴν μοναξιὰν τοῦ πτωχικοῦ νεκροταφείου τὸν κανδηλανάπτην ἢ ἄλλον χριστιανὸν ἀπὸ τὸ Νιοχωράκι, θὰ μάθῃ παρ᾽ αὐτοῦ καὶ τὴν ἑξῆς ἐνδιαφέρουσαν παράδοσιν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὡραῖο, μεγάλο κυπαρίσσι ποὺ αἰῶνας τώρα παραστέκει ἄγρυπνος φρουρὸς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

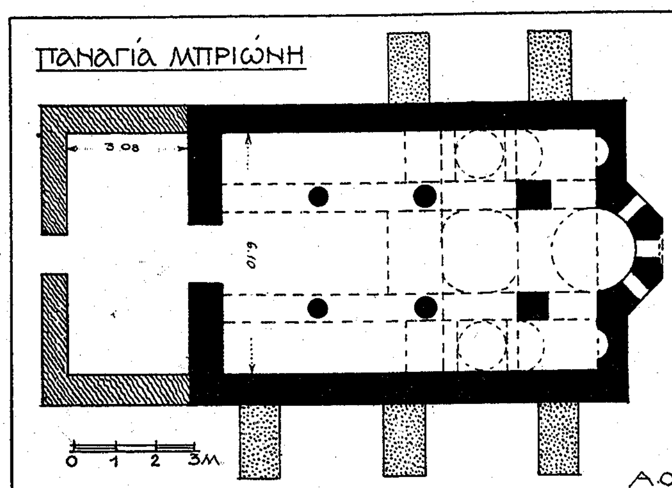

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῆς Παναγίας Μπρυώνη ἀπὸ ΝΔ.

«Τὸν καιρὸ ποὺ τὰ μέρη αὐτὰ ἦταν Τούρκικα κάποιος Τοῦρκος ἀγᾶς βάλθηκε νὰ κόψῃ τὸ μεγάλο τὸ κυπαρίσσι ποὖνε πίσω 'στὸ ἱερὸ τῆς Παναγιᾶς γιὰ νὰ πουλήσῃ τὸ ξύλο του. Μόλις ὅμως ἄρχισε νὰ τὸ κόβῃ ἔχασε τὸ φῶς του. Ἐσταμάτησε τότε τὸ κόψιμο καὶ στὴν ἀπελπισία του ἔταξε 'στὴν Παναγιὰ πῶς θὰ κάμῃ ἕνα μεγάλο δῶρο 'στὴν ἐκκλησία ἂν ξαναβρῇ τὸ φῶς του. Ὁ Τοῦρκος ἔκαμε τὸ τάμμα του, ἡ Παναγιὰ τοῦ ξανάδωκε τὸ φῶς καὶ τὄμορφο κυπαρίσσι σώθηκε καὶ φούντωσε ἀκόμη περισσότερο». Ἦτο

ἆρα γε ὁ Τοῦρκος τῆς παραδόσεως ὁ Μπρυώνης ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐπωνομάσθη καὶ ἡ ἐκκλησία; Ἄδηλον[1].

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ. Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 2). σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία καὶ μόνη ἡμιεξάγωνος κόγχη ἱεροῦ. Πρὸς δυσμὰς εἰς τὸ σῶμα τοῦ κυρίως ναοῦ προσετέθη ἀργότερον εὐρύχωρος νάρθηξ[2], κατὰ δὲ τὰς μακρὰς πλευρὰς

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

κατεσκευάσθησαν ἐξωτερικῶς ὀγκώδεις κεκλιμέναι ἀντηρίδες (εἰκ. 1 καὶ 2) πρὸς πρόληψιν καταρρεύσεως.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς εἶναι μία βασιλικὴ μετὰ τρούλλου φέρουσα, ὡς καὶ ὁ ναὸς τῶν Βλαχερνῶν, δύο φουρνικὰ εἰς τὴν θέσιν τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν (εἰκ. 2).

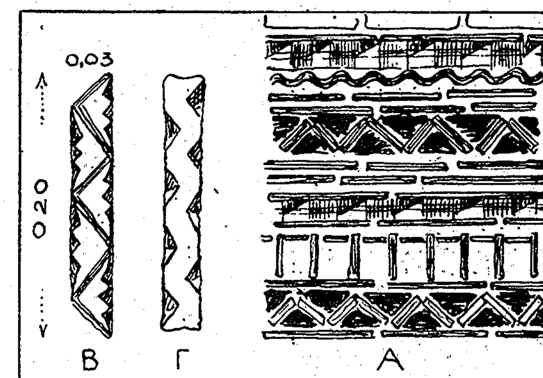
Ἀρχικῶς καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, ὅπως καὶ ὁ τῶν Βλαχερνῶν, φαίνεται ὅτι δὲν ἔφερε τροῦλλον ἀλλ᾽ ἦτο μία ξυλόστεγος τρίκλιτος βασιλικὴ ἔχουσα

[1] Δὲν εἶναι ἀπίθανον ἡ ἐκκλησία νὰ ὠνομάσθη ἀπὸ παλαιοτέρου τινος βυζαντινοῦ κτήτορος Βρυώνη. Τὸ ὄνομα συναντᾶται ἐν Ἄρτῃ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα: ὁ Βρυώνης Παλαιολόγος ἐκόμισεν ἐκ Κ/πόλεως πρὸς τὸν δεσπότην Ἠπείρου Ἠσαῦ τὰ διακριτικὰ σημεῖα τοῦ ἀξιώματος. (Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου 163). Πάντως δὲν παραδέχομαι τὴν γνώμην τοῦ Σεραφεὶμ (Δοκίμιον 160) καθ᾽ ἣν τὸ Παναγία Μπρυώνη εἶναι παραφθορὰ τοῦ Παναγία Περιώνυμος.

[2] Κατὰ τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐντειχισμένην ἐπιγραφὴν ἡ ἐπισκευὴ καὶ ἡ προέκτασις τοῦ ναοῦ ἐγένετο ἐν ἔτει 1870 «ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Ἄρτης καὶ Πρεβέζης Σεραφεὶμ τοῦ Βυζαντίου» τοῦ γνωστοῦ συγγραφέως τοῦ περὶ Ἄρτης δοκιμίου (πβλ. καὶ Δοκίμιον σ. 132).

μόνον τὸ ἱερὸν θολοσκεπές, ὅπως δηλ. καὶ αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας[1]. Τοῦτο τοὐλάχιστον ὑποδηλοῖ οὐ μόνον ἡ διάφορος καὶ κακόζηλος κατασκευὴ τοῦ τρούλλου του ἀλλὰ καὶ ἡ ὕπαρξις τριῶν πλατέων ἐνισχυτικῶν τόξων γεφυρούντων ἐγκαρσίως τὰ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν κιόνων καὶ τῶν τοίχων κενὰ (εἰκ. 2) καὶ χρησιμευόντων εἰς τὴν ὑποβάστασιν τοῦ τρούλλου, τεθέντων δὲ μεταγενεστέρως ἐλλείψει καμαρῶν καλυπτουσῶν τὰ πρὸς δυσμὰς τοῦ τρούλλου τμήματα τῶν κλιτῶν.

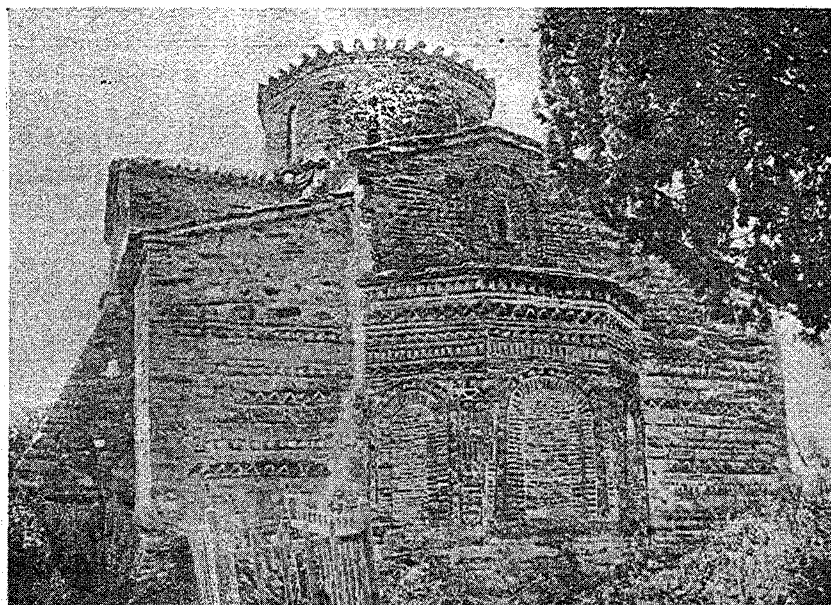
Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἀραιούς τινας ὁριζοντίους δόμους ἐκ κοινῶν, σκληρῶν ἀσβεστολίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἄλλοτε μὲν μία σειρὰ πλίνθων, ἄλλοτε δὲ ὀδοντωταὶ ἢ τεθλασμέναι ταινίαι (εἰκ. 3 Α) ἄλλοτε δὲ πάλιν μικραὶ ζωφόροι ἐκ παραλλήλων κατακορύφων πλίνθων (εἰκ. 3 Α). Μικρότερα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, οἷον δισέψιλον ἢ κλειδόσχημα, ἐλλείπουσι παντελῶς, ἐξαίρεσιν δὲ μόνον κάμνουν δύο πλίνθινα στοιχεῖα (εἰκ. 3 Β, Γ), τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν διακοσμητικὴν πλάσιν τῆς πλίνθου, γενομένην ὅμως πρὸ τῆς ὀπτήσεως καὶ οὐχὶ μετ᾽ αὐτὴν διὰ τοῦ μιστρίου. Τὰ ἐνταῦθα μόνον ἀπαντῶντα κεραμοπλαστικὰ ταῦτα στοιχεῖα παρουσιάζουσι τὴν πριονωτὴν καὶ τεθλασμένην μορφήν, ἣν παρέχουν αἱ εἰκόνες 3 Β, Γ. Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν διακοσμήσεων ἐγένετο ἐν τῷ ναῷ χρῆσις καὶ τῶν παραλλήλων ὀρθῶν γωνιῶν (βόρ. καὶ νότ. πλευρὰ (εἰκ. 5)) ἐνιαχοῦ δὲ καὶ τῶν κυματοειδῶν πλίνθων (εἰκ. 4 Α). Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι γενικῶς ὁ χαρακτὴρ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τῆς Παναγίας Μπρυώνη δὲν παρουσιάζει τὴν λεπτότητα τῶν διακοσμήσεων ἄλλων ναῶν τῆς Ἄρτης ἀλλ᾽ ἔχει τι τὸ χονδροειδὲς καὶ ἀγροῖκον.

Εἰκ. 3. Κεραμίνη διακόσμησις τοῦ ναοῦ.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς εὐθεῖς τοίχους τοῦ ναοῦ, οἵτινες φέρουσι καὶ τινας λιθίνους δόμους, ἡ τρίπλευρος ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου διὰ διὰ πλίνθων κατεσκευασμένη (εἰκ. 4). Ἔφερε δ᾽ ἡ ἀψὶς αὕτη ἀρχικῶς τρία πιθανῶς παράθυρα (εἰκ. 1), ἅτινα ἀργότερον ἐτειχίσθησαν. Ἐκ πλίνθων δ᾽ ὡσαύτως εἶναι κατεσκευασμένος καὶ ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλλος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1 καὶ 4) ἐξαιρέσει τῶν ἐστρογγυλωμένων γωνιῶν αὐτοῦ, αἵτινες ἐξετελέσθησαν διὰ λίθων.

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σελ. 8 εἰκ. 3.

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίας Μπρυώνη.

Σπουδαῖον στοιχεῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσιν αἱ κατὰ τὰ τύμπανα τῆς νοτίας (εἰκ. 5) καὶ τῆς βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ μεταξὺ τῆς ἄλλης κεραμίνης διακοσμήσεως παρεμβεβλημέναι πλίνθιναι ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν ἡ μὲν νοτία (εἰκ. 6, α) λέγει:

Στα(υ)ρωπίγιο(ν) πατριαρχηκὸν

ἡ δὲ βόρειος (εἰκ. 6, β)

τὸ ἁγι(α)σθὲν παρὰ Γερμανοῦ καὶ οἰκο[υμενικοῦ πατριάρχου].

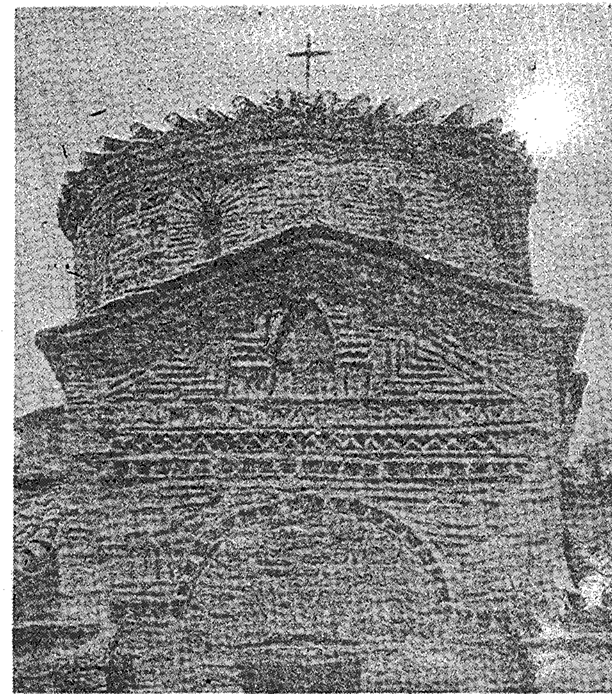
Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων α) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἦτο πατριαρχικὸν σταυροπήγιον καὶ β) ὅτι ἡγιάσθη παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ[1].

Ἐκ τῶν δύο πατριαρχῶν, οἵτινες φέρουσι τὸ ὄνομα Γερμανὸς κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ὁ μὲν Γερμανὸς ὁ Γ' ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ ἁγιάσας τὸν ἐξεταζόμενον ναόν, ἅτε πατριαρχεύσας ὀλίγους μόνον μῆνας[2] (Ἰούν.-Σεπτ. 1267) ὑπολείπεται λοιπὸν Γερμανὸς ὁ Β'. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἐπατριάρχευσε μεταξὺ

[1] Τὴν ἐπιγραφὴν παρηρμήνευσεν ὁ Σεραφεὶμ (Δοκίμιον 161) ἀναγνοὺς ἀντὶ Γερμανοῦ Ἰωάννου καὶ ἀποδόσας τὸν ναὸν εἰς τὸν «πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην Θ' τὸν Ἀγαπητόν». Λέγει δ' ἐπίσης ὁ Σεραφεὶμ ἐσφαλμένως, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εὑρίσκεται εἰς τὸν τροῦλλον.

[2] Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει σ. 393.

τῶν ἐτῶν 1222 καὶ 1240, ἕπεται ὅτι ἡ εἰς σταυροειδῆ ναὸν μετασκευὴ τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας Μπρυώνη — διότι περὶ τῆς μετασκευῆς ἀσφαλῶς πρόκειται — συνετελέσθη κατὰ τὴν ἀνωτέρω χρονικὴν περίοδον, ἤτοι καθ' οὓς χρόνους ἦρξαν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ Ἠπείρῳ ὁ Θεόδωρος Κομνηνὸς Δούκας καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Μανουήλ.

Εἰκ. 5. Ἡ φέρουσα τὴν πλινθίνην ἐπιγραφὴν νότιος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Ἀλλ' ὁ τόσον ἐμφαντικὸς διὰ πλινθίνης ἐντοιχίου ἐπιγραφῆς χαρακτηρισμὸς τοῦ ναοῦ ὡς «σταυροπηγίου ἁγιασθέντος παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ» δύναται νὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς εἰς ἀκριβέστερον καθορισμὸν τοῦ χρόνου τῆς μετασκευῆς τοῦ ναοῦ. Πράγματι εὐθὺς ἅμα τῇ ἀναγορεύσει του (1222) ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὁ Β' βλέπων ὅτι ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας, παρ' ᾧ ἥδρευε, πρὸς τὸν δεσπότην καὶ εἶτα βασιλέα Θεσσαλονίκης ἀνακηρυχθέντα Θεόδωρον Κομνηνὸν Δούκαν, ἐκινδύνευον ν' ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας του αἱ ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ Θεοδώρου τελοῦσαι ἐκκλησίαι, ἤρχισεν ἀγῶνα πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατὰ τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν τοῦ δυτικοῦ βασιλείου. Ἔγραψε λοιπόν, ὡς φαίνεται[1], ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ ἐπισκόπους, δι' ἧς προσεπάθει ν' ἀποδείξῃ ὡς μόνην νόμιμον τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐν Νικαίᾳ αὐτοκράτορος ἐπέπληττε δὲ συνάμα τοὺς ἐπισκόπους τῶν ὑποκειμένων εἰς τὸν Κομνηνοδούκαν πόλεων. Εἰς τὴν μὴ διασωθεῖσαν ταύτην ἐγκύκλιον ἀπήντησεν ὁ περίφημος μητροπολίτης Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης δι' ἀντιγράμματος ἐν τῷ ὁποίῳ, ἐκθειάζων τὰς ἀρετὰς τοῦ Θεοδώρου καὶ φυλάττων

[1] Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Κέρκυρα 1895 σ. 35.

τὸ προσῆκον πρὸς τὸν πατριάρχην σέβας, ἀποφαίνεται ὅτι ὀρθὸν ἦτο ἡ ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων τοῦ δυτικοῦ κράτους νὰ γίνεται διὰ προσώπων γνωστῶν καὶ ἀρεστῶν εἰς τοὺς βασιλεῖς τοῦ δυτικοῦ κράτους [1]. Εἶναι λοιπὸν φανερὸν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς ἔριδος μεταξὺ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ κράτους δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γραφῇ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφή, ἥτις ἀνακηρύσσουσα τὸν ναὸν τῆς Παναγίας πατριαρχικὸν σταυροπήγιον καὶ ἀναγράφουσα αὐτὸν ὡς ἁγιασθέντα παρ' αὐτοῦ τούτου τοῦ πατριάρχου, οὐ μόνον μαρτυρεῖ ἀγαθὰς σχέσεις τῆς ἐκκλησίας τοῦ δεσποτάτου πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανὸν ἀλλὰ καί, πιθανώτατα, ὅτι ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὁ Β΄ ἐπεδήμησεν αὐτοπροσώπως εἰς Ἄρταν [2], ἔχει δ' ἐπίσης καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς

α

ΗΛΡΩΠΙΓΙΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΚΟΝΙ.

β

ΤΟΑΓΙΣΘΕΙΝ ΠΑΡΑ ΓΕΡΜΑΝΟΥΚΑΙΟΙΚΣ

Εἰκ. 6. Ἡ πλινθίνη ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ.

ἐμπεδώσεως τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τοῦ δυτικοῦ βασιλείου. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ πλινθίνη ἐπιγραφὴ ἐτέθη μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν συμφιλίωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἤτοι περὶ τὸ 1232 ἐπὶ Μανουὴλ Δούκα, ὅστις ἐζήτησε τὴν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δεσποτάτου ἐπάνοδον τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριάρχου [3]. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ ἐκδοχὴ καθ' ἣν ὁ ναὸς ἡγιάσθη παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ δι' ἁγιασμοῦ σταλέντος ἐκ Νικαίας διὰ τοῦ εἰς Ἤπειρον πεμφθέντος πατριαρχικοῦ ἐξάρχου μητροπολίτου Ἀγκύρας Χριστοφόρου· διότι ἐν ἑτέρᾳ ἐπιστολῇ τοῦ δεσπότου Μανουὴλ πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανὸν τὸν Β΄ [4] ἀναγινώσκομεν «*αὐτὸς δὲ πάλιν* (ὁ μητροπολίτης Ἀγκύρας) *μετέδωκεν ἡμῖν τῆς σῆς εὐλογίας καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ, ὃν δι' αὐτοῦ ἡ σὴ ἁγιότης ἐξέπεμψεν*».

Ἐπειδὴ δὲ ὁ εἰρημένος ἔξαρχος ἦλθεν εἰς Ἤπειρον περὶ τὰ τέλη τοῦ 1232 [5] ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1233 [6], ἕπεται ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους συνετελέσθη ἡ μετασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

[1] Ἡ ἐπιστολὴ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ A. Moustoxidi, Delle cose Corciresi, Appendice σ. L-LVI.

[2] Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Β΄ πρὸς τὸν δεσπότην Μανουὴλ (Miklosich-Müller, Acta et dipl. Γ΄, 64) γράφει ὁ πατριάρχης, ὅτι ἐλπίζει εἰς εἰς προσεχὲς μέλλον νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν Μανουήλ.

[3] Α. Μηλιαράκης, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἐν Ἀθήναις 1898 σ. 291.

[4] E. Kurtz, Byz. Zeitschrift 16, 133.

[5] Σπ. Ν. Λαγοπάτης, Γερμανὸς ὁ Β΄ πατριάρχης Κων/πόλεως καὶ Νικαίας ἐν Τριπόλει 1913 σ. 59.

[6] E. Kurtz, ἔ. ἀ.

Εἰκ. 1. Τὸ ἱερὸν τοῦ ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη.

Ο ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΤΣΟΥΡΗ

Συνεχίζοντες τὴν μελέτην τῶν πρὸ τοῦ 13ου αἰῶνος ἀνεγερθέντων ναῶν τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτης θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα σπουδαῖον τινὰ βυζαντινὸν ναὸν τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Δημητρίου [1], εὑρισκόμενον δὲ μίαν περίπου ὥραν πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς πόλεως Ἄρτης εἰς τὸ τμῆμα τοῦ Κάμπου, ὀλίγον μετὰ τὴν ἔξοδον τοῦ χωρίου Κωστακιῶν εἰς θέσιν Πλισοί [2].

[1] Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου διέλαβον συντόμως πρὸ 13 ἐτῶν ἐν τῷ 8ῳ τόμῳ τοῦ δελτίου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας (σ. 312-323). Ἔκτοτε ἐπισκεφθεὶς δὶς τὸ μνημεῖον προέβην εἰς νέας παρατηρήσεις, ἀπεκάλυψα δὲ καὶ τὰς σπουδαιοτάτας ἀρχαιοτέρας αὐτοῦ τοιχογραφίας, ὧν ἕνεκα ἐθεώρησα ἐπιβαλλομένην τὴν ἀναδημοσίευσιν αὐτοῦ ἐν τῇ σειρᾷ τῶν μνημείων τῆς Ἄρτης.

[2] Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τῇ σήμερον σχεδὸν μόνον ὑπὸ ποιμένων συχναζομένῃ, λέγε- ὅτι ὑπῆρχεν ἄλλοτε χωρίον πλούσιον, ἐρημωθὲν ὑστερώτερον λόγῳ «τῆς ἀνευλαβείας καὶ τῆς μυσαρᾶς κερδοσκοπίας τῶν κατοίκων του», οἵτινες ἐπραγματεύοντο νὰ πωλήσωσιν

Ὁ ναὸς (εἰκ. 1), περιβαλλόμενος σήμερον ὑπὸ δρυῶν, ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν σταυροπηγιακῆς μονῆς, διαλυθείσης πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ 18ου ἤδη αἰῶνος· διότι σήμερον ἐξαιρέσει τοῦ ναοῦ οὐδὲν ἄλλο λείψανον τῆς παλαιᾶς μονῆς φαίνεται, πιθανῶς λόγῳ τῆς γενομένης πέριξ τοῦ ναοῦ μεγάλης ἐπιχώσεως.

Τὴν ὕπαρξιν τῆς παλαιᾶς μονῆς μανθάνομεν ἐκ συνοδικοῦ ὁρισμοῦ τοῦ ἔτους 1229, δι' οὗ, αἰτήσει τοῦ Ἄρτης Ἰωάννου τοῦ Α΄, αὐτή τε καὶ ἡ ὥραν πρὸς Δυσμὰς ἀπέχουσα σταυροπηγιακὴ ὁμοίως μονὴ τοῦ Προδρόμου τῆς Ροδιᾶς ἀπελύθησαν τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Β΄ (1222-1240) καὶ παρεδόθησαν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ πανιερωτάτου Ἄρτης· ὁ ὁρισμὸς οὗτος ἐδημοσιεύθη ὑπό τε Ράλλη καὶ Ποτλῆ[1] καὶ ὑπὸ τοῦ Σεραφεὶμ[2] ἔχει δὲ οὕτω:

«Γερμανός, ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως κλπ. Πανιερώτατε Ἄρτης ἐν κυρίῳ συναδελφέ. Πολλάκις ἐγένετό μοι δι' ὄχλου ἡ ἁγιωσύνη σου περὶ τῆς ἐν Ἄρτῃ μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κατσούρη ὡς συστάσης ἐπὶ σταυροπηγίῳ ἐμῷ καὶ τῆς ἑτέρας μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, τῆς δομηθείσης παρὰ τοῦ πανιερωτάτου Κομνηνοῦ κυρίου Κωνσταντίνου ἐν τῇ ἀρχοντείᾳ τοῦ Σμοκόβου, χωρίου Βαλτίτσης καὶ τοῖς λοιποῖς καὶ ἐδόκουν μηδὲν προσπταίειν τοῖς κανόσιν ἐκ τούτου συνεὶς δὲ κατὰ τὸν ἐνδεχόδενον λόγον, ὅτι σοι ἀνήκουσιν, ὡς ἐπισκόπῳ ἐγχωρίῳ, αἱ τοιαῦται μοναί, ἀπολύω ταύτας τῆς ἐμῆς χειρὸς ἀπ' ἐντεῦθεν καὶ ἔξεστίν σοι ἐπιλαβέσθαι αὐτῶν ἀπ' ἄρτι καὶ τὰ ἐπισκοπικὰ δίκαια ἐν ταύταις διενεργεῖν καὶ διεξάγειν ταύτας καὶ διοικεῖν κατὰ τὴν κανονικὴν διατύπωσιν. Ὅθεν καὶ ἡ μὲν ἐμὴ ἀναφορὰ σχολάσαι ἀπεντεῦθεν ὀφείλει ἀπὸ τῶν τοιούτων μονῶν διαγνωσθῆναι δὲ ταύτας ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τῆς σῆς ἱερότητος.

Μηνὶ ἀπριλίῳ ἐπινεμήσει Β΄ ,ςψλζ΄ (=6737=1229 μ. Χ.).

† ὁ Βονίτσης Ἰωάννης — *† ὁ Ἀετοῦ Νικόδημος*
† ὁ Βελλᾶς Μανουὴλ — *† ὁ Δρυινουπόλεως Θωμᾶς.*
† ὁ Βουθρωτοῦ Δημήτριος

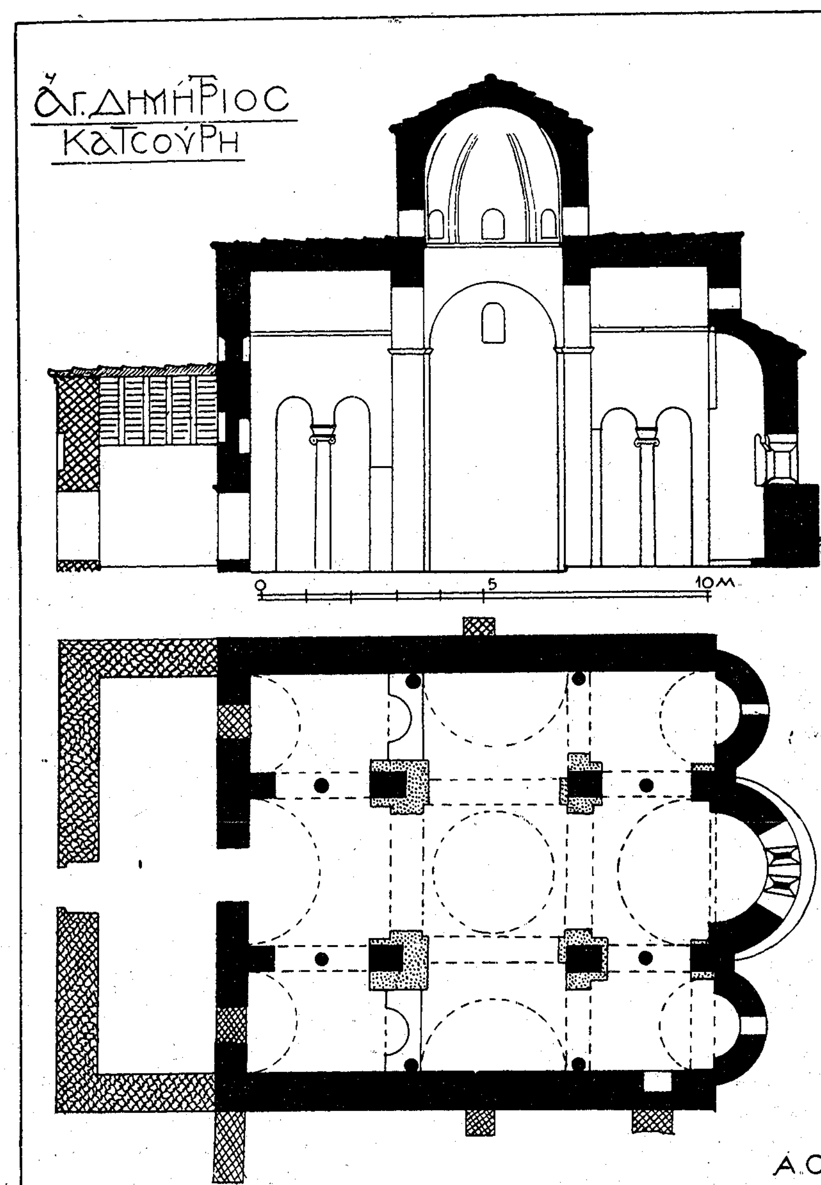
Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη εἶναι πάντως ἀρχαιότερος τοῦ ἔτους 1229.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸ ἀρχιτεκτονικὸν αὐτοῦ σχέδιον. Τοῦτο παρουσιάζει ἐν κατόψει σχῆμα τετράγωνον πλευρᾶς 11.00 μ., κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν

εἰς ἑτεροθρήσκους τὰ λείψανα τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος καὶ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, συζύγου τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, λείψανα, ἅτινα εἶχε κομίσει μεθ' ἑαυτοῦ ὁ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κ/πόλεως μεταναστεύσας εἰς Πλισοὺς ἱερεὺς Γεώργιος Χαιρέτης ἢ Καλοχαιρέτης. Λεπτομερείας περὶ τῆς περαιτέρω τύχης τοῦ λειψάνου τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος ὅρα παρὰ Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 40 καὶ 326 καὶ ἰδίᾳ παρὰ Ν. Βουλγάρει-Μάνεση, Ἀληθὴς ἔκθεσις κλπ. ἔκδ 1η Κέρκυρα 1857. Ἔκδ. 2α Βενετία 1880.

1 Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθήνησιν 1855 τόμ. Ε΄ σελ. 106.

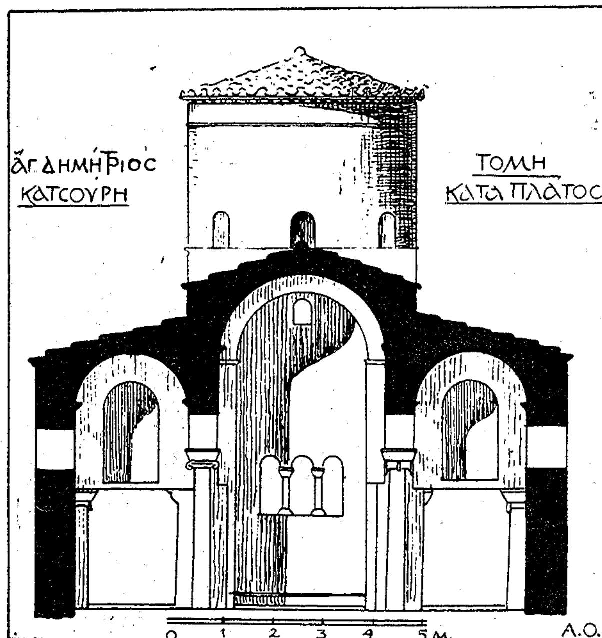
2 Δοκίμιον περὶ Ἄρτης σ. 369.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη.

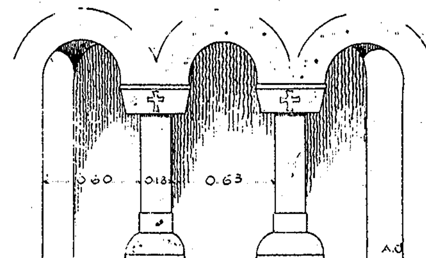
τοῦ ὁποίου προβάλλουν τρεῖς ἡμικυκλικαὶ ἀψῖδες, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν εἶναι προσηρτημένος μεταγενέστερος ὀρθογώνιος νάρθηξ πλάτους 2.57. Τὸ τετράγωνον τοῦ κυρίως ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρεῖς δρόμους, ὧν ἕκαστος ἀντιστοιχεῖ πρὸς μίαν τοῦ ἱεροῦ ἀψῖδα.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου παρουσιάζει τὴν μορφὴν ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ κυλινδρικοῦ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν καὶ στηριζομένου ὑπὸ τεσσάρων ὀγκωδῶν πεσσῶν (εἰκ. 2). Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ μορφὴ δὲν ἦτο ἡ σημερινή, τοῦ τρούλλου προστεθέντος καὶ ἐνταῦθα μεταγενεστέρως ἐπὶ τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς. Πράγματι, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 2) τὰ κλίτη τοῦ ναοῦ χωρίζονται πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς διὰ κιόνων, ὧν ὅμοιοι θὰ ὑπῆρχον ἀρχικῶς καὶ κατὰ τὸ κεντρικὸν τμῆμα, ἐκβληθέντες τῆς θέσεως ταύτης ὅταν κατεσκευάσθησαν αἱ δύο ἐγκάρσιαι καμάραι τοῦ τρούλλου. Σῴζονται μάλιστα τῶν κιόνων τούτων καὶ οἱ κορμοὶ μετὰ τῶν κιονοκράνων των, τοποθετημένοι σήμερον παρὰ τοὺς δύο μακροὺς τοίχους (εἰκ. 2) κάτωθεν ἐπιστυλίων βασταζόντων τέσσαρας ἐγκαρσίους τοίχους ζευγνύοντας τοὺς πεσσοὺς τοῦ τρούλλου πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους (εἰκ. 2). Οἱ ἐγκάρσιοι δὲ οὗτοι τοῖχοι κατεσκευάσθησαν προφανῶς ὡς ἐσωτερικαὶ ἀντηρίδες κατὰ τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου· ἵνα δὲ μὴ ἐμποδίζωσι τὴν κυκλοφορίαν δὲν πατοῦσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀλλ' ἵστανται μετέωροι εἰς ὕψος 1.70, οἱ δύο δὲ μάλιστα δυτικοὶ ἐξ αὐτῶν φέρουσι καὶ ἡμικυκλικὰς κόγχας (εἰκ. 3). Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν, τῆς ἐρείσεως τοῦ τρούλλου, ἐπενεδύθησαν διὰ τοιχοποιίας καὶ οἱ παρὰ τοὺς κίονας πεσσοὶ τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς προστεθεισῶν κατὰ τὸ σχηματισθὲν τετράγωνον καὶ παραστάδων μετ' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, αἵτινες οὐδέποτε παρουσιάζονται εἰς ναοὺς κτισθέντας ἀρχικῶς ὡς σταυροει-

Εἰκ. 3. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

δεῖς μετὰ τρούλλου. Κατὰ ταῦτα εἶναι πλέον ἢ βέβαιον, ὅτι ὁ τροῦλλος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη προσετέθη μεταγενέστερον, τοῦ ναοῦ ὄντος ἀρχικῶς τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς τοὐθ' ὅπερ ἄλλως τε καὶ πλεῖσται ἄλλαι ἐνδείξεις, ἃς ἐφεξῆς θὰ ἐξετάσωμεν, μαρτυροῦσιν. Καὶ δὴ ἐν πρώτοις ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ παρουσιάζει τὴν ἀκανόνιστον ἐκείνην ἐκ κοινῶν λίθων καὶ κονιάματος σύστασιν, ἥτις συνηθίζεται εἰς κτήρια τῆς πρώτης χιλιετηρίδος. Ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας ταύτης διακρίνονται πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς πλίνθινα ἡμικυκλικὰ τόξα (εἰκ. 1), δηλοῦντα ὅτι οἱ κυλινδρικοὶ θόλοι, οἵτινες ἐκάλυπτον τὰ τρία κλίτη τῆς βασιλικῆς ἦσαν κατεσκευασμένοι διὰ πλίνθων τοὐθ' ὅπερ εἶναι ἐπίσης γνώρισμα παλαιότητος. Ὀδοντωτῶν ταινιῶν οὐδαμοῦ τοῦ κτηρίου ἐγένετο χρῆσις, εἰμὴ μόνον εἰς τὸν μεταγενέστερον τροῦλλον. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μορφὴ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἥτις παρουσιάζει εὐρύτητα καὶ διαπερᾶται ὑπὸ τριλόβου παραθύρου ἔχοντος τοὺς λοβοὺς ἰσοϋψεῖς, ὅπως εἰς τὰ παλαιοχριστιανικά, βαίνοντας δ' ἐπὶ μαρμαρίνων κιονίσκων μετ' ἐπιθημάτων κοσμουμένων διὰ σταυρῶν (εἰκ. 4).

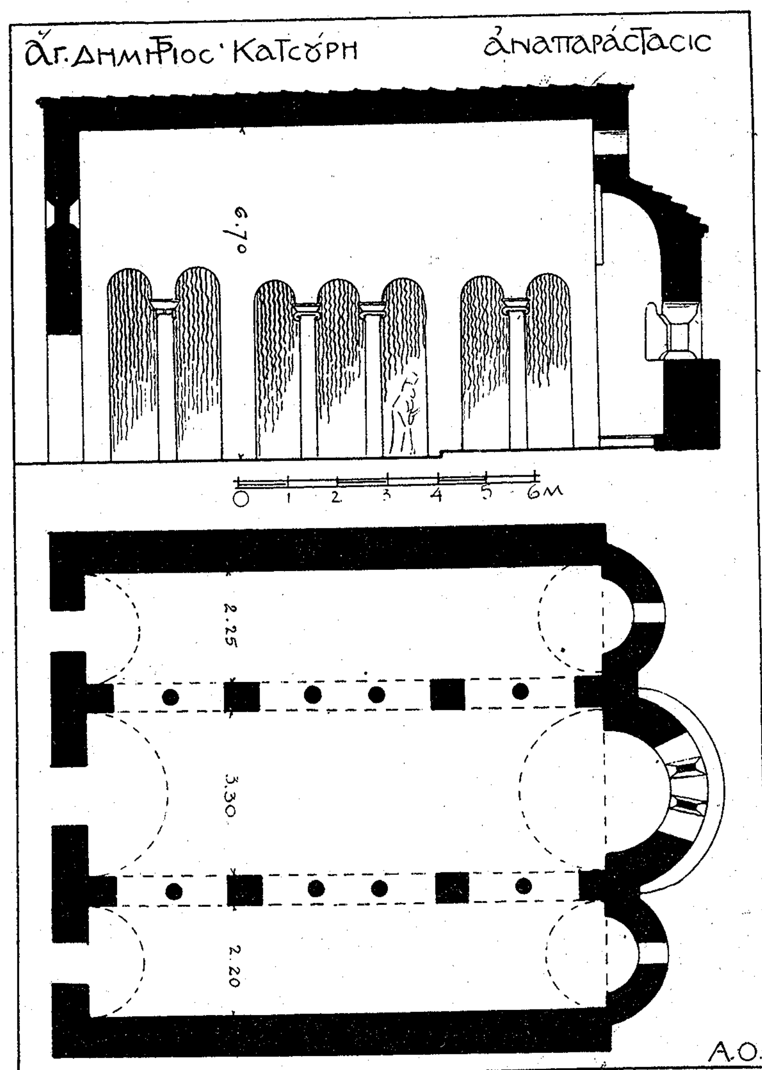
Εἰκ. 4. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες τοῦ ναοῦ — ὧν εἷς ῥαβδωτὸς — παρουσιάζουσι παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα ὡς π. χ. τὰ κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ἅτινα βαίνουσιν ἐπὶ ἀρχαίων ἰωνικῶν ἢ περγαμηνοειδῶν κιονοκράνων (εἰκ. 2).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν δέχομαι πιθανωτέραν τὴν λύσιν τῆς διαδοχῆς κιόνων καὶ πεσσῶν (τμημάτων τοίχου) καθ' ὃν τρόπον δεικνύει ἡ εἰκ. 5 ἤτοι μὲ ἕνα κίονα πρὸς δυσμάς, ὃν ἀκολουθεῖ ὀρθογώνιος πεσσός, μεθ' ὃν ἕπονται δύο κίονες ἐν τῷ κέντρῳ, οὓς πάλιν ἀκολουθεῖ συμμετρικῶς δεύτερος πεσσὸς καὶ κίων. Θεωρῶ δὲ τὴν λύσιν ταύτην πιθανωτέραν τῆς μετὰ συνεχῶν κιόνων, οὐ μόνον διότι σῴζονται οἱ τέσσαρες κορμοὶ τῶν ἐλλειπόντων κιόνων, ἀλλὰ κυρίως διότι ἡ μεταξὺ τῶν ἄκρων σωζομένων κιόνων ἀπόστασις δὲν εἶναι ἀκριβὲς πολλαπλάσιον τοῦ μεταξὺ τῶν κιόνων καὶ τῶν παραστάδων, ἃς ἀντικρύζουν, κενοῦ. Ἡ μετ' ἐναλλασσομένων ἄλλως τε κιόνων καὶ πεσσῶν διάταξις δὲν εἶναί τι ἀσύνηθες εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς βορείου Ἑλλάδος· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν εἴς τε τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης[1] καὶ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τῆς Καλαμπάκας[2].

[1] Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 πίν. XIII.

[2] Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 31 εἰκ. 44 Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Ϛ' σελ. 295 εἰκ. 4.

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τομῆς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

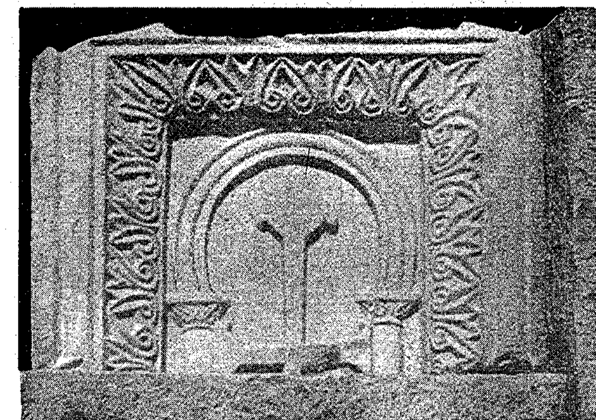
μάλιστα δὲ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Βεροίας[1] καὶ τῆς Aboba Pliska[2], πρὸς ἣν τελευταίαν παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα βασιλικὴ μεγάλην ὁμοιότητα[3].

[1] Σωτηρίου, Byz. Zeitschr. XXX σ. 569.

[2] Παράρτημα τοῦ 10ου τόμου τῶν Izvjestia τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κων/πόλεως πίν. XXXIV, Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 σ. 8 εἰκ. 5.

[3] Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρῶν δὲν παρουσιάζει ἐναλλαγὴν κιόνων καὶ πεσσῶν, ὡς ἀναφέρεται ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Ϛ΄ σ. 297.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς κατόψεως καὶ τῆς κατὰ πλάτος τομῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη προκύπτει ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς παρουσίαζε τὴν μορφὴν τρικλίτου βασιλικῆς σχεδὸν καθαρῶς ἀνατολικοῦ τύπου: $1^{ον}$ διότι εἶχε πάσας τὰς ὀροφὰς αὐτοῦ θολωτὰς—τὸ μέγα πάχος τῶν τοίχων του ὑποδηλοῖ ὅτι ἀρχῆθεν διὰ θόλου ἐστεγάζετο—$2^{ον}$ διότι εἶχε τὸ μέσον αὐτοῦ κλῖτος τυφλόν, ἅτε ἐλάχιστα ὑπὲρ τὰ πλάγια ἀνυψούμενον (πβλ. τομὴν εἰκ. 3) $3^{ον}$ διότι ἐστερεῖτο ὑπερῴων καὶ τριβήλου καὶ $4^{ον}$ διότι κάμνει χρῆσιν πεσσῶν ὀρθογωνίων εἰς τὰς χωριζούσας τὰ κλίτη κιονοστοιχίας. Παρουσιάζει κατὰ ταῦτα ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ἀπόκλισιν ἀπὸ τὰς λοιπὰς μεσαιωνικὰς βασιλικὰς τῆς βορείου Ἑλλάδος καὶ Μακεδονίας, αἵτινες ἔχουσι τὰ ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα κατ᾽ ἴσην πρὸς τ᾽ ἀνατολικὰ ἀναλογίαν[1].

Εἰκ. 6. Θωράκιον ἐντειχισμένον.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα στοιχεῖα μὲ ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου κατεσκευάσθη πολὺ πρὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ δεσποτάτου—κατὰ τὸν $10^{ον}$ πιθανῶς αἰῶνα—ὡς τρίκλιτος θολωτὴ βασιλική, μετετράπη δ᾽ ἀργότερον, ἴσως περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος, εἰς σταυροειδῆ μετὰ τρούλλου. Εἰς τὴν περίοδον δὲ ταύτην ἀνήκουσι καὶ τὰ σωζόμενα ἐν αὐτῷ στοιχεῖα γλυπτοῦ καὶ γραπτοῦ διακόσμου, περὶ ὧν ἀμέσως θὰ ὁμιλήσωμεν.

Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ—ἐξαιρέσει τῶν ἰωνικῶν καὶ περγαμηνῶν κιονοκράνων τῶν κιονοστοιχιῶν, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, εἶναι πιθανώτατα ἔκ τινος ῥωμαϊκοῦ κτηρίου τῆς Ἀμπρακίας εἰλημμένα[2]—ὀλίγα μόνον λείψανα διετηρήθησαν, ἐξ ὧν ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Πλὰξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, προερχομένη πιθανώτατα ἐκ θωρακίου, ἥτις θραυσθεῖσα εἰς δύο τεμάχια ἐνετειχίσθη οὐχὶ πρὸ πολλοῦ εἰς τὸ ὑπὲρ

[1] Γ. Α. Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Ϛ΄, 298.

[2] Ὅμοιον ἰωνικὸν κιονόκρανον πρὸς τὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἀπόκειται καὶ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

τὸν ἐξωνάρθηκα ἀνεγερθὲν κωδωνοστάσιον (εἰκ. 6). Ἐπὶ τῆς πλακὸς φερούσης πλούσιον, ἀνάγλυπτον, ἐξ ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης πλαίσιον, εἰκονίζετο πεταλόμορφον τόξον[1] βαῖνον ἐπὶ ἁπλῶν κιονίσκων.

2 καὶ 3) Δύο μαρμάριναι πλάκες (διαστ. 0.90×0.92) ἐντοιχισμέναι εἰς τὸ κτιστὸν μεταγενέστερον εἰκονοστάσιον, ὅπερ ἀντικατέστησε τὸ ἐπὶ τῆς αὐτῆς

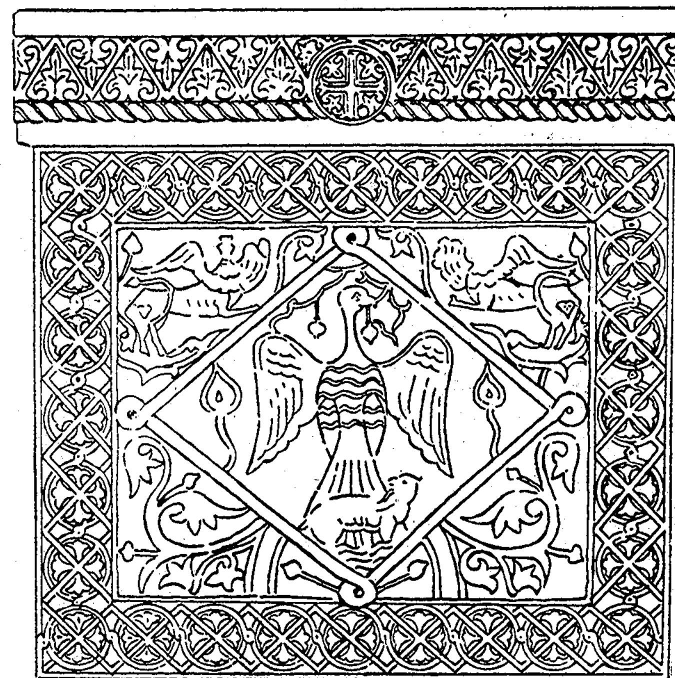
Εἰκ. 7. Θωράκιον τοῦ παλαιοῦ τέμπλου.

θέσεως ἀνεγειρόμενον μαρμάρινον παλαιὸν τέμπλον τοῦ ναοῦ. Αἱ πλάκες αὗται ἀπετέλουν ἀναμφιβόλως θωράκια τοῦ παλαιοῦ τέμπλου φέρουσι δὲ τὰς ἑξῆς παραστάσεις: ἡ ἀριστερᾷ τῆς ὡραίας Πύλης (εἰκ. 7) τόξον βαῖνον ἐπὶ ἁπλῶν κιονίσκων καὶ περιβάλλον ἀλυσωτὸν «λατινικὸν» σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἀναφύονται ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ μετ᾿ ἀνθεμίων· εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σταυροῦ εὑρηται κατανεμημένη ἡ γνωστὴ συντετμημένη ἐπιγραφὴ ΙC | ΧC | Ν | Κ. (=Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ). Ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ ὅμοιοι πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς πληροῦσι καὶ τὰς ἔξω τοῦ τόξου ἐπιφανείας τοῦ θωρακίου καταλήγοντες εἰς τὰς ἄνω γωνίας εἰς τρίφυλλα. Τὸ ὅλον θέμα τοῦ θωρακίου εἶναι ἐκτελεσμένον κατ᾿ ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον τεχνικὴν τοῦ 13ου πιθανῶς αἰῶνος.

[1] Τὸ παράδειγμα τοῦτο πρέπει νὰ προστεθῇ εἰς ὅσα παραδείγματα πεταλομόρφων τόξων παρέθεσα ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. ΙΑ´ σελ. 414.

Ὑπεράνω τοῦ θωρακίου ὑπάρχει γεῖσον λοξότμητον, ἐφ᾿ οὗ ἀνάγλυπτον κόσμημα ἐκφυλισμένης ἀκάνθης[1].

Ἐπὶ δὲ τῆς δεξιᾷ τῆς ὡραίας Πύλης πλακὸς (εἰκ. 8) εἰκονίζεται, ἐντὸς πλουσίως πεποικιλμένου πλαισίου, μονοκέφαλος ἀετὸς μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, κρατῶν ἀνηρτημένον ἀπὸ τῶν ποδῶν του λαγωὸν πτήσσοντα καὶ μετὰ δέους

Εἰκ. 8. Θωράκιον τοῦ παλαιοῦ τέμπλου.

στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ἅρπαγά του — θέμα συνηθέστατον εἴς τε τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην —. Ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ στρεφομένη κεφαλὴ τοῦ ἀετοῦ δάκνει βλαστὸν ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται καρπὸς ροιᾶς, ὅμοιος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται καὶ ἐν τῷ ἀριστερῷ τῆς κεφαλῆς πεδίῳ. Ἡ παράστασις τοῦ ἀετοῦ περικλείεται ἐντὸς ρόμβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τοῦ πλαισίου, οὕτως ὥστε νὰ γεννῶνται μεταξὺ τέσσαρες τριγωνικαὶ ἐπιφάνειαι ἐν αἷς εἰκονίζονται κάτω μὲν ἑλικόφυλλα ἄνω δὲ σφίγγες ἔχουσαι τὸ μὲν σῶμα λέοντος[2] πτε-

[1] Ὅμοιον γεῖσον εἶναι ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν εἰς παράθυρον μεταβληθεῖσαν θύραν, ἥτις ἦγεν ἀπὸ τοῦ βορείου κλίτους εἰς τὸν νάρθηκα.

[2] Οἱ ὀπίσθιοι πόδες ὁμοιάζουσι πρὸς πόδας ἵππου ἀλλ᾿ ἡ χαρακτηριστικὴ θέσις τῆς οὐρᾶς ἐξερχομένης πρὸς τὰ ἄνω διὰ μέσου τῶν ποδῶν ἀποδεικνύει ὅτι λέοντος ὀπίσθια ἠθέλησεν ὁ τεχνίτης ν᾿ ἀπεικονίσῃ, καθ᾿ ὃν τρόπον βλέπομεν εἰς πολυπληθεῖς παραστάσεις τοῦ ζῴου τούτου ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ.

ρωτοῦ, τὴν δὲ κεφαλὴν γυναικὸς φερούσης πόλον. Αἱ σφίγγες εἶναι λίαν ἀγαπητὸν θέμα τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ $9^{ου}$ μέχρι τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος, ὅτε οἱ τεχνῖται ἀρέσκονται εἰς τὴν ἀπεικόνισιν φανταστικῶν ζῴων κατ᾿ ἀνατολικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ἀλλὰ μὲ ἀνάγλυφον τεχνικὴν ἐκτελεσμένον συναντῶμεν τὴν σφίγγα καὶ εἰς θωράκιον τῆς συλλογῆς Λαρίσης (εἰκ. 9).

Εἰκ. 9.
Τεμάχιον θωρακίου τῆς Συλλογῆς Λαρίσης.

Ἡ παράστασις τοῦ δευτέρου θωρακίου εἶναι ἐκτελεσμένη κατ᾿ ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν (champlevé) μὲ βάθος ἀνώμαλον χάριν τῆς προσφύσεωςτῆς ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης, δι᾿ ἧς ἐπληροῦτο καὶ τῆς ὁποίας ἱκανὰ λείψανα διατηροῦνται μέχρι σήμερον.

Ὑπεράνω τοῦ θωρακίου διετηρήθη καὶ γεῖσον λοξότμητον (εἰκ. 8) κοσμούμενον δι᾿ ἀνθεμίων ὀρθῶν καὶ ἀντεστραμμένων, φέρον δὲ κάτωθεν «σχοινίον» ἐν δὲ τῷ μέσῳ ἐξέχον ἡμισφαιρικὸν κόμβίον (cabochon).

Αἱ τοιχογραφίαι. Ὁ ναὸς ἔχει τὰς ἐσωτερικὰς αὐτοῦ ἐπιφανείας κεκαλυμμένας διὰ τοιχογραφιῶν μετρίας τέχνης τοῦ $17^{ου}$ ἢ $18^{ου}$ μ. Χ. αἰῶνος[1]. Τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν τούτων καταπεσόντα ἀπεκάλυψαν κάτωθεν ἕτερον στρῶμα τοιχογραφίας, ὅπερ ἀνάγεται εἰς πολὺ παλαιοτέρους χρόνους. Εὑρίσκονται δ᾿ αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι τοιχογραφίαι ἐν τῷ ἱερῷ[2], θὰ ὑπάρχουσιν ὅμως ἀναμφιβόλως καὶ κάτωθεν τῶν ἄλλων νεωτέρων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ καὶ θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον ν᾿ ἀπεκαλύπτοντο πᾶσαι, ἰδίᾳ δ᾿ αἱ συνθέσεις· διότι αἱ ὀλίγαι μέχρι τοῦ τοῦδε ἀποκαλυφθεῖσαι τοιχογραφίαι περιορίζονται εἰς μεμονωμένας εἰκόνας ἁγίων. Οὕτω π. χ. ἐν μὲν τῷ νοτίῳ τμήματι τοῦ ἡμικυκλίου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς ὁλόσωμοι, φυσικοῦ μεγέθους, ἱεράρχαι καταλαμβάνοντες τὴν κατωτάτην ζώνην τῆς ἁψῖδος: ὁ Ἅγ. Βλάσιος (εἰκ. 10 ἀριστερᾷ), ὁ Ἅγ. Μόδεστος (εἰκ. 10 ἐν τῷ μέσῳ) καὶ ὁ Ἅγ. Πολύκαρπος (εἰκ. 10 δεξιᾷ)· ἐν δὲ τῇ ἀνατολικῇ παρειᾷ τοῦ πρώτου ἐξ ἀνατολῶν πεσσοῦ ἄνω μὲν ἡ παράστασις τοῦ Ἁγ. Λουκιανοῦ (εἰκ. 12) κάτω δὲ ἡ τοῦ Ἁγ. Νικήτα τοῦ Μιδηκίου[3].

[1] Κάτωθεν τῆς ἐν τῇ προθέσει παραστάσεως τοῦ ἐπιταφίου θρήνου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς γραπτὴ ἐπιγραφὴ «*Μνιστιτι Κυριε Ραφαηλ ιερομοναχου*».

[2] Τὴν ἀφαίρεσιν τῶν νεωτέρων κονιαμάτων καὶ ἀποκάλυψιν τῶν εἰκόνων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἐνηργήσαμεν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ εἰδικῶς εἰς τὴν φωτογράφησιν τῶν βυζαντινῶν μνημείων ἀσχολουμένου φωτογράφου κ. Γ. Τσίμα, ὃν εὐχαριστῶ διὰ τὴν πρόθυμον βοήθειαν.

[3] Ἡ μονὴ τοῦ Μηδικίου εὑρίσκετο παρὰ τὰ σημερινὰ Μουντανιά, ἡ δὲ μνήμη τοῦ ἡγουμένου αὐτῆς Ὁσίου καὶ Ὁμολογητοῦ Νικήτα ἑορτάζεται τὴν $3^{ην}$ Ἀπριλίου.

Εἰκ. 10. Ἱεράρχαι ἐκ τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ.

Οἱ ἱεράρχαι (εἰκ. 11) εἰκονιζόμενοι ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ *ἀέρος* (fondo) ἐν αὐστηρῶς μετωπικῇ στάσει δὲν προσβλέπουσι τὸν θεατὴν ἀλλὰ στρέφουσι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τ᾿ ἀριστερά. Εἶναι πάντες ἐνδεδυμένοι τὴν λευκὴν στολὴν μετὰ τοῦ χιαστὶ ἐπὶ τῶν ὤμων τεθειμένου ἐνσταύρου ὠμοφορίου, κρατοῦσι δὲ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς, καλυπτομένης ὑπὸ τοῦ ἱματίου, τὸ εὐαγγέλιον ἐκ τῶν κάτω, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς μόλις ἅπτονται αὐτοῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος.

Ἡ τεχνικὴ τῶν εἰκόνων τῶν ἱεραρχῶν (εἰκ. 12) παρουσιάζει ἁδρότητα καὶ ἁπλότητα ἐκτελέσεως, ἡ δὲ τεχνοτροπία των ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου — ρίς, ὦτα, κόμη — ἔχουσι καταντήσει ἁγνῶς διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὑποτεταγμένα εἰς μίαν ἀφῃρημένην λογικήν: τὸν ρυθμὸν τῆς γραμμῆς καὶ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ χρώματος. Αἱ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συμβατικαὶ μορφαὶ τῶν ἱεραρχῶν παρουσιάζονται γαλήνιαι καὶ ἐπιβλητικαί, ἐστερημέναι πάθους καὶ δραματικότητος. Τὰ ἐνδύματά των ὁμοίως μὲ τὰς παραλλήλους, ἀλιγύστους πτυχώσεις, καταντῶσι σχεδὸν μονότονα καίτοι διαφέρουσιν ἀπὸ εἰκόνος εἰς εἰκόνα. Ἀλλ᾿ ἡ μονοτονία των αὕτη εἶναι συνειδητή· εἶναι ὁμοιομορφία ἐπιβαλλομένη ὑπὸ τοῦ συστήματος, πρὸς ὃ ἔτεινεν ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ $12^{ου}$ ἰδίᾳ αἰῶνος: τοῦ συστήματος τῆς σχηματοποιήσεως τῶν φυσικῶν μορφῶν προωθουμένης μέχρι κοσμηματικοῦ μοτίβου,

Εἰκ. 11. Ὁ Ἅγ. Μόδεστος. Λεπτομέρεια.

κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐντούτοις κρύπτεται ὁ βαθὺς συμβολισμὸς τῶν μεγαλυτέρων μυστικῶν τῆς πίστεως.

Τὴν αὐτὴν πλατεῖαν καὶ ἁδρὰν ἐκτέλεσιν καὶ σχηματοποίησιν παρουσιάζει καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Ἁγ. Λουκιανοῦ [1] (εἰκ. 12) εἰς τὴν ὁποίαν οὔτε ἐμπρεσιο-

[1] Ἐπὶ τῆς εἰκόνος 12 σαφῶς ἀναγινώσκεται ὁ Ἅγιος Λουλιανός. Τοιοῦτος ὅμως ἅγιος δὲν ἀναγράφεται εἰς τοὺς συναξαριστὰς (Δουκάκη, Νικοδήμου κλπ.) ἀντ' αὐτοῦ εὑρίσκονται οἱ Ἅγιοι Λολλιανὸς καὶ Λουκιανός. Ὑποθέτω λοιπὸν ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς ἡμετέρας εἰκόνος μετέτρεψε κατὰ λάθος ἢ τὸ πρῶτον λάμβδα τοῦ Λολλιανὸς εἰς ὑψιλὸν ἤ, ὅπερ πιθανώτερον, τὸ κάππα τοῦ Λουκιανὸς εἰς λάμβδα. Ἐκ τῶν πολλῶν δὲ Λουκιανῶν, ὁσίων καὶ μαρτύρων, πιθανώτερον εἶναι ὅτι εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐκεῖνος οὗ ἡ μνήμη ἑορτάζεται τὴν 25 Ὀκτ. διότι τοῦτον μόνον ἡ ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων περιγράφει ὡς «νέον ἀγένειον» (Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 158).

Εἰκ. 12. Ἅγ. Λουλιανός. Λουκιανὸς (;)

νισμὸς οὔτε δραματικότης παρατηρεῖται· εἰς τὴν ἔλλειψιν δ' ἀκριβῶς τῶν στοιχείων τούτων ἀποβλέπων καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἀλλ' οὐχὶ καὶ ξηρὰν σχηματοποίησιν, ἣν παρουσιάζουν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ παλαιοτέρου στρώματος δέχομαι ὅτι ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ $2^{ον}$ ἥμισυ τοῦ $12^{ου}$ ἢ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος, ἤτοι ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει τοῦ δεσποτάτου ἐν Ἠπείρῳ.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη εἶναι αἱ ἀρχαιότεραι μέχρι τοῦδε γνωσταὶ τοιχογραφίαι τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτης καὶ διδάσκουσιν ἡμᾶς ὅτι ἐν τῇ αὐλῇ τῶν δεσποτῶν πλὴν τῶν γλυπτῶν εἰργάζοντο καὶ ζωγράφοι ἐλθόντες πιθανῶς ἐκ Βυζαντίου. Εἶναι δ' ἐπίσης καὶ κατὰ τοῦτο, σπουδαῖαι αἱ τοιχογραφίαι αὗται, διότι πληροφοροῦσιν ἡμᾶς, ὅτι κατὰ τὸν θεωρούμενον σκοτεινὸν $13^{ον}$ αἰῶνα ἡ τέχνη ἤκμαζεν ἐν Ἠπείρῳ.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῆς μονῆς Κάτω Παναγιᾶς ἀφ' ὑψηλοῦ.

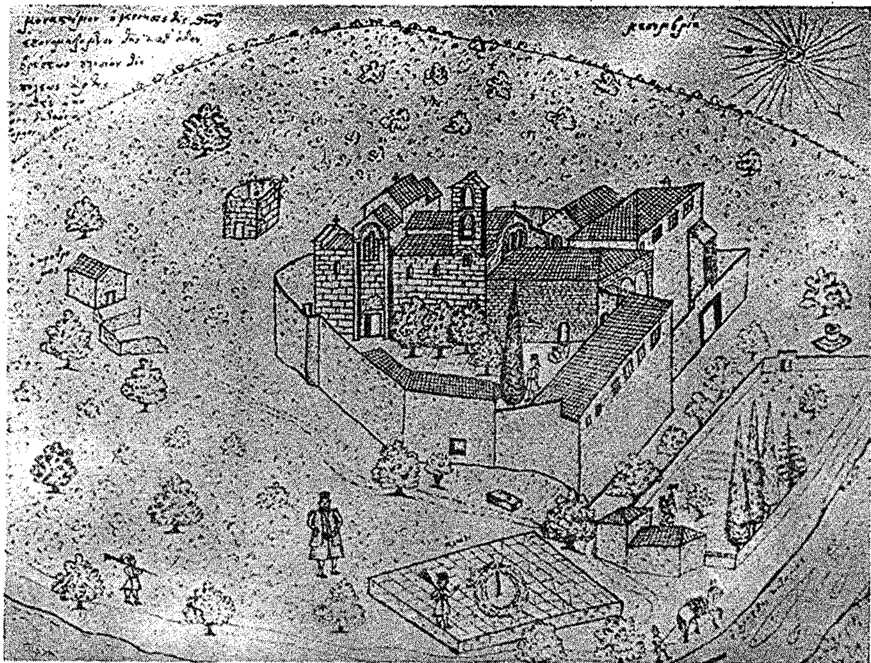
Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐν τῇ πόλει τῆς Ἄρτης βυζαντινῶν μνημείων θὰ ἐξετάσωμεν τὴν 20 λεπτὰ τῆς ὥρας πρὸς νότον τῆς Ἄρτης, παρὰ τὴν ἐσχατιὰν τῆς Περράνθης καὶ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου κειμένην μονὴν τῆς Κάτω Παναγιᾶς (εἰκ. 1), ἥτις εὑρίσκεται ἐν ἐνεργείᾳ μέχρι σήμερον.

Συχνάκις εἰς παλαιότερα ἔγγραφα ἀποκαλεῖται ἡ μονὴ αὕτη «τῆς ὁδοῦ Βρύσεως» ἢ «κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσεως». Τὴν ἀρχαιοτέραν μνείαν τῆς τοιαύτης ἐπικλήσεως εὑρίσκω εἰς τὸ σιγιλλιῶδες ἐκεῖνο γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β´ (1591), δυνάμει τοῦ ὁποίου ἡ μονὴ τῆς Παρηγορητίσσης, ἐλαττωθεῖσα, προσηρτήθη ὡς μετόχιον εἰς τὴν ἀκμάζουσαν τότε «βασιλικὴν καὶ πατριαρχικὴν» μονὴν τῆς Κάτω Παναγιᾶς[1]. Ὡσαύτως εἰς πατριαρχικὸν σιγίλλιον τοῦ 1603 ἀναφέρεται ἀφιέρωσις τοῦ μετοχίου τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων εἰς τὴν «βασιλικὴν μονὴν τῆς Παναγίας τῆς ἐν τῇ ὁδῷ τῆς Βρύσεως ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης»[2]. Ἀργότερον συναντῶμεν τὴν εἰρημένην ὀνομασίαν ὡς τίτλον τῆς εἰκόνος τῆς Κάτω Παναγιᾶς, (εἰκ. 2) ἣν ἐφιλοτέχνησεν ὁ ἑλληνομαθὴς ρῶσος περιηγητὴς μοναχὸς Barskij, ὅστις ἐπε-

[1] Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κ. Σάθα, (Βιογραφικὸν σχεδίασμα Ἱερεμίου τοῦ Β´ 1879 σ. 187), ἀνεδημοσιεύθη δ' ἀργότερον ὑπ' ἐμοῦ ἐν τῇ περὶ τῆς Παρηγορητίσσης μελέτῃ μου (Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 σ. 5).

[2] Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Γ´ 551.

Εἰκ. 2. Ἡ μονὴ τῆς Κάτω Παναγιᾶς κατὰ σχέδιον τοῦ Barskij, Δ´, 133.

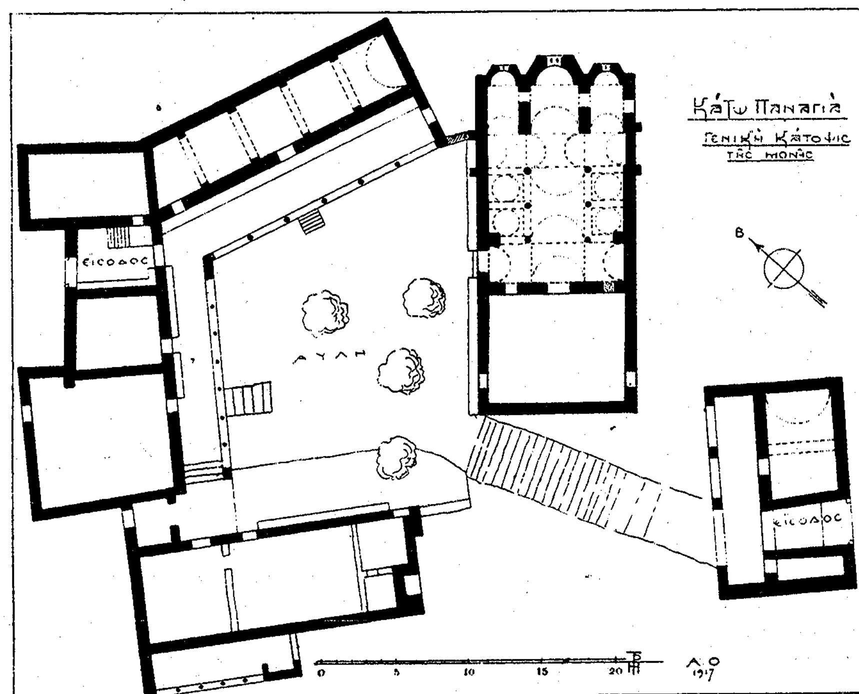
σκέφθη τὴν Ἄρταν, τὸ 1745. Ὁ τίτλος οὗτος λέγει: «Μοναστήριον ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου, ἐπονομαζόμενον τῆς καθ' ὁδὸν Βρύσεως πλησίον τῆς πόλεως Ἄρτης».

Τὴν ὀνομασίαν «τῆς Βρύσεως» (ὁδοῦ ἢ τμήματος Βρύσεως) ἔλαβεν ἡ μονὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπὸ πλησίον ὑπαρχούσης βρύσεως, φαίνεται δ' ὅτι διετήρησεν αὐτὴν μέχρι καὶ πέρα τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος· διότι τὴν συναντῶμεν καὶ πάλιν εἰς τὴν κατὰ τὸ 1814 τυπωθεῖσαν εἰς δημώδη ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰὼβ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα συνταχθέντος βίου τῆς ὁσίας Θεοδώρας, ἔνθα εἰς ὃ μέρος γίνεται μνεία τῶν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Β´ Δούκα ἱδρυθεισῶν μονῶν τῆς Παντανάσσης καὶ τῆς Παναγίας ὁ μεταφράστης ἔχει προσθέσει μετὰ τὸ Παναγίας τὴν ἐπεξήγησιν «τῶν ὁδῶν Βρύσεως». Ἀπὸ ἱκανῶν ἐν τούτοις ἐτῶν ἐπεκράτησεν ἡ καὶ σήμερον ἐν χρήσει ἐπίκλησις Κάτω Παναγιά, προφανῶς χάριν διαστολῆς πρὸς τὴν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον εὑρισκομένην Παναγίαν Παρηγορήτισσαν.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν τὴν μονὴν ἀναφέρει, μετὰ τὸν Barskij, ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος[1], ὅστις παραθέτει καὶ κάτοψιν αὐτῆς ὡς καὶ

[1] Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) σ. 489 καὶ πίν. VI καὶ XVIII.

τὴν ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ ἐπιγραφήν. Ἀργότερον τὴν Κάτω Παναγιὰν ἐπεσκέφθη ὁ Γ. Λαμπάκης [1], δημοσιεύσας κατόψιν τοῦ ναοῦ καὶ φωτογραφίαν τοῦ ἱεροῦ καὶ τέλος ὁ G. Millet, ὅστις παρέσχεν ἀκριβεστέραν κάτοψιν τοῦ καθολικοῦ καὶ ἐπανειλημμένως ἐμνημόνευσε λεπτομερείας τῆς διατάξεως καὶ τοῦ διακόσμου της [2]. Τέλος τομὴν τοῦ καθολικοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ γράφων ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄλλης μελέτης [3]. Ἔμενον ἐντούτοις ἄγνωστοι πλεῖσται

Εἰκ. 3. Γενικὸν διάγραμμα τῆς μονῆς τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

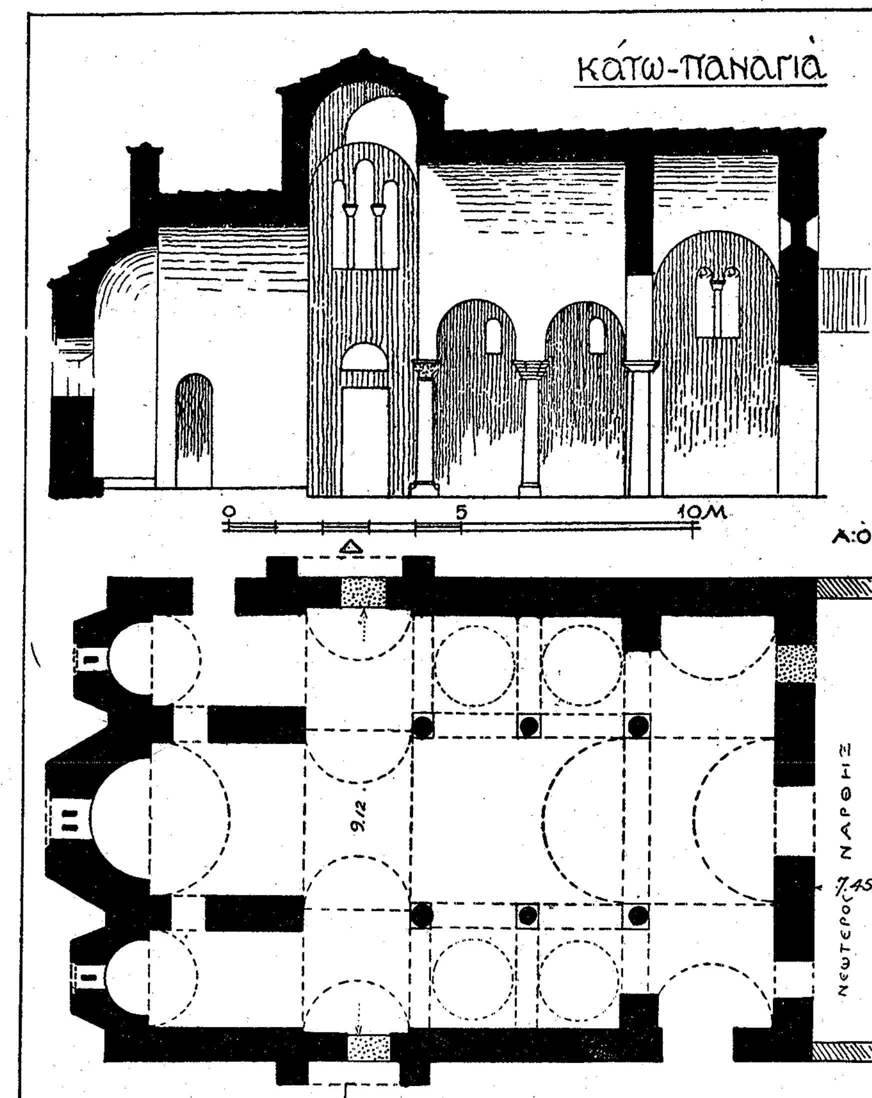
καὶ οὐχὶ ἀσήμαντοι λεπτομέρειαι τοῦ μνημείου—ἰδίᾳ δ' ὁ ἀρχαῖος γλυπτὸς καὶ γραπτὸς αὐτοῦ διάκοσμος—χάριν τῶν ὁποίων ἐπεβάλλετο ἡ ὁλοκληρωτικὴ δημοσίευσις αὐτοῦ.

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Τὸ γενικὸν διάγραμμα τῆς μονῆς (εἰκ. 3) δὲν παρουσιάζει αὐστηρῶς τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον σχῆμα ἀλλ' ἀκανόνιστον πολύγωνον, ὀφειλόμενον προφανῶς εἰς τὸ ἐπικλινὲς τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ εἶναι ἱδρυμένη ἡ μονή. Καὶ

[1] Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 89-92.
[2] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 ἰδίᾳ σελ. 50.
[3] Byz. Zeitschrift XXX σ. 578 εἰκ. 2

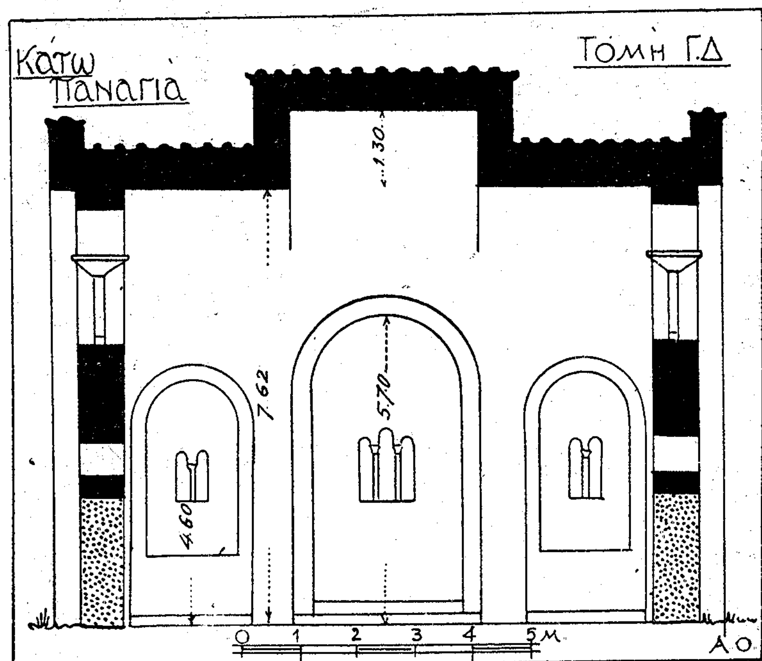
τὰ μὲν βοηθητικὰ τῆς μονῆς κτήρια—κελλία, τράπεζα, ξενῶνες, στάβλοι, ἀποθῆκαι—εἶναι κατεσκευασμένα ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὰς πλευρὰς τοῦ εἰρημένου

Εἰκ. 4. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

πολυγώνου, βλέποντα, ὡς συνήθως, πρὸς ἐσωτερικὴν αὐλήν, ὁ δὲ ναὸς—τὸ καθολικὸν—ὀρθοῦται ἐλευθέρως ἐν τῷ μέσῳ ἢ μᾶλλον πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς αὐλῆς ἔχων τὸν ἄξονα οὐχὶ ἀκριβῶς πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένον

ἀλλὰ μὲ 20 μοιρῶν πρὸς βορρᾶν ἀπόκλισιν. Ὄπισθεν τοῦ ναοῦ εἶναι ὁ ἐρυθρωπὸς βράχος τῶν κλιτύων τῆς Περράνθης, δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ αὐτοῦ ἀνὰ μία αὐλή, ὧν ἡ πρὸς νότον, χρησιμοποιεῖται σήμερον ὡς λαχανόκηπος. Ἡ μονὴ εἶχε δύο εἰσόδους μίαν πρὸς νότον καὶ μίαν πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 3). Κυρία εἴσοδος ἦτο ἡ πρὸς νότον, ἥτις εὑρίσκεται εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον εἶναι δὲ διαμορφωμένη ὡς δίπατος πυλών, οὗτινος ὁ μὲν ἄνω ὄροφος χρησιμεύει ὡς

Εἰκ. 5. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγιᾶς εἰς τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν.

σιταποθήκη, τὸ δὲ ἰσόγειον φέρει τὴν διὰ σιδηρεπενδύτου θύρας φρασσομένην θολωτὴν εἴσοδον. Ἀφ' οὗ διέλθῃ τις τὸ *διαβατικὸν*[1] (θολωτὴν εἴσοδον) ὅπερ καταλήγει ἐσωτερικῶς εἰς περιστύλιον, ὁδηγεῖται διὰ κλιμακωτῆς ἀναβάσεως πρὸς τὴν ὑψηλότερον κειμένην βόρειον αὐλήν, εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ὁποίας εὑρίσκεται ἡ δευτέρα μικρὰ εἴσοδος (εἰκ. 3). Ἡ αὐλὴ αὕτη περιβάλλεται κατὰ δύο αὐτῆς πλευρὰς ὑπὸ στοῶν κιονοστηρίκτων, ὄπισθεν τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι παλαιότερά τινα κελλία. Κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς ὑπάρχουσι νεώτερα τινὰ κτίσματα, ξενῶνες καὶ ἡγουμενεῖον. Ἐν γένει τόσον ὁ πυλὼν ὅσον καὶ τὰ πέριξ τῆς αὐλῆς κτήρια τῆς μονῆς ἔχουσιν ἐπανειλημμέ-

[1] Περὶ τῶν πυλώνων καὶ λοιπῶν μερῶν τῶν βυζαντινῶν μονῶν ὅρα Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴν ἀρχιτεκτονικήν, Ἀθῆναι 1927.

Εἰκ. 6. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγιᾶς ἀπὸ ΝΑ.

νως καταστραφῇ καὶ ἀνακτισθῇ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Νεώτατα πάντων εἶναι τὰ δύο μεγάλα διαμερίσματα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, ὡς διδάσκει ἡ ἐπὶ τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν τοίχου των ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή, ἥτις λέγει: ΙC|XC ΝΙ|ΚΑ *Ἔγιναν οἱ δύο ὀντάδὲς καὶ ἡ περιοχὴ* (=μάνδρα) *τῶν δύο μπαξέδων τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου παρὰ τοῦ ἡγουμένου Βενεδίκτου 1842.*

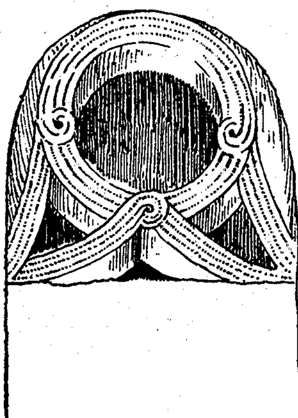
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Τὸ καθολικὸν ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (11.45×15.10) μὲ τρεῖς πρὸς ἀνατολὰς ἡμιεξαγώνους ἁψῖδας, ὧν ἡ μέση μεγαλυτέρα τῶν πλαγίων (εἰκ. 4). Εἰς τὸ ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ προσεκολλήθη πολὺ μεταγενεστέρως εὐρύχωρος νάρθηξ. Ἐσωτερικῶς ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται διὰ δύο κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, πρὸς ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ ἀνὰ μία ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ. Αἱ κιονοστοιχίαι ἀποβαίνουσιν εἰς τὸ ἱερὸν παχεῖς τοῖχοι, διατρυπώμενοι, ὡς συνήθως, ὑπὸ χαμηλῶν τοξωτῶν θυρῶν (εἰκ. 4). Ἐκ τῶν τριῶν κιόνων ἑκάστης κιονοστοιχίας οἱ δύο δυτικοὶ ἀντικρύζουσι ἐξεχούσας ἀπὸ τῶν μακρῶν τοίχων παραστάδας, συνδέονται δὲ πρὸς ἀλλήλους καὶ δι' ἐγκαρσίου τόξου, οὕτως ὥστε τὸ παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ διαμέρισμα λαμβάνει σαφῆ τὸν χαρακτῆρα νάρθηκος, ὅπως συμβαίνει καὶ ὡς τὴν Πόρτα-Παναγιὰν τῆς Θεσσαλίας[1].

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ., Α' σελ. 12 εἰκ. 3.

Ἀρχικῶς ὁ ναὸς ἔφερε τὰς ἑξῆς θύρας: Τρεῖς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ ἀνὰ μίαν ἐπὶ τῆς βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς, ἀνοιγομένας μεταξὺ τῶν δύο προβαλλόντων ποδαρικῶν [1] (εἰκ. 4). Ἡ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ἐσωνάρθηκος ὑπάρχουσα σήμερον εἴσοδος κατεσκευάσθη, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ὕπερθεν ἐπιγραφή, τὸ 1876 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφείμ [2].

Ἐνδιαφέρων διὰ τὴν πρωτοτυπίαν του εἶναι ὁ τρόπος καθ᾿ ὃν ἐστεγάσθη ὁ τόσον ἁπλοῦς ἐν κατόψει φαινόμενος ναός: Τὸ μέσον κλῖτος, ὑψούμενον ὑπὲρ τὰ πλάγια, καλύπτεται δι᾿ ἐπιμήκους κυλινδρικῆς καμάρας (βαγενοκαμάρας) διακοπτομένης εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ ὑψηλοτέρας [3] ἐγκαρσίας καμάρας, ὡς εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους, εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὁποίων ἀνήκει ὁ ἐξεταζόμενος ναός [4]. Κατὰ περίεργον ὅμως τρόπον ἡ κατὰ μῆκος καμάρα ἔχει κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς τμῆμα πολὺ μικρότερον ὕψος (5.70) ἢ κατὰ τὸ δυτικὸν (7.23), τῆς διαφορᾶς ἐξαγοραζομένης ἐξωτερικῶς διὰ ψευδαετώματος ἀνυψουμένου ὑπὲρ τὸν τοῖχον τοῦ ἱεροῦ [5] (εἰκ. 4, τομή). Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐγκαρσία καμάρα (ὕψ. 7,62) δὲν μένει ἄθλαστος· διότι διακόπτεται καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν διασταύρωσίν της πρὸς τὴν κατὰ μῆκος, ἀνυψουμένη κατὰ 1.30. Σχηματίζεται οὕτω ὑπὲρ τὴν εἰρημένην διασταύρωσιν εἶδος τι ὀρθογωνίου τυφλοῦ τρούλλου, περὶ τοῦ ὁποίου μακρότερον λόγον ἔκαμα ἀλλαχοῦ [6].

Εἰκ. 7. Διάτρητον φράγμα παραθύρου.

Σημειωτέον δ᾿ ὅτι ἡ αὐτὴ ἐγκαρσία καμάρα προεκτεινομένη καὶ ἔξω τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἐμφανίζεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν βαίνουσα ἐπὶ τῶν δύο μνημονευθέντων ποδαρικῶν καὶ φέρουσα ὑπεράνω ἀετωματοειδῆ ὑπερύψωσιν (εἰκ. 5), ὅπως δηλ. καὶ εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιὰν τῆς Θεσσαλίας.

---

[1] Αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα δὲν ἐσημειώθησαν ἐπὶ τῆς βελτιωμένης κατόψεως τοῦ Millet (École grecque σ. 51 εἰκ. 24) ἥτις δὲν εἶναι ἄμοιρος μικρῶν τινων λαθῶν.

[2] Ὅρα τὴν ἐπιγραφὴν παρὰ Λαμπάκῃ, Δελτ. Χριστ. Ἑτ. Γ´ (1903) σ. 90.

[3] Ὁ Millet, (École grecque 50) γράφει ὅτι ἡ ἐγκαρσία καμάρα εἶναι ἰσοϋψὴς πρὸς τὴν κατὰ μῆκος, ἐν ᾧ εἶναι ὑψηλοτέρα, μὲ διαφορὰν ὕψους 0.40 (ὅρα κατὰ μῆκος τομήν).

[4] Ὅρα τὸ περὶ τῶν σταυρεπιστέγων σχετικὸν ἄρθρον μου ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τόμ. Α´ σελ. 41-50.

[5] Ὁμοία εἰς χαμηλότερον ὕψος τοποθέτησις τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἠλείας Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 8 εἰκ. 3, εἰς τὸν Ἁγ. Στέφανον καὶ τοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους τῆς Καστοριᾶς καὶ εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν.

[6] Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform, Byz. Zeitschr. XXX σ. 577-582.

Τὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ στεγάζονται εἰς μὲν τὸ ἱερὸν διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, πρὸς δυσμὰς δὲ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας δι᾿ ἀσπίδων (calottes), ὧν ἑκάστη ἀντιστοιχεῖ εἰς ἓν μετακιόνιον. Τέλος ὁ ἐσωνάρθηξ καλύπτεται κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμῆμα διὰ ὑψηλῆς κατὰ μῆκος κυλινδρικῆς καμάρας, κατὰ δὲ τὰ ἄκρα διὰ χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρῶν ἐμφανιζομένων ἐξωτερικῶς ὡς ἀετωμάτων (εἰκ. 6). Διὰ τῶν ποικίλων τούτων τρόπων στεγάσεως εἰς ποικίλα ὕψη γενομένων ἐπετεύχθη εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ναοῦ μία ἐξαιρετικὴ πλαστικότης καὶ κίνησις.

Φῶς ὁ ναὸς ἐλάμβανε κυρίως μὲν ἐκ τῶν δύο μεγάλων τριλόβων παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἐκ τοῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἠνοίγετο εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ τέλος διὰ τῶν μικρῶν μονολόβων κουφωμάτων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ νοτίου κλίτους [1]. Τὸ δὲ ἱερὸν ἐφωτίζετο διὰ παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὰς κόγχας, ἐξ ὧν τὸ μὲν τῆς μέσης κόγχης ἦτο τρίλοβον, μετὰ πωρίνων διπλῶν πλαισίων (εἰκ. 9), τὰ δὲ τῶν πλαγίων δίλοβα.

Τὰ κενὰ τῶν παραθύρων ἐφράσσοντο διὰ διατρήτων πωρίνων φραγμάτων, πάχους 0.10, ὧν τμήματα διετηρήθησαν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν λοβῶν τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ ἐσωνάρθηκος. Σχέδιον τοῦ σωζομένου τμήματος φράγματος παρέχει ἡ εἰκὼν 7.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ

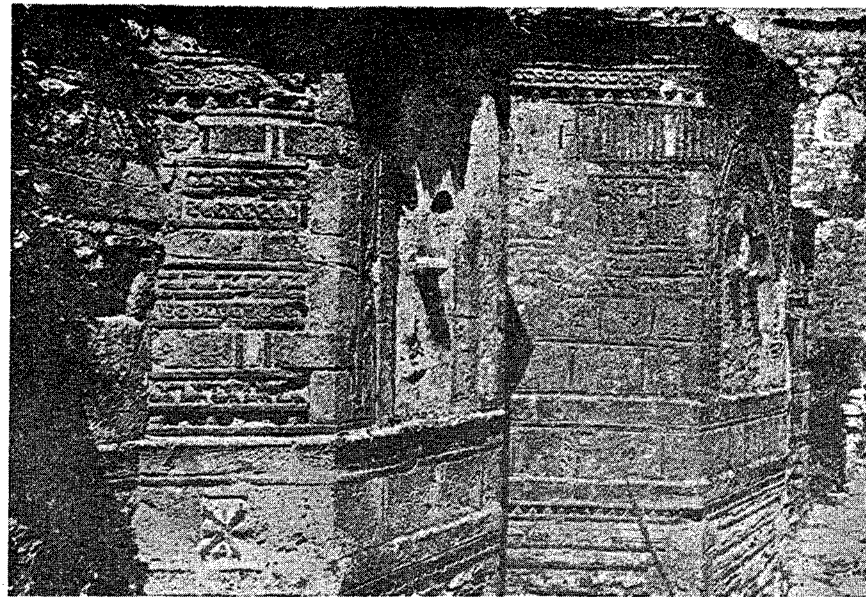
Τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω Παναγιᾶς ἔχει τοὺς τοίχους του κατεσκευασμένους ἐσωτερικῶς μὲν διὰ κοινῶν ἀκανονίστων λίθων, ἐξωτερικῶς δ᾿ ἐκ κανονικῶν ἀσβεστολίθων, χρώματος ὑπομέλανος, εἰλημμένων πιθανώτατα ἐξ ἀρχαίου τινὸς κτηρίου τῆς Ἀμπρακίας [2]. Εἰκάζω δὲ τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τῆς ὕλης ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ μεγέθους των, ὅπερ φθάνει ἐνίοτε τὸ 1.80 μ. Πλὴν ὅμως τῶν σκληρῶν τούτων λίθων, ἐγένετο χρῆσις ἐν τῷ ναῷ καὶ μαλακῶν πωρολίθων, ἰδίᾳ εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ κατὰ τὴν νοτίαν καὶ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὀρθούμενα ποδαρικὰ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας (εἰκ. 6).

Οἱ λίθοι εἶναι διατεταγμένοι καθ᾿ ὁριζοντίας στρώσεις χωριζομένας διὰ μιᾶς σειρᾶς ὀπτοπλίνθων τῇ παρεμβολῇ παχέος ἁρμοῦ ἐκ κονιάματος. Κατὰ

---

[1] Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν δὲν ἠνοίχθησαν παράθυρα εἰς τὰ κλίτη, πιθανώτατα πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ δριμέος ψύχους κατὰ τὸν χειμῶνα.

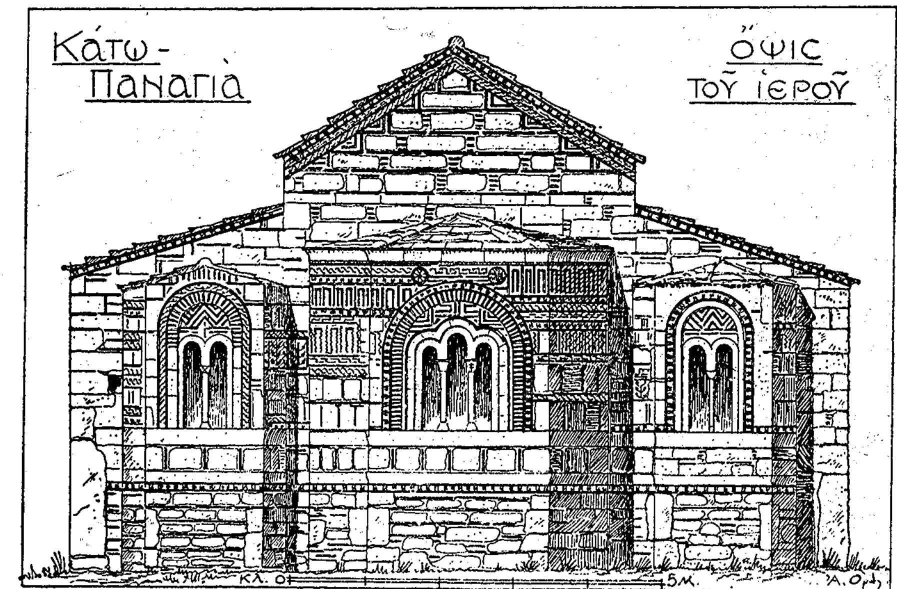
[2] Ἐπὶ ἑνὸς τῶν λίθων εὕρηται ἡ ἑξῆς ἀρχαία ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή: ΜΙΚΙΝΑΣ ΜΙΚΙΩΝΟΣ (Διαστάσεις 0,58×0,29×0,05 ὕψος γραμμάτων 0,02). Ἐπίσης ὀλίγον ὑπεράνω τῆς μονῆς σώζονται εἰσέτι τὰ λείψανα ἀρχαίου τείχους. Εἰς μικρὰν δὲ σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Μονῆς ἀπεκαλύφθησαν πρό τινων ἐτῶν, ὑποδείξει τοῦ ἐνθουσιώδους φιλαρχαίου κ. Κ. Κατσάνου σπουδαῖοι ἑλληνιστικῶν χρόνων τάφοι. Μηλιάδης, Ἀρχ. Δελτ. 1926 σ. 63 ἑ.

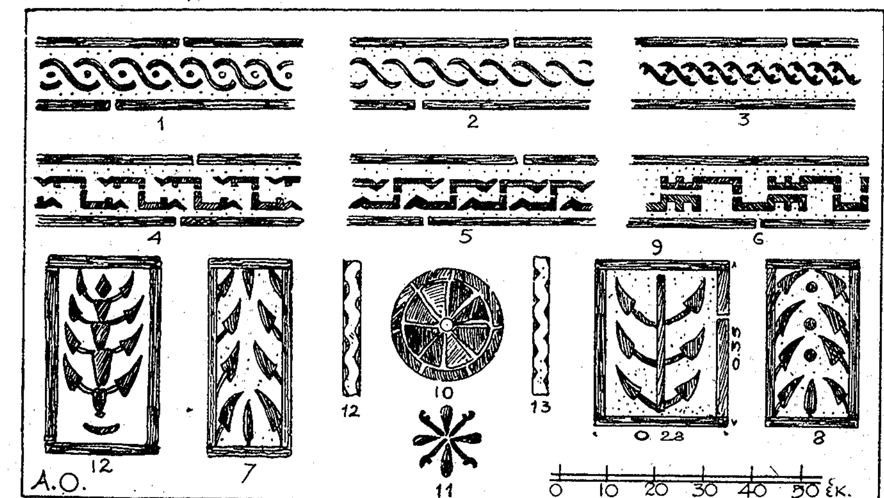
Εἰκ. 8. Ἄποψις κογχῶν τοῦ ἱεροῦ. (Φωτογρ. Λαμπάκη)

δὲ τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς χωρίζονται οἱ λίθοι ἄλλοτε μὲν διὰ μιᾶς μόνης πλίνθου, ἄλλοτε δὲ δι᾽ ἐστιβαγμένων πλινθίων (εἰκ. 6).

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Ἰδιαιτέρως πλουσία εἶναι ἐν τῷ ναῷ τούτῳ ἡ διὰ πλινθίνων κοσμημάτων διακόσμησις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων. Πλὴν τῶν συνήθων ὀδοντωτῶν ἢ πριονωτῶν ταινιῶν (εἰκ. 8) ἐγένετο μεγάλη χρῆσις κεραμίνων κοσμημάτων, ἁπλῶν ἢ συνθέτων, μάλιστα ἐν τῇ μέσῃ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ 9). Ἐνταῦθα κάτωθεν τοῦ ἐλαφρῶς κοίλου πωρίνου γείσου, ὅπερ στέφει τὴν κόγχην, ἐτέθησαν ἀλλεπάλληλοι ζῶναι ἐκ μαιάνδρων, ἑλικοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 10, 1, 2), δισέψιλον (εἰκ. 10, 3), κλειδοσχήμων (εἰκ. 10, 4, 5, 6), κυματοειδῶν (εἰκ. 10, 12, 13), αἵτινες πληροῦσι πᾶσαν τὴν μέχρι τῶν γεννήσεων τοῦ περιβάλλοντος τὸ παράθυρον τόξου ἐπιφάνειαν τῆς τριπλεύρου κόγχης. Πλὴν δὲ τῶν ζωνῶν συναντῶμεν ἐπὶ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ ἄλλα μεμονωμένα πήλινα κοσμήματα, οἷον δίσκους ἀπαρτιζομένους ἐκ τριγωνικῶν τεμαχίων (εἰκ. 10, 10), «ἡλίους» (εἰκ. 10, 11) καὶ τέλος, ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων, μικρὰς συνθέσεις εἰκονιζούσας φυλλοφόρους κλάδους (εἰκ. 10, 9, 12) ἢ καὶ μεμονωμένα φύλλα (εἰκ. 10, 7, 8). Αἱ τελευταῖαι δ᾽ αὗται συνθέσεις εὑρίσκονται εἰς τὰς μικρὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τῶν ὁποίων δὲν λείπουσι καὶ αἱ ἐν τῇ μεσαία κόγχῃ μνημονευθεῖσαι ταινίαι πηλίνων κοσμημάτων, ἃς συναντῶμεν ἐπίσης καὶ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ποδαρικῶν τύμπανα κάτωθεν τῶν τριλόβων παραθύρων (εἰκ. 11). Εἰς τὸ

Εἰκ. 9. Τὸ ἱερὸν τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

Εἰκ. 10. Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

νότιον δὲ μάλιστα τύμπανον ὑπάρχουσι πλὴν τῶν κοσμημάτων καὶ τὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα πήλινα στοιχεῖα:

α) Πλίνθινον συμπίλημα ἀναγινωσκόμενον σταυροειδῶς Μ(ιχαὴ)λ Δ(ού)κ(α)ς (εἰκ. 11) ἐξ οὗ ἀριδήλως ἀποδεικνύεται, ὅτι τὸ καθολικὸν τῆς κάτω

Εἰκ. 11. Τμῆμα τοῦ νοτίου τυμπάνου τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

Παναγιᾶς εἶναι κτίσμα τοῦ δεσπότου Μιχαὴλ Β΄ Δούκα, καθ᾽ ἃ καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσίας Θεοδώρας διδασκόμεθα[1].

β) Ἐπιγραφὴ πλινθίνη, καταστᾶσα δυστυχῶς, λόγῳ ἐπισκευῆς, δυσανάγνωστος. Ἀρχικῶς ἀπετελεῖτο ἐκ δύο στίχων, ἐξ ὧν σχεδὸν ἀκέραιος διετηρήθη μόνον ὁ δεύτερος, τοῦ πρώτου ἐκπεσόντος κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ, ὅπερ ἀντικατεστάθη ἀργότερον διὰ πωρολίθων (εἰκ. 11). Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ στίχῳ ἀναγινώσκω τὴν λέξιν *δόμον*[2], ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τὰς λέξεις *κρατ(ό)ρων*.... *ἡμῶν* καὶ *ἀγν(ώ)στῳ*.

Τῆς λέξεως *κράτωρ* γίνεται παρὰ Βυζαντινοῖς συχνὴ χρῆσις ἀντὶ τοῦ *αὐτοκράτωρ*. Ἀναφέρω προχείρως δύο παραδείγματα: α) ἐπιστολὴν τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, ἐν ᾗ ἀναγνώσκομεν «τοῦ τῶν ἡμετέρων κράτορος καὶ νικητοῦ Κομνηνοῦ[3]» καὶ β) ἔμμετρον χρονικὸν τοῦ μεγάλου λογοθέτου Ἱέρακος (μέσα 16ου αἰῶνος), ἔνθα λέγεται: «ὁ Κωνσταντῖνος, κράτωρ δὲ ὁ Δράγασης τοὐπίκλην[4] κλπ.

[1] Μοναχοῦ Ἰώβ, Βίος ὁσίας Θεοδώρας παρὰ Ἀνδρέᾳ Μουστοξύδῃ Ἑλληνομνήμων 1845 σ. 41 ἑ.

[2] Τὴν λέξιν *δόμον* συναντῶμεν καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ βορείου τυμπάνου τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς τῶν Τρικκάλων πρβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τόμ. Α΄ σελ. 39.

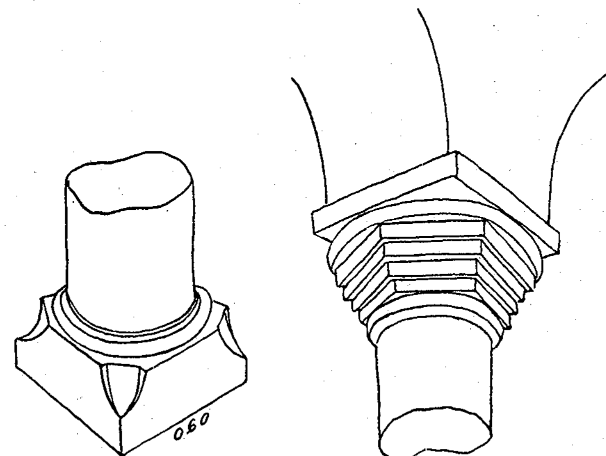
[3] Vassilievski, Viz. Vrem. III (1896) σ. 271.

[4] Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Βενετίᾳ 1872 τόμ. Α΄ σ. 266 ἑ. Dethier, Monumenta Hungariae historica τόμ. ΚΑ΄ σ. 669-677.

Ἀναφέρεται λοιπὸν ἡ πλινθίνη ἐπιγραφὴ προφανῶς εἰς τοὺς δεσπότας τῆς Ἠπείρου, λόγῳ ὅμως τῆς κακῆς της διατηρήσεως δὲν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτῆς περισσότερα πορίσματα.

Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΡΑΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κεραμοπλαστικὸν ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῆς μονῆς εἶναι λίαν πτωχός. Αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες φέρουσι βάσεις (εἰκ. 17)

Εἰκ. 12. Κιονόκρανον καὶ βάσις τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τοῦ καθολικοῦ,

ἢ κιονόκρανα (εἰκ. 12) εἰλημμένα ἐξ ὑστερορωμαϊκῶν κτηρίων τῆς Ἀμπρακίας· συχνάκις δὲ μάλιστα εἶναι τὰ ἀρχαία μέλη τοποθετημένα ἀντιστρόφως (εἰκ. 12).

Ἐνδιαφέρον εἶναι μαρμάρινον γλυπτὸν τεμάχιον, ὅπερ εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ νοτίου πυλῶνος. Εἰκονίζονται ἐπ᾽ αὐτοῦ

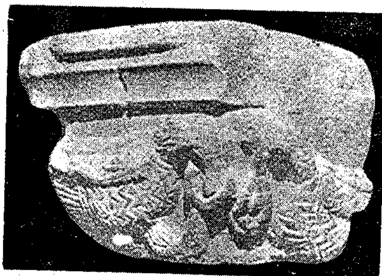

Εἰκ. 13. Ἀνάγλυφον ἐπιστύλιον.

(εἰκ. 13) ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ τρία πτηνὰ κατὰ σειρὰν (πέρδικες), ὧν ἡ τρίτη ραμφίζει τὴν δευτέραν. Ἐπὶ τῆς ἑκατέρωθεν ἐπιφανείας τοῦ ἀναγλύφου παρίστανται σταυροί. Τὸ ἀνάγλυφον δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ παλαιοῦ

μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ σήμερον ἔχει ἀντικατασταθῆ δι' ἀκαλαισθήτου ξυλίνου ἐπιχρυσωμένου.

Ἕτερον γλυπτόν, ὅπερ ἐξετείχισα ἔκ τινος κελλίου τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ μετεκόμισα εἰς τὸ μουσεῖον εἶναι κιονόκρανον κυβόσχημον, ὅπερ εἰκονίζει ἐπὶ δύο συνεχομένων αὐτοῦ πλευρῶν ἀνὰ ἓν πτηνὸν (παγώνιον) πῖνον ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ γωνίᾳ εἰκονιζομένου περιρραντηρίου (εἰκ. 14). Ἡ στέψις του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν ζωηρῶς κοῖλον κυμάτιον. Καὶ αἱ μὲν διαστάσεις τοῦ γλυπτοῦ δικαιολογοῦσι τὴν ὑπόθεσιν καθ' ἣν καὶ τὸ κιονόκρανον τοῦτο δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, συμφωνεῖ δὲ πρὸς τὸν χρόνον (13ος αἰ.) τὸ ζωηρῶς ἔξεργον τῶν εἰκονιζομένων πτηνῶν.

Εἰκ. 14. Κιονόκρανον.

Τὸ καθολικὸν διατηρεῖ ἐσωτερικῶς ἀκέραιον τὸν γραπτὸν αὐτοῦ διάκοσμον, ἔργον τοῦ ἔτους 1715[1], μὲ ἑνότητα καὶ ὁμοιογένειαν διατηροῦν καὶ τὸ καλὸν παλαιὸν σχέδιον καὶ ἱκανὴν ὁπωσδήποτε δύναμιν ἐκφράσεως εἰς τὰς μορφάς. Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς τρουλλοκαμάρας παράστασις οὐχὶ τοῦ Παντοκράτορος, ὡς θ' ἀνέμενέ τις, ἀλλὰ τῆς Ἀναλήψεως. Ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς φωτοστεφάνου (mandorla) πλαισιουμένου ὑπὸ τῆς ἴριδος καὶ φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς σοβαρὸς μελάνθριξ, ἄνευ τῆς τυπικῆς χωρίστρας. Εἰς τὸ πρόσωπόν του ζωηροὶ πρασινωποὶ χρωματισμοὶ ἐπὶ κοκκίνου προπλασμοῦ σχηματίζουσι τὰς σκιάς. Πράσινος ἐπίσης εἶναι ὁ χιτὼν καὶ ρόδινον τὸ ἱμάτιον τοῦ Κυρίου. Κάτωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἡ Θεοτόκος δεομένη, εἷς ἄγγελος δεικνύων τὸν Χριστὸν καὶ οἱ Ἀπόστολοι, φέροντες ἕκαστος προσγεγραμμένον τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ ὀνόματός των.

Ἑκατέρωθεν τῆς τρουλλοκαμμάρας, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, εἰκονίζεται βορείως μὲν ὁ Χριστὸς ὡς Ἐμμανουὴλ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ πτερωτῶν κεφαλῶν ἀγγέλων, νοτίως δὲ καὶ πάλιν ὁ Ἰησοῦς ὡς μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος. Κάτωθεν, ἤτοι κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν καμαρῶν, εἰκονίζεται κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τὸ χαῖρε τῶν Μυροφόρων, ἡ Μεσοπεντηκοστὴ καὶ ἡ Γέννησις μὲ τὸν αὐλοῦντα ποιμένα

[1] Τοῦτο διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης διὰ μικρῶν γραμμάτων ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ ἐσωνάρθηκος, ἥτις λέγει: *Ἱστορήθη τὸ β' ὁ ἱερὸς τῆς Θεοτόκου ναὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1715 ἡγουμενεύοντος ἐν τῇ ἱερᾷ ταύτῃ μονῇ τοῦ ἐν Ἱερομονάχοις κ. Ἰωάσαφ, τὸ δὲ 1875 ἐμεγαλύνθη ἡ θύρα αὕτη ἡγουμενεύοντος κ. Κωνσταντίου.*

(flûtiste), κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν βορείως μὲν ἡ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ νοτίως δὲ ἡ Βάπτισις. Παραλείποντες τὴν περιγραφὴν τῶν λοιπῶν παραστάσεων, αἵτινες δὲν παρέχουσι ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, σημειοῦμεν ὡς ἀξίας ἰδιαιτέρας μνείας τὰς μορφὰς τῶν ἀσκητῶν ὁσίων, οἵτινες εἰκονίζονται κατὰ σειρὰν ὁλόσωμοι μετ' ἐξέργων φωτοστεφάνων, σχηματίζοντες τὴν πρώτην ἐκ τῶν κάτω ζώνην τῆς διακοσμήσεως. Μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τούτων προέχουσιν ὄχι τόσον διὰ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως ὅσον διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς ἀποδόσεως, αἱ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου καὶ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου μὲ τὸ χαλκοπράσινον πρόσωπον πλαισιούμενον ἀπὸ τὴν χαρακτηριστικὴν συριακὴν καλύπτραν (εἰκ. 15). Πολλὰ τμήματα ἐντούτοις ἔχουσιν ὑποστῆ νεωτέρας ἐπισκευὰς ἢ ἀνακατασκευάς, περὶ ὧν πληροφοροῦσιν ἡμᾶς ἐπιγραφαὶ προσγεγραμμέναι[1]. Μία ἐν τούτοις τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ἀναφέρει παραδόξως, ὅτι ἡ ἐν τῷ ἱερῷ εἰκονιζομένη «μετάδοσις τοῦ δεσποτικοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» ἱστορήθη τὸ 1857. Ἀλλ' ὡς

Εἰκ. 15. Ὁ Ἅγιος Ἐφραὶμ ὁ Σῦρος.

[1] Οὕτω π. χ. κάτωθεν τῆς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ Πλατυτέρας εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: *Ἡστορίθη ἡ Πλατητέρα καὶ ἡ ἱερὰ μετάδοσις τοῦ δεσποτικοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ οἱ ἅγιοι Ἱεράρχαι ἡγουμένων τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου Κωνσταντίου 1857 Μαρτίου Δ'.* Ὑπεράνω δὲ τῆς θύρας τῆς προθέσεως τοῦ τέμπλου εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: *Ἱστορήθη τὸ παρὸν τέμπλον καὶ ἐδιωρθώθησαν οἱ ἅγιοι ἡγουμενεύοντος τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου κὺρ Βενεδίκτου 1831. Φεβρουαρίου 27 διὰ χειρὸς Θεοδοσίου καὶ Κωνσταντίου τοῦ υἱοῦ ἐκ τοῦ τῶν Ἰωαννιτῶν.* Τέλος κάτωθεν τῆς ἐν τῷ τέμπλῳ εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: «*Δι' ἐξόδων τοὺ πανοσιωτάτου καθηγουμένου Κατωπαναγίτου κυρίου Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἄρτης Αὐγ. 5. Ὁ ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων*».

Εἰκ. 16. Ἡ ἐν τῷ ἱερῷ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων.

βλέπει τις ἐκ τῆς ὄπισθεν εἰκόνος τῆς Μεταλήψεως, τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι πολὺ ἀρχαιότερον τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὁ πρὸς τ' ἀριστερᾶ μετὰ πολυσταυρίου φελονίου εἰκονιζόμενος Χριστὸς μὲ τὴν αὐστηρὰν και γλυκεῖαν συριακὴν μορφήν, οἱ πρὸς μετάληψιν μετὰ δέους καὶ κατανύξεως προσερχόμενοι Ἀπόστολοι μὲ τὰς ἐκφραστικὰς μορφάς, τὰς ζωηρὰς κινήσεις καὶ τὴν ἐπιτυχῆ πτύχωσιν τῶν φορεμάτων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐποιήθησαν τὸν 19ον αἰῶνα ἀλλὰ πολὺ προγενέστερον, πιθανώτατα δὲ τὸ 1715 ὁπότε μαρτυρεῖται ὅτι «ἱστορήθη τὸ β΄ ὁ ἱερὸς τῆς Θεοτόκου ναός». Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὸ 1857 θὰ ἔγινε μόνον ἐπισκευή τις ἢ καθαρισμὸς τῆς εἰκόνος, τοῦθ' ὅπερ ἐχαρακτηρίσθη ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὡς ἱστόρησις, ὅπως πολλάκις ἁπλῆ ἐπισκευὴ ἢ μετασκευὴ κτηρίου χαρακτηρίζεται ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῆς τουρκοκρατίας ὡς «ἐκ βάθρων ἀνέγερσις».

Κάτωθεν τοῦ νεωτέρου στρώματος ἀπεκαλύψαμεν τμήματα τῶν παλαιοτέρων τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ δὴ ἐν τῷ διακονικῷ ἀνεύρομεν τὰς ὁλοσώμους εἰκόνας δύο ἐπισκόπων τοῦ Ἁγ. Οἰκουμενίου[1] (εἰκ. 17), καὶ τοῦ Ἁγ. Ἀνθίμου (;)[2] (εἰκ. 18) καὶ ἑνὸς μάρτυρος, τοῦ Ἁγ. Ἀκεψιμᾶ. Οἱ δύο σεβάσμιοι ἐπίσκοποι παρεστάθησαν κατὰ μέτωπον προσβλέποντες τὸν θεατήν. Περιβεβλημένοι λευκὰ φελόνια καὶ ὠμοφόρια μὲ μεγάλους σταυρούς, προβάλλουσιν ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ ἀέρος κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντες.

[1] Ὁ ἅγιος Οἰκουμένιος, ἐπίσκοπος Τρίκκης, παρ' ὅλον τὸν φωτοστέφανον τοῦ ἁγίου, ὃν φέρει, δὲν περιλαμβάνεται ἐν τούτοις εἰς τοὺς πίνακας τῶν ἁγίων διὸ καὶ δὲν ἀναγράφεται ὑπὸ τῶν Συναξαριστῶν.

[2] Τὴν ἐπιγραφὴν ἀναγινώσκω Ἄνθυμος. Ἐπίσκοπον Ἄνθιμον ἔχομεν μόνον τὸν Νικομηδείας, ὅστις ὅμως εἰς ἄλλας σωζομένας παραστάσεις του οὐδέποτε εἰκονίζεται ὡς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι· τούτου ἕνεκα προσέθεσα τὸ ἐρωτηματικόν.

Καὶ τὰ μὲν ἄμφια τῶν εἰκόνων τούτων εἶναι ἁδρὰ δουλευμένα, με σχέδιον ἄρτιον καὶ αὐστηρόν· τοὐναντίον αἱ κεφαλαὶ παρουσιάζουν μίαν

Εἰκ. 17. Ὁ Ἅγ. Οἰκουμένιος.

μικρολόγον σχηματοποίησιν εἰς τὴν παράστασιν τῶν τριχῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξετελέσθησαν μὲ λεπτάς, λευκὰς πινελλιάς, παραλλήλους μὲν καὶ εὐθείας εἰς τὸν Ἅγ. Οἰκουμένιον (εἰκ. 17), κυκλικὰς δὲ εἰς τὸν Ἅγ. Ἄνθιμον (εἰκ. 18). Οἱ χρωματισμοὶ εἶναι λιτώτατοι.

Περίεργον εἶναι τὸ μικρόν, λευκόν, κυκλικὸν κάλυμμα (calotte), ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δεδεμένον διὰ ταινιῶν κάτωθεν τῆς σιαγόνος ὁ Ἅγ.

Ἄνθιμος (;) Τοιοῦτο κάλυμμα οὐδεὶς ἄλλος ἐπίσκοπος ἅγιος φέρει, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω.

Αἱ παλαιότεραι αὗται τοιχογραφίαι τῆς Κάτω-Παναγιᾶς, αἵτινες εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ν' ἀπεκαλύπτοντο ἐξ ὁλοκλήρου, εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα

Εἰκ. 18. Ὁ Ἅγ. Ἄνθιμος (;)

σύγχρονοι πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ ἤτοι πρὸς τὰ μέσα τοῦ 13ου μ. Χ. αἰῶνος.

ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Πλὴν τῆς διὰ πλίνθων ἐπιγραφῆς τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς ὡμιλήσαμεν ἤδη (σελ. 80), ὑπάρχει ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ μνημείου

καὶ ἄλλη ἐπιγραφὴ βυζαντινῶν χρόνων. Εἶναι δ' αὕτη ἔμμετρος καὶ εὑρίσκεται οὐχὶ λίαν βαθέως χαραγμένη ἐπί τινος πωρολίθου τοῦ δυτικοῦ ποδαρικοῦ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, εἰς ὕψος 3 περίπου μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος[1]. Τὸ κείμενον αὐτῆς, οὗτινος παρέχω καὶ πανομοιότυπον (εἰκ. 19), ἔχει ὡς ἑξῆς:

+ ΠΥΛΑϹΗΜΙΝΑΝΟΙΞΟΝΩ ΘΥΜΗΕΡ
ΤΗϹΜΕΤΑΝΟΙΑϹΤΥΦΩΤΟϹΥ
ϹΑΠΥΛΗ

Εἰκ. 19.

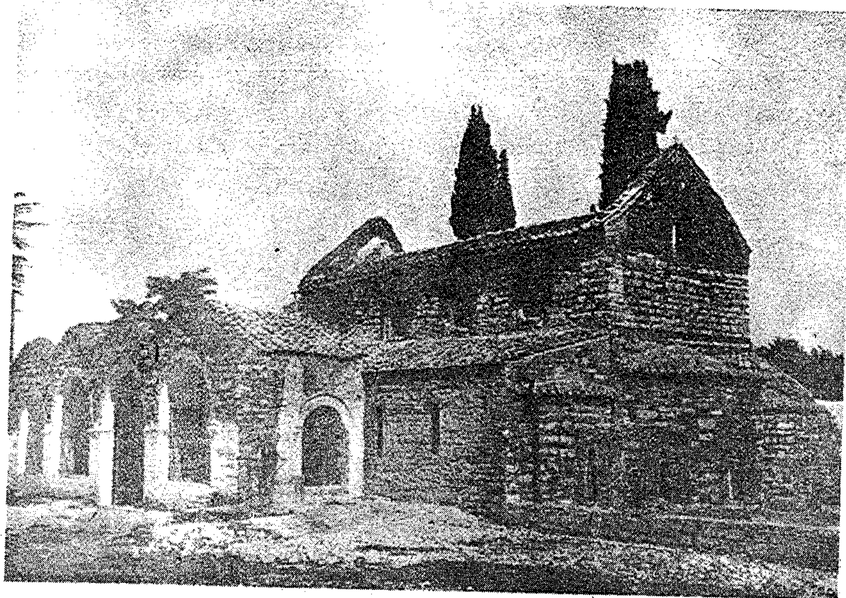
+ Πύλας ἡμῖν ἄνοιξον, ὦ θ(ε)οῦ μ(ῆτ)ερ,
τῆς μετανοίας, τοῦ φωτὸς οὖσα πύλη.

Ὀλίγον περαιτέρω τῆς τελευταίας λέξεως τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι χαραγμένον τὸ ἑξῆς σταυροειδὲς συμπίλημα Π–Δ/Μ–Ρ, ὅπερ ἀναγινώσκεται πιθανῶς: Δ(εσπότη) Μ(ιχαὴλ) π(αράσχου) ῥ(ύσιν) ἁμαρτημάτων.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή, ὡς καὶ ἡ πλινθίνη, εἶναι ἀναμφιβόλως σύγχρονος πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ.

---

[1] Ὁμοίως εἰς μέγα ὕψος χαραγμένην καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου τῆς ἐγκαρσίας καμάρας του φέρει ἐπιγραφὴν καὶ ὁ ναὸς τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς, ὅστις, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἐγράψαμεν, μιμεῖται σχεδὸν καθ' ὅλα τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω-Παναγιᾶς. Πβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Α' σ. 39.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μετὰ τὰς προσφάτους ἐπισκευάς.

Η ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἐκ τῶν ἐντὸς τῆς πόλεως Ἄρτης βυζαντινῶν ναῶν σπουδαιότερος, μετὰ τὴν Παρηγορήτισσαν, τυγχάνει ὁ κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς πόλεως οὐ μακρὰν τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου ὀρθούμενος ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας. Ὁ ναὸς οὗτος εἶναι σήμερον ἐνοριακός, ἀπετέλει ὅμως καὶ αὐτὸς ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς, τιμωμένης εἰς μνήμην τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἁγ. Γεωργίου. Μανθάνομεν δὲ τοῦτο παρά τινος κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ζήσαντος μοναχοῦ Ἰώβ, ὅστις συνέγραψε τὸν βίον τῆς ὁσίας Θεοδώρας[1]. Διηγεῖται λοιπὸν ὁ Ἰὼβ ὅτι ἡ ἐνάρετος καὶ εὐσεβὴς Θεοδώρα, θυγάτηρ τοῦ Σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Πετραλίφα καὶ σύζυγος τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β´ τοῦ Δούκα, ἀφ᾽ οὗ ἐγκατελείφθη κατ᾽ ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ συζύγου

[1] Ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰὼβ συνταχθεὶς βίος τῆς Ὁσ. Θεοδώρας ἐδημοσιεύθη μέχρι τοῦδε ἐπανειλημμένως, κατ᾽ ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ Μουστοξύδη (Ἑλληνομνήμων 1843 σ. 42-47) καὶ τοῦ Buchon, Nouvelles recherches Β´, 401 καὶ εἶτα ὑπὸ τοῦ Migne, Patrol. Graeca τ. CXXVII στ. 98 Β´. Εὑρίσκεται ἐπίσης μετὰ παραλλαγῶν καὶ ἐν τῇ τὸ 1841 ἐκδοθείσῃ ὑπὸ Κ(ωνσταντίνου) Σ(ακελλαροπούλου) ἐν Ἀθήναις ἀκολουθίᾳ τῆς Ὁσίας Θεοδώρας, ἧς προγενέστεραι ἐκδόσεις, εἰς δημώδη ἑλληνικὴν γεγραμμέναι, ἐγένοντο δύο ἐν Βενετίᾳ, μία δαπάνῃ τοῦ ἐξ Ἄρτης Σεκληστινοῦ καὶ ἑτέρα (1812) δαπάνῃ τοῦ ἐξ Ἄρτης Γ. Μόστρα.

της χάριν παλλακῆς τινὸς ὀνόματι Γαγγρηνῆς, ἐγένετο καὶ πάλιν δεκτὴ ὑπ᾽ αὐτοῦ πικρῶς μετανοήσαντος. Εἰς ἔνδειξιν δὲ τῆς μετανοίας του, προσθέτει ὁ βιογράφος, συνέστησεν ὁ Μιχαὴλ δύο «περικαλλεῖς καὶ εὐαγεῖς μονάς, τὴν τῆς Παντανάσσης καὶ τὴν τῆς Παναγίας[1]». Τὸν σύζυγον δ᾽ αὐτῆς μιμηθεῖσα καὶ ἡ Θεοδώρα ἀνήγειρε καὶ αὐτὴ ἐν τῇ πόλει τῆς Ἄρτης «θεῖον σεμνεῖον τῷ μεγαλομάρτυρι Ἁγ. Γεωργίῳ καὶ εἰς γυναικεῖον τοῦτο κατεστήσατο». Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ μονῇ καὶ ἐμόνασεν ἡ Θεοδώρα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της περιβληθεῖσα τὸ μοναχικὸν σχῆμα, «καὶ τὸν ναὸν παντοίως κατεκόσμει καὶ ἀναθήμασι καὶ σκεύεσι καὶ πέπλοις κατεκάλλυνε». Θανούσης δὲ καὶ τῆς Θεοδώρας καὶ ταφείσης ἐν τῇ ὑπ᾽ αὐτῆς ἱδρυθείσῃ μονῇ, ἐτιμήθη ἐφεξῆς τὸ σεμνεῖον εἰς ὄνομα τῆς ὁσίας Θεοδώρας.

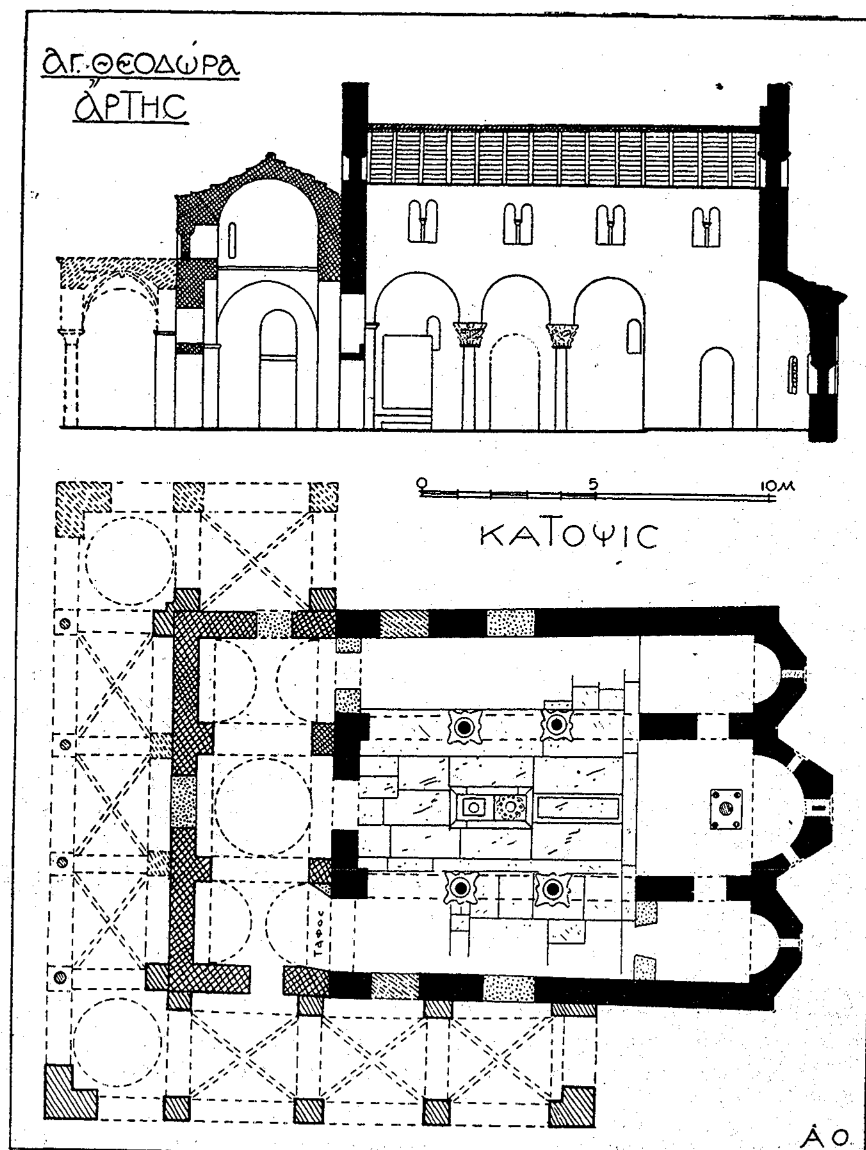

Εἰκ. 2. Ὁ πυλὼν τῆς Μ. Ἁγ. Θεοδώρας.

Ἐκ τῆς παλαιᾶς ταύτης μονῆς διατηρεῖται σήμερον μόνον τὸ καθολικὸν καὶ ὁ πυλών, τῶν λοιπῶν κτισμάτων ὁλοσχερῶς ἐξαφανισθέντων διὰ τῆς ἀνεγέρσεως τῶν πέριξ οἰκιῶν.

Ὁ πυλὼν (εἰκ. 2) εἶναι μέγα τοξωτὸν ἄνοιγμα πλάτους 3,15 καὶ

[1] Ἡ μονὴ τῆς Παντανάσσης, σήμερον ἐγκαταλελειμμένη καὶ ἠρειπωμένη, εὑρίσκεται δύο περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΒΔ τῆς Ἄρτης παρὰ τὴν Φιλιππιάδα (ὅρα κάτοψιν αὐτῆς ἐν Byz. Zeitschr. XXX σ. 571) ἡ δὲ τῆς Παναγίας εἶναι ἡ ἐνταῦθα ἐξετασθεῖσα μονὴ τῆς Κάτω-Παναγιᾶς, ὡς ἀποδεικνύεται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ μονογραφήματος τοῦ Μιχαὴλ (ὅρα σελ. 80) ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τῆς ἐπεξηγήσεως «τῶν ὁδῶν Βρύσεως», ἣν προσθέτει ὁ εἰς γλῶσσαν δημώδη ἐκδεδόμενος μετὰ τῆς ἀκολουθίας τῆς ὁσίας βίος. Κατὰ τ᾽ ἀνωτέρω οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Millet (École σ. 9 σημ. 1) εἰκάζει ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης εἶναι ὁ τῶν Βλαχερνῶν.

Εἰκ. 3. Κατόψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

ὕψους 4.10 μέχρι τῆς κλειδὸς τοῦ τόξου, κατεσκευασμένον κατὰ μὲν τὰ ποδαρικὰ διὰ μεγάλων κανονικῶν πωρολίθων καὶ πλίνθων κατὰ δὲ τὸ τοξωτὸν μέρος ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων. Ἡ ἄνω ἀπόληξις εἶναι τριγωνική, ἀετωματοειδής, ἔχουσα τὸ μὲν τύμπανον κεκοσμημένον διὰ μαιάνδρου, τὸ δὲ γεῖσον

ἐσχηματισμένον διὰ διπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὄπισθεν τῆς πύλης ταύτης, ἤτοι πρὸς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς, ὑπῆρχε θολωτόν τι τμῆμα (διαβατικόν)[1], οὗτινος σώζονται μὲν οἱ τοῖχοι μέχρι μήκους 3.50, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἡ καμάρα.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πρῶτος περὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς διέλαβε δι' ὀλίγων ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος, ὅστις παρέσχε καὶ κάτοψιν αὐτοῦ ὡς καὶ ἄτεχνόν τι σκαρίφημα τῆς πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ[2]. Μετὰ τοῦτον ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν καὶ ἐδημοσίευσε κάτοψιν αὐτοῦ καὶ φωτογραφικὰς ἀπόψεις ὁ Γ. Λαμπάκης[3]. Τῶν φωτογραφιῶν τούτων εὐρεῖαν χρῆσιν ἔκαμεν ἀργότερον ὁ G. Millet, ὅστις ἐμνημόνευσε τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἐν τῷ περὶ βασιλικῶν κεφαλαίῳ τοῦ βιβλίου του[4]. Ὑπελείποντο ἐν τούτοις ἄγνωστα πλεῖστα ὅσα σημεῖα τοῦ μνημείου. Ἔλλειπον κυρίως ἡ ἀκριβὴς κάτοψις καὶ αἱ τομαὶ τοῦ ναοῦ, ἔμενεν ἀνεξέταστον τὸ ζήτημα τῶν χρονικῶν περιόδων κατασκευῆς τῶν ἀπαρτιζόντων τῶν ναῶν μερῶν, διετέλει κατὰ τὸ πλεῖστον ἄγνωστος ὁ γλυπτὸς διάκοσμος καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ὧν ἡ διευκρίνησις ἐπέβαλλε τὴν ἐκ νέου ἔρευναν καὶ δημοσίευσιν τοῦ μνημείου, ἣν θὰ ἐπιχειρήσομεν ἐνταῦθα.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Τὸ καθολικὸν ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν διακεκριμένων μερῶν, ἅτινα κατεσκευάσθησαν κατὰ διαδοχικὰς περιόδους. Τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα τοῦ ναοῦ ἀπετέλεσε ἡ πρὸς ἀνατολὰς τρίκλιτος βασιλικὴ (εἰκ. 3). Εἰς ταύτην προσετέθη ἀργότερον, δυτικῶς κατὰ προέκτασιν, θολωτὸς νάρθηξ, πέριξ τοῦ ὁποίου ἔτι ἀργότερον κατεσκευάσθη ἀνοικτὸς κιονοστήρικτος ἐξωνάρθηξ μετὰ πλαγίων πεσσοστηρίκτων παραναρθήκων (εἰκ. 3). Τὰ κτίσματα ἑκάστης τῶν τριῶν τούτων περιόδων ἐδηλώθησαν ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει (εἰκ. 3) διαφοροτρόπως, ἤτοι διὰ μέλανος μὲν χρώματος τὰ τῆς πρώτης, σταυρωτῆς διαγραμμίσεως τὰ τῆς δευτέρας καὶ ἁπλῆς διαγραμμίσεως τὰ τῆς τρίτης.

Ὁ *κυρίως ναὸς* ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἀποκλῖνον ἐλαφρῶς πρὸς τὸ τραπέζιον· διότι ἐν ᾧ ἡ δυτικὴ αὐτοῦ πλευρὰ ἔχει πλάτος 11.10 ἡ ἀνατολικὴ διαπλατύνεται εἰς 11.60. Τὸ εἰρημένον τραπέζιον διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ δύο κατὰ μῆκος κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη ἢ δρόμους, ὧν

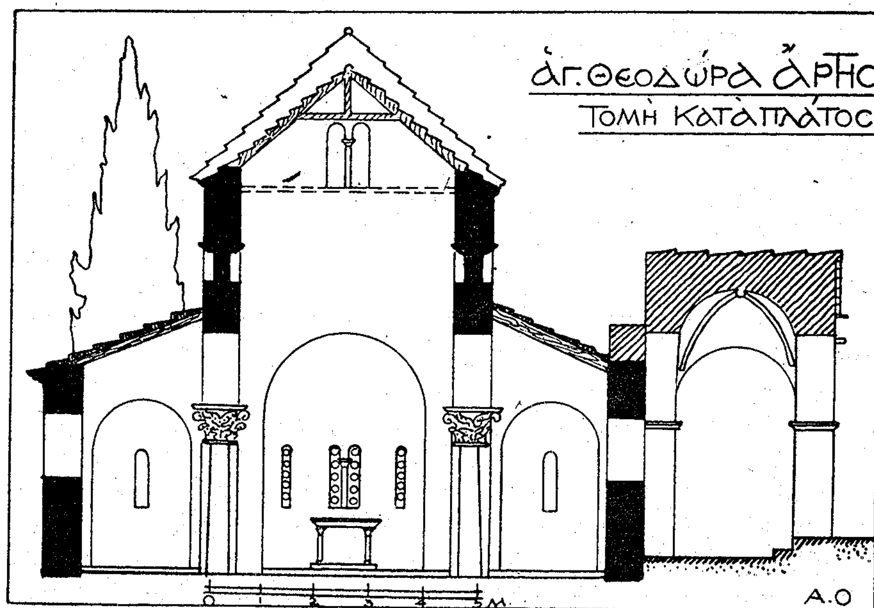
[1] Ὅρα τὰ σχετικὰ περὶ τῶν πυλώνων τῶν μονῶν ἐν Ὀρλάνδου, Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ, Ἀθῆναι 1927 σ. 10-16.

[2] Iz. Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) πίν. XIII.

[3] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 82-83 ὄψεις, σ. 85 κάτοψις. Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 48 καὶ 50 εἰκ. 90, 93.

[4] L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 9, 20[4], 29, 35, 146, 204[2], 210[5], 260[1], 282.

ὁ μὲν μέσος ἔχει πλάτος 3.98[1], οἱ δὲ πλάγιοι 2.15. Ἑκάστη κιονοστοιχία ἀποτελεῖται ἐκ δύο κιόνων, οἵτινες ἀντικρύζουσι πρὸς δυσμὰς μὲν παραστάδας, ἐξεχούσας τοῦ δυτικοῦ τοίχου κατὰ 0.23, πρὸς ἀνατολὰς δὲ τοίχους ἐπιμήκεις πάχους 0.73, χωρίζοντας τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ διατρυπωμένους δὲ μόνον ὑπὸ τοξωτῶν θυρῶν ἀνοίγματος 0,93

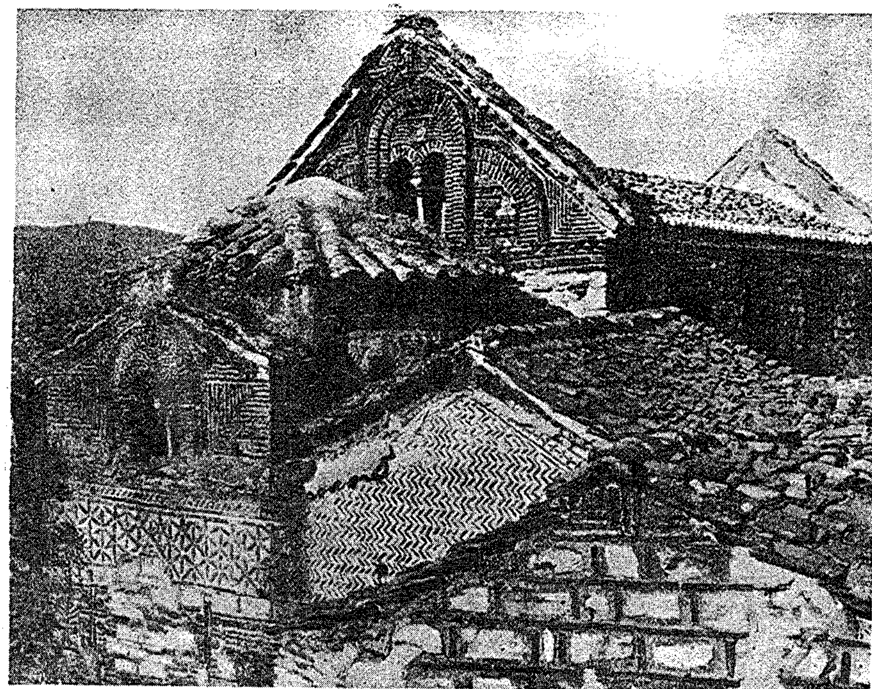

Εἰκ. 4. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

(εἰκ. 1, τομή). Τὰ μεταξὺ τῶν παραστάδων, κιόνων καὶ τοίχων κενὰ γεφυροῦνται δι᾽ ἡμικυκλικῶν, τόξων ἐφ᾽ ὧν ἐπικάθηνται, τοῖχοι πάχους 0.70, διήκοντες ἄνω μέχρι τῆς ξυλίνης στέγης. Οἱ τοῖχοι οὗτοι διατρυπῶνται εἰς τὸ ἄνω αὐτῶν μέρος ὑπὸ τεσσάρων ἕκαστος διλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων ὑπεράνω τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα ἐστεγάζοντο χαμηλότερον διὰ μονορρύτων στεγῶν, (ὅρα κατὰ πλάτος τομὴν εἰκ. 4).

Εἰς ἕκαστον κλῖτος τοῦ ναοῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἀνατολὰς ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς κόγχη ἱεροῦ, καλυπτομένη ὑπὸ τεταρτοσφαιρίου. Ἐκ τῶν κογχῶν δὲ τούτων ἡ μὲν μέση, οὖσα μεγαλυτέρα τῶν λοιπῶν, φέρει καὶ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῆς πλευρᾶς ἀνὰ ἓν παράθυρον, ὧν τὸ μὲν τῆς μέσης πλευρᾶς εἶναι δίλοβον, τὰ δὲ τῶν ἄλλων μονόλοβα. Αἱ δὲ πλάγιαι μικρότεραι κόγχαι φέρουσι μόνον ἓν μονόλοβον παράθυρον ἐν τῇ μέσῃ αὐτῶν πλευρᾷ.

[1] Ἡ μέτρησις μεταξὺ τῶν ὑπεράνω τοίχων.

Εἰκ. 5. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μετὰ τοῦ νάρθηκος ἀπὸ ΝΔ.

Ὑπὲρ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου ὑψοῦνται παχεῖς τοῖχοι καταλήγοντες ἄνω εἰς ὀξυκόρυφα ἀετώματα, ὧν ἕκαστον διατρυπᾶται ὑπὸ διλόβου παραθύρου εὑρισκομένου εἰς ὕψος μεγαλύτερον τῶν πλαγίων διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἐξ οὗ γίνεται φανερὸν ὅτι ἀρχικῶς δὲν ὑπῆρχε ξυλίνη ὁριζοντία ὀροφὴ—ὡς ὑφίσταται σήμερον—ἀλλ᾽ ἡ ξυλίνη στέγη ἦτο ἐσωτερικῶς ὁρατή, ὡς συνέβαινε καὶ εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ συνεπληροῦτο διὰ μικρῶν μονολόβων παραθύρων ἀνοιγομένων κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὰ παράθυρα ταῦτα, πεφραγμένα μέχρι πρό τινος καὶ κεκαλυμμένα διὰ κονιάματος, ἀπεκάλυψα κατὰ τὰς ἐσχάτως γενομένας ἐργασίας ἐπισκευῆς καὶ συντηρήσεως τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὰς αὐτὰς δ᾽ ἐργασίας εὑρέθη ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἔφερε πλὴν τῶν τριῶν κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν θυρῶν καὶ ἀνὰ μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς τε βορείου καὶ τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς (εἰκ. 3), αἵτινες ἀργότερον ἐτειχίσθησαν, ἀνοιχθεισῶν ἀντ᾽ αὐτῶν δύο ἄλλων θυρῶν παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον (εἰκ. 3).

Κατὰ τ᾽ ἀνωτέρω ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς μονῆς—ὁ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου—

εἶχε τὸν τύπον τρικλίτου, ξυλοστέγου[1] βασιλικῆς (εἰκ. 5) μετὰ ὑπερυψωμένου φωταγωγοῦ καὶ στέγης ἐκτεινομένης μέχρι τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ ἄνευ παρεμβολῆς κτιστῆς καμάρας. Παρουσιάζει ἑπομένως ὁ ναὸς πολλὰ καθαρῶς ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα.

Ἡ μορφὴ αὕτη τοῦ καθολικοῦ ἐμφανίζει μέν τινας ὁμοιότητας πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Καστοριᾶς, ὡς ὑπέδειξεν ἤδη ὁ Millet, ἀλλὰ καὶ ἱκανὰς διαφοράς. Διότι 1) ἐκεῖνοι μὲν ἔχουσι τὴν στέγην θολωτήν, ἐν ᾧ οὗτος εἶναι ξυλόστεγος[1]. 2) Ἐκεῖνοι ἔχουσι τὰ παράθυρα ἀραιὰ τοποθετημένα ἐν ᾧ οὗτος σχετικῶς πυκνά. 3) Ἐκ τῶν ναῶν τῆς Καστοριᾶς μόνον τῶν Ταξιαρχῶν ἡ θολωτὴ στέγη διήκει μέχρι τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ὡς λέγει ὁ Millet[2], διότι εἰς τούτους παρεμβάλλεται, ὡς καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Στέφανον, μικρὰ καμάρα πρὸ τοῦ ἱεροῦ.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ

Ἡ τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ ἀποτελεῖται ἐξ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν σκληρῶν λίθων, μικρῶν μᾶλλον διαστάσεων, διατεταγμένων καθ' ὁριζοντίας στρώσεις, αἵτινες ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε συνεχεῖς. Μεταξὺ τῶν λίθων παρεμβάλλονται ὁριζοντίως καὶ πλίνθοι μὴ ἀποτελοῦσαι συνεχεῖς σειράς, πολλάκις δὲ μάλιστα τεθειμέναι ἐπ' ἀλλήλων, ὅπου ὑπῆρχεν ἀνάγκη γεμίσματος.

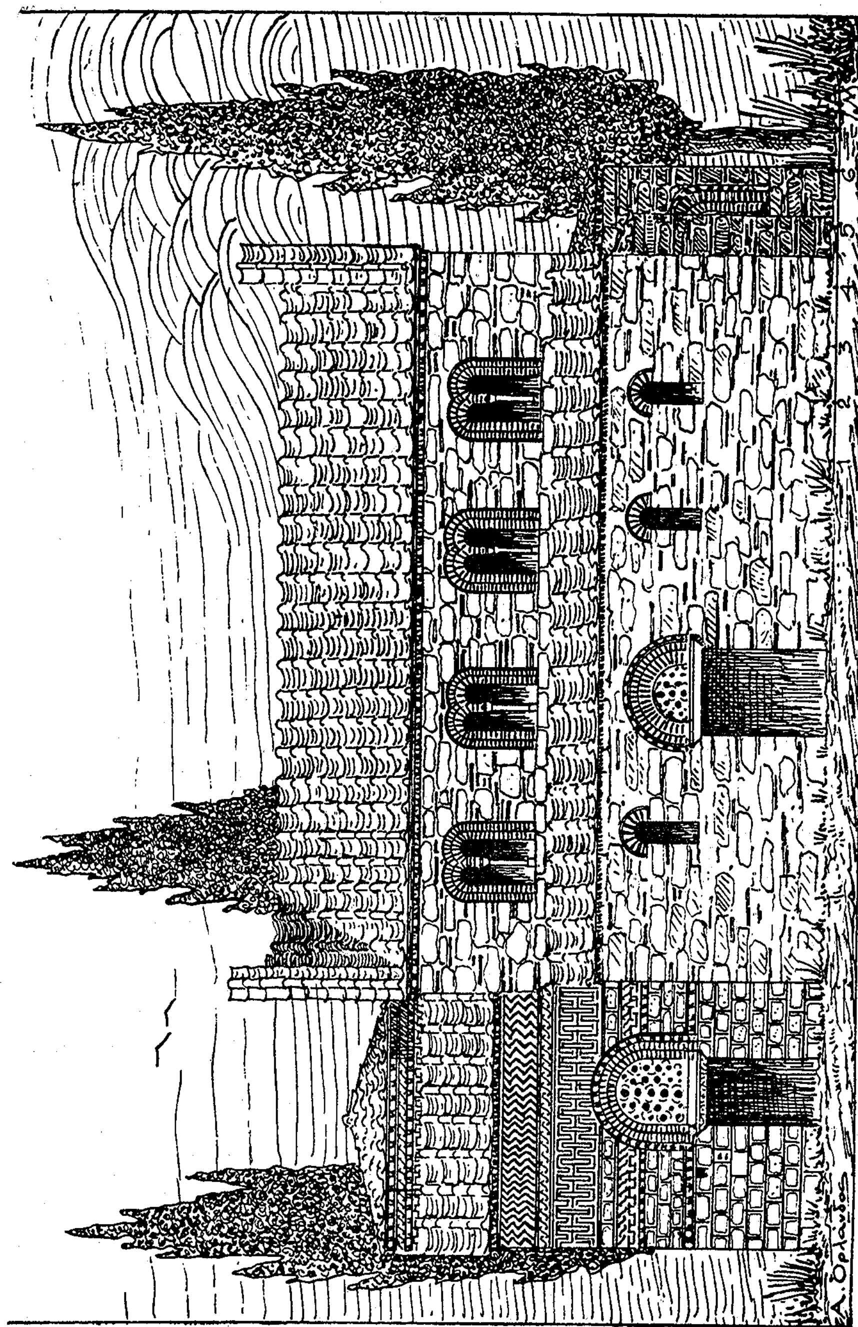
Ἐκ τῶν παραθύρων τὰ μὲν μονόλοβα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔφερον πλίνθινον πλαίσιον μόνον κατὰ τὰ τοξωτὰ αὐτῶν ὑπέρθυρα (εἰκ. 1 καὶ 5). Τοὐναντίον τὰ δίλοβα τοῦ φωταγωγοῦ φέρουσι διπλᾶ πλίνθινα πλαίσια παρακολουθοῦντα τὴν καμπύλην τῶν λοβῶν (εἰκ. 1 καὶ 5) καὶ κατερχόμενα μέχρι τῆς ποδιᾶς. Ἐντελῶς διάφορον διαμόρφωσιν ἔχουσι τὰ παράθυρα τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν δύο ἀετωμάτων, εἰς ἃ καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς τὸ κτήριον τοῦ ναοῦ. Τούτων οἱ λοβοὶ εἶναι ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς διπλοῦ τοξωτοῦ πλινθίνου πλαισίου, περιθεομένου καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις, σημειωτέον, ἐλλείπει παντελῶς ἀπὸ τῶν λοιπῶν παραθύρων καὶ τῆς τοιχοποιίας ἐν γένει τοῦ ναοῦ.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐξ ὁλοκλήρου διὰ ζωηρῶν ἐρυθρῶν πλίνθων διαμόρφωσις τῶν ἀετωμάτων. Ταῦτα ἔχοντα λίαν ἀπότομον κλίσιν[3] (45°) φέρουσι δίκην γείσου ἐξέχουσαν ὀδοντωτὴν ταινίαν κατά τε τὰς κεκλιμένας καὶ τὴν ὁριζοντίαν πλευράν. Τῆς τελευταίας δὲ ταύτης ἡ ταινία συνεχίζεται ὁριζοντίως καὶ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ κτηρίου, σχηματίζουσα τὸ γεῖσον τοῦ φωταγωγοῦ (εἰκ. 6).

[1] Ὁ Millet ὑποθέτει, διὰ τῶν ἐν σελ. 35 λεγομένων του, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἦτο θολοσκεπής.

[2] École grecque σ. 28.

[3] Ἀποτόμους κλίσεις ἀετωμάτων παρουσιάζουσι καὶ οἱ ναοὶ τῆς Καστοριᾶς.

Εἰκ. 6. Ἀναπαράστασις τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μετὰ τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ.

Ἐντὸς τοῦ ἀετώματος εἶναι ἐγγεγραμμένον δίλοβον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ κιονίσκου, (εἰκ 5) περιβαλλόμενον ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου καὶ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας, μὴ εὑρισκομένης δηλαδὴ ὡς συνήθως εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πλαισίου ἀλλ᾽ ἐχούσης τὴν ἐξωτερικὴν πλίνθον ἐξέχουσαν. Τοιούτου εἴδους ὀδοντωτὰς ταινίας ἐπανευρίσκομεν εἰς τὸν Ἅγ. Στέφανον τῆς Καστοριᾶς.

Ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου κατεσκευάσθησαν δύο τυφλὰ πτερύγια, σχήματος τετάρτου κύκλου, φέροντα καὶ αὐτὰ διπλοῦν πλίνθινον πλαίσιον καὶ ἐξέχουσαν ὀδοντωτὴν ταινίαν. Τὰ μεταξὺ τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ ἀετώματος καὶ τῶν πτερυγίων κενὰ ἐπληρώθησαν διὰ πλίνθων διαταχθεισῶν κατὰ παραλλήλους ὀρθὰς γωνίας. Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἐπληρώθη δι᾽ ὁμοκέντρων καμπύλων πλίνθων ὡς καὶ εἰς τὸ τύμπανον τῶν πτερυγίων ἐτέθη ἀνὰ ἓν «ρόδιον» πινάκιον (διαμ. 0.18). Τῶν πινακίων τούτων διατηροῦνται σήμερον μόνον αἱ κοιλότητες, (εἰκ. 5) ἐν αἷς ποὺ καί που σώζεται καὶ τμῆμα τι πινακίου παρουσιάζοντος κίτρινον στιλπνὸν γάνωμα καὶ ἐγχαράκτους μελαίνας γραμμάς.

Τὰ ἀετώματα ἐξεῖχον, χάριν ἐμφάσεως, τῆς ὄπισθεν στέγης, ἥτις ὅμως δὲν ἦτο τόσον χαμηλὴ ὅσον εἶναι σήμερον, ἀλλ᾽ ἔφθανε μέχρι 0.60 κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ ἀετώματος, ὡς ἀποδεικνύει μικρὰ βαθμὶς πλάτους 0.30 σωζομένη ὄπισθεν τοῦ τοίχου τοῦ ἀετώματος (ὅρα τομὴν κατὰ μῆκος εἰκ. 3).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ παντελὴς ἀπουσία κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, ἥτις συνδυαζομένη καὶ πρὸς τὴν λιτότητα τῆς τοιχοποιίας, ἐμβάλλει τὴν ὑπόνοιαν μήπως ὁ κυρίως ναὸς δὲν εἶναι κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας—τοῦθ᾽ ὅπερ ἄλλως τε μόνον ἐκ πηγῆς τοῦ $17^{ου}$ αἰῶνος μανθάνομεν—ἀλλὰ κατεσκευάσθη εἰς χρόνους πολὺ ἀρχαιοτέρους τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος.

Ο ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ

Οἱ τέσσαρες κίονες, οὓς φέρει ἐσωτερικῶς ὁ κυρίως ναὸς ἔχουσι κορμοὺς γρανιτικούς, ἀρραβδώτους καὶ ἐπ᾽ αὐτῶν θαυμάσια κορινθιάζοντα κιονόκρανα (εἰκ. 7 καὶ 8). Εἶναι ὅμως τὰ κιονόκρανα ταῦτα δυσαναλόγως μεγάλα πρὸς τοὺς κορμούς, ἐφ᾽ ὧν ἐπικάθηνται, ἐντεῦθεν δὲ καθίσταται φανερὸν ὅτι ἔχουσι ληφθῆ ἐξ ἀρχαιοτέρου τινὸς ὑστερορρωμαϊκοῦ ἢ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου, ὅπερ, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ μεγέθους των (ὕψ. 0,68 πλευρὰ ἄβακος 0.965) πρέπει νὰ ἦτο μέγα. Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτο μέγα κτίσμα δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ποτε ἐν Ἀμπρακίᾳ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ὅτε ἡ πόλις ἦτο ἀσήμαντος, εἶναι πιθανὸν ὅτι τόσον οἱ γρανιτικοὶ κορμοὶ ὅσον καὶ τὰ κιονόκρανα προέρχονται ἐκ τῆς ὀλίγας ὥρας ἀπὸ τῆς Ἄρτης πρὸς τὰ Ν.Δ. κειμένης Νικοπόλεως, ἣν ἐρημωθεῖσαν ἀπὸ τοῦ $10^{ου}$ ἤδη αἰῶνος, πολλαχῶς ἐλεηλάτησαν αἱ γείτονες πόλεις.

Ἐξετάζοντες ἤδη ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ κιονόκρανα παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα κοσμοῦνται διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν φύλλων ἀκάνθης, ἐξ ὧν τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς εἶναι προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ καλάθου (εἰκ. 7), ἐν ᾧ τὰ τῆς ἄνω ἄλλα μὲν ὑποστηρίζουσι τὰς ὑπὸ τὰς τέσσαρας ἐξεχούσας γωνίας τοῦ ἄβακος ἐκφυομένας ἕλικας, ἄλλα δὲ πάλιν, τεθειμένα κατὰ ζεύγη ἐν τῷ μέσῳ τῶν πλευρῶν, εἰκονίζονται διωγκωμένα ἅμα καὶ ἐστραμμένα ἀντιθέτως ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος, ὡσεὶ καμπτόμενα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα φύλλα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπά, ἅτινα εἶναι εἰργασμένα κατὰ τὸν συνήθη ρωμαϊκὸν τρόπον, παρουσιάζουσι τὰ ἄκρα τῶν πριονωτά, καθ᾽ ὃν πον δηλαδὴ τὰ συναντῶμεν εἰς κοπτικὰ ἰδίως καὶ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτά.

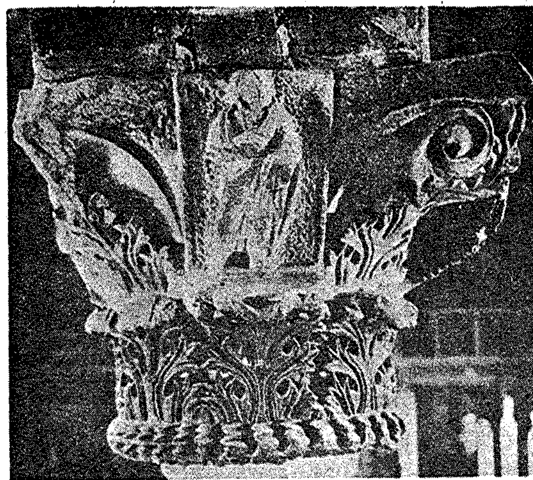
Εἰκ. 7. Κιονόκρανον καθολικοῦ Ἁγ. Θεοδώρας.

Ὡς πρὸς τὸν τύπον τὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μεῖγμα τῶν συνήθων ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ τῶν μετ᾽ ἀνεμιζομένων φύλλων κιονοκράνων, ἅτινα, ὡς γνωστόν, ἦσαν ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τοῦ $5^{ου}$ μ. Χ. αἰῶνος[1], ἰδιαιτέρως ὅμως ἐφηρμόσθησαν κατὰ τὸν $6^{ον}$ εἰς κτίσματα κυρίως Ἰουστινιάνεια[2].

[1] Παναγία ἀχειροποίητος καὶ Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 πίν. XXV.

[2] Ὅρα κιονόκρανα Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, W. von Alten, Geschichte des altchristlichen Kapitells, München-Leipzig πίν. II εἰκ. 3, Ραβέννας Wulff, Altchristliche und byzant. Kunst I σ. 276 εἰκ. 261. Ἁγ. Μάρκου Βενετίας Ricci-Colasanti. L'arte bizantina in Italia πίν. 60, Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν

— Ὁ στέφων τὸ κιονόκρανον καμπυλόγραμμος ἄβαξ κοσμεῖται δι' ἀναγλύπτου πλὴν χαλαροῦ κανόνος ᾠῶν, φέρει δ' ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστης πλευρᾶς τὸ ἀντικαταστῆσαν τὸ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τιθέμενον κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἀνθέμιον ἐξόγκωμα. Κεκοσμημένη ὡσαύτως εἶναι διὰ φύλλων δάφνης καὶ ἡ κατὰ τὴν βάσιν τοῦ κιονοκράνου ἐξέχουσα μικρὰ σπεῖρα (εἰκ. 7 καὶ 8).

Εἰκ. 8
Κιονόκρανον ΒΔ. κίονος μετ' ἀναγλύφου μορφῆς.

Εἰς τὰ δύο κιονόκρανα τῆς βορείου κιονοστοιχίας τὰ μεσαῖα ὠγκωμένα φύλλα μιᾶς πλευρᾶς ἀντικατεστάθησαν δι' ἐξέργων μορφῶν ἀποσπωμένων ἀπὸ ὀρθογωνίων πινάκων. Καὶ τὸ μὲν ἓν τῶν ἀναγλύφων τούτων (ΒΔ. κίων εἰκ. 8) εἰκονίζει ἄνδρα ὄρθιον ἱματιοφόρον ἐν στάσει ῥήτορος. Ἡ ἐργασία του εἶναι ἀμελὴς ἡ δὲ κεφαλὴ ἀποκεκρουμένη. Τὸ δὲ ἄλλο εἰκονίζει ὁμοίως ἀνδρικὴν μορφὴν ἱματιοφόρον (εἰκ. 9) ἔχουσαν προβεβλημένον τὸν δεξιὸν πόδα κρατοῦσαν δ' ἐν χερσὶ βιβλίον. Ἡ μορφὴ εἶναι ἐξυρημένη, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰκονίζει τὸν Χριστὸν κρατοῦντα τὸ Εὐαγγέλιον. ἀφοῦ καὶ δὲν φέρει, ὡς καὶ ἡ ἄλλη, φωτοστέφανον.

Μορφὰς ἀναγλύπτους παρενειρομένας ἐντὸς κιονοκράνων συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς[1] καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς[2], τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην ἐκληρονόμησεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη καὶ ἀπ' αὐτῆς πάλιν ἡ βυζαντινή. Παραδείγματα δὲ ταύτης ἔστωσαν παλαιοχριστιανικὰ μὲν τὸ τῆς Ραβέννας[3], Βερολίνου[4] καὶ Κωνσταντινουπόλεως[5], βυζαντινὰ δὲ τὸ τῆς ἐν Κων/πόλει μονῆς τῆς Χώρας[6] (Καχριὲ-Τζαμί) κλπ.

Strzygowski, Athen. Mitt. 1889 σ. 286 εἰκ. 5, Ἁγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος Strzygowski, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρ. Β' 720 καὶ Athen. Mitt. 1889 (XIV) σ. 290.

[1] Διδυμαῖον Μιλήτου, Haussoulier-Pontremoli, Didymes, Paris 1904 πίν. XVI.

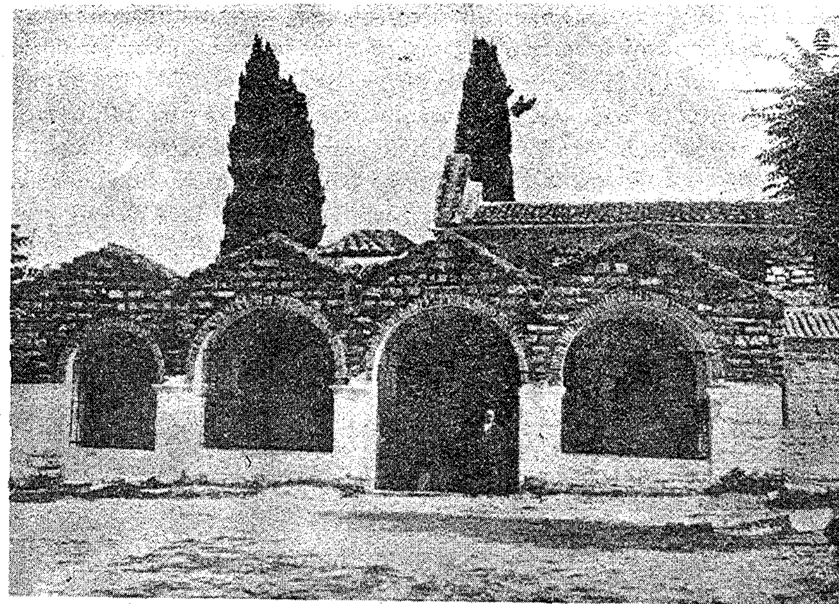
[2] Θέρμαι τοῦ Καρακάλλα Ginhart, Das altchristliche Kapitell, Wien 1923, πίν. 1 εἰκ. 1, Θήρα Hiller von Gärtringen, Thera I (1899) 266.

[3] Bréhier, N. Archives des Missions scientifiques, N. Série fasc. 3 Paris 1911 πίν. III εἰκ. 3.

[4] Wulff, Altchr. und byz. kunst II σ. 411 εἰκ. 357.

[5] Wulff, ἔ. ἀ. II σ. 504 εἰκ. 431.

[6] Šmit, Kachrie Djami πίν. LXXXV καὶ LXXXVI.

Εἰκ. 14. Ἡ σωζομένη νοτία πλευρὰ τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ.

κοσμημάτων: δισέψιλον, κλειδοσχήμων, κυματοειδῶν κλπ., ἄνω δ' ἐκ θεμάτων καλυπτόντων ἐνίοτε μεγάλας ἐπιφανείας. Οὕτω π. χ. τὰ τύμπανα τῶν δύο ἄκρων ἀετωμάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς φέρουσι συνεχὲς πλίνθινον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ παρατεθειμένων τεθλασμένων γραμμῶν κατακορύφως διατεταγμένων (εἰκ. 13)· ἡ βόρειος πλευρὰ καὶ τμῆμα τῆς δυτικῆς φέρουσι κόσμημα δίκην δικτυωτοῦ πλέγματος (εἰκ. 13), ἡ νοτία πλευρὰ διπλοῦν μαίανδρον (εἰκ. 6) κλπ. Τέλος εἷς «ἥλιος» ὑπάρχει παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 13). Γενικῶς δὲ εἰς οὐδένα ἄλλον ναὸν τῆς Ἄρτης παρατηρεῖται τοιαύτη ἀφθονία κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως ὅσον εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

Οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως ἱκανὰ τμήματα. Δυστυχῶς ὅμως εἶναι αὗται λίαν ἐφθαρμέναι καὶ ἠλλοιωμέναι· διακρίνονται ἐντούτοις κατὰ τὸν νότιον τοῖχον αἱ μορφαὶ τῆς Ἁγ. Μαρίνης καὶ τῆς Ἁγ. Κυριακῆς.

Ὁ περιγραφεὶς νάρθηξ εἶναι πιθανώτατα κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἐκ τῆς οἰκοδομῆς δὲ τούτου ἀπεδόθη πιθανώτατα ἡ κτίσις καὶ τοῦ ὅλου ναοῦ εἰς τὴν Ὁσίαν.

Ἐξωτερικῶς τοῦ περιγραφέντος νάρθηκος κατεσκευάσθη στοὰ (εἰκ. 14) δίκην ἀνοικτοῦ νάρθηκος ἐκτεινομένου οὐ μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν ἀλλὰ καὶ

κατὰ τμήματα τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ[1] (εἰκ. 3). Σήμερον σώζεται ὀρθία μόνον ἡ νοτία αὐτῆς πλευρά, εἶναι ὅμως ἀσφαλὴς ἡ ὕπαρξις καὶ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείου ἐκ τῶν σωζομένων λειψάνων. Ἡ στοὰ αὕτη εἶναι ἐκτισμένη κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 14), ἀπετελεῖτο δ' ἐκ σειρᾶς τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἅτινα κατὰ μὲν τὴν νοτίαν πλευρὰν στηρίζονται ἐπὶ πεσσῶν (εἰκ. 14) κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν ἔβαινον ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων, ὧν διετηρήθη μόνον εἷς παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 3). Τὰ γωνιαῖα στηρίγματα εἶχον τὸ σχῆμα γάμμα. Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς πεσσοὺς καὶ τοὺς κίονας κατεσκευάσθησαν παρὰ τοὺς τοίχους ὀρθογώνιοι παραστάδες (ποδαρικά), ὧν μάλιστα ἔφραξεν ἐν μέρει ἓν τῶν μικρῶν παραθύρων τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ. Ἡ στοὰ ἐστεγάσθη διὰ σταυροθολίων στηριχθέντων ἐπὶ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν παραστάδων, μόνον δὲ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἐστεγάσθησαν δι' ἀσπίδων (calottes) (εἰκ. 3). Εἶναι δὲ τὰ σταυροθόλια ταῦτα κατεσκευασμένα ἐπὶ ἰσχυρῶς ἐξεχόντων κυλινδρικῶν βεργίων (nervures) προφανῶς κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν[2]. Ἐξωτερικῶς τὰ σταυροθόλια ἐμφανίζονται εἰς σειρὰν ἀετωμάτων, ἐνθυμίζουσαν τὸν νάρθηκα τῆς Καπνικαρέας. Πάντως ἡ προσθήκη τῆς στοᾶς ταύτης προσέδωσεν εἰς τὸ βαρὺ σχετικῶς δυτικὸν ἥμισυ τοῦ καθολικοῦ ἐλαφρότητα καὶ πλοῦτον καὶ χάριν.

Οἱ τοῖχοι τοῦ βάθους τῆς στοᾶς ἐκαλύφθησαν διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες κατ' ἀνάγκην ἀπέκρυψαν καὶ τμήματα τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 5). Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων διατηροῦνται εἰσέτι ἱκανὰ τεμάχια κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, ὧν ἡ ἄνω ἀπόληξις εἶναι κυκλοτερής, τὸ δὲ σχῆμα των τοῦτο ἐβοήθησε εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς διατάξεως τῆς κατεστραμμένης στοᾶς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἣν ἐσχεδιάσαμεν ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3). Ὡς πρὸς δὲ τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ ἀνοικτοῦ ἐξωνάρθηκος φρονῶ ὅτι ἡ παρουσία τῶν βεργίων εἰς τὰ σταυροθόλια δύναται νὰ τοὺς ἐντοπίσῃ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος[3].

[1] Ὅμοιος ἀνοικτὸς νάρθηξ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω Παναγιᾶς, διότι διακρίνεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Barskij (σ. 71 εἰκ. 2).

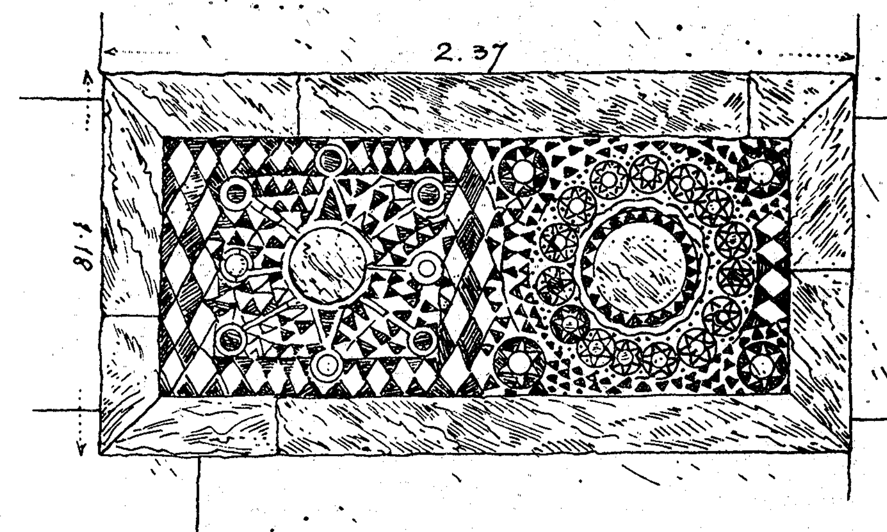
[2] Παραδείγματα ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἐχόντων σταυροθόλια μετὰ βεργίων κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 10 σημ. 1.

[3] Ἀναλόγους φραγκικὰς ἐπιδράσεις παρατηροῦμεν περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἄρτης ὡς π. χ. εἰς τὰ γλυπτὰ τῶν μεγάλων τόξων τῆς Παρηγορητίσσης. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 57, B r é h i e r, Mélanges Schlumberger, 430. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931, 100.

ΟΙ ΝΑΡΘΗΚΕΣ

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν προσετέθησαν ἀργότερον πρὸς δυσμὰς δύο νάρθηκες εἷς κλειστὸς καὶ μετ' αὐτὸν εἷς ἀνοικτὸς (στοά).

Ὁ κ λ ε ι σ τ ὸ ς ν ά ρ θ η ξ ἔχει τοὺς τοίχους του κατὰ προέκτασιν τῶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3). Ἔφερε τρεῖς θύρας, μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς

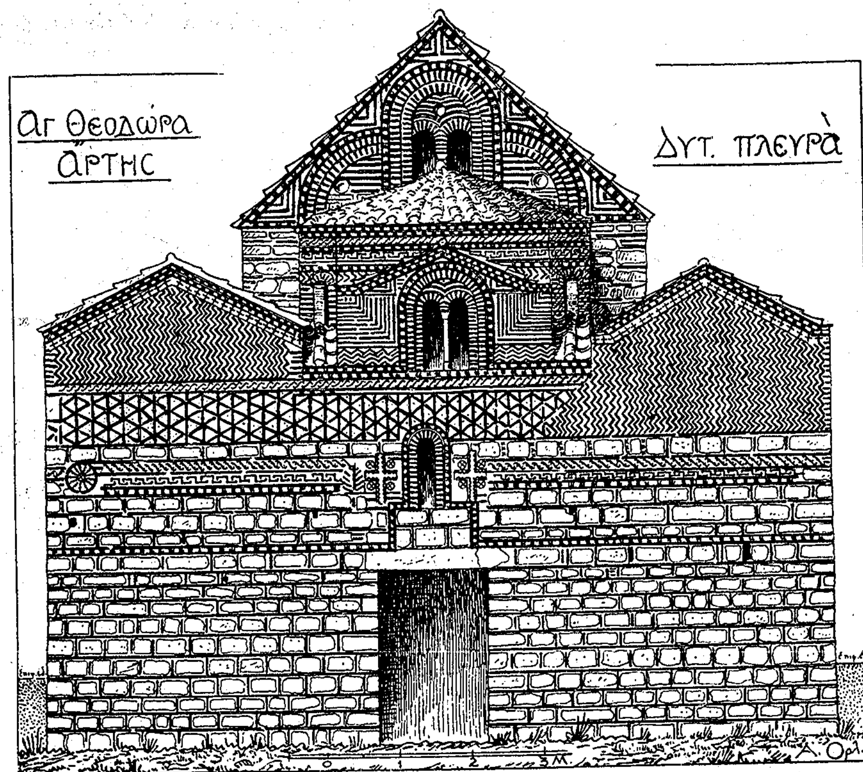

Εἰκ. 12. Τὸ ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου.

(σήμερον μεταβεβλημένην εἰς παράθυρον) καὶ δύο ἄλλας μικροτέρας κατὰ τὰς στενὰς πλευράς. Πᾶσαι αἱ θύραι αὗται ἔφερον εὐθέα ὑπέρθυρα μετ' ἀνακουφιστικῶν ὕπερθεν τόξων, τὰ κενὰ τῶν ὁποίων ἐχρησίμευον καὶ ὡς φωτιστικαὶ θυρίδες, δεδομένου ὅτι ὁ νάρθηξ δὲν ἔφερεν ἄλλα παράθυρα πλὴν τριῶν μικρῶν ἐν τῷ τρούλλῳ του (εἰκ. 13). Τὸ ὑπέρθυρον τῆς πρὸς νότον θύρας κοσμεῖται δι' ὡραίου γλυπτοῦ κοσμήματος ἐξ ἀρχαΐζόντων ἀνθεμίων.

Ὁ νάρθηξ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ ζωηρῶς ἐξεχουσῶν παραστάδων εἰς τρία μέρη (εἰκ. 3) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα καλύπτονται διὰ κατὰ μῆκος βαινόντων κυλινδρικῶν θόλων, τὸ δὲ μέσον διὰ χαμηλοῦ τρούλλου. Τόσον δὲ οἱ δύο ἄκροι θόλοι, ὅσον καὶ ὁ τροῦλλος ἐμφανίζονται πρὸς δυσμὰς ὡς ἀετώματα (εἰκ. 13) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα εἶναι τυφλά, τὸ δὲ μέσον διατρυπᾶται ὑπὸ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 5 καὶ 13). Ὁμοίαν ἀπόκρυψιν τρούλλου δι' ἀετώματος συνηντήσαμεν καὶ εἰς τοὺς πλαγίους τρούλλους τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ νάρθηξ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας εἶναι κτίσμα τοῦ ἰδίου πρωτομαΐστορος καὶ ἐπομένως σύγχρονος πρὸς τὴν μετα-

σκευὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. τῶν Βλαχερνῶν. Ὅτι δὲ πάντως ὁ νάρθηξ δὲν εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μαρτυρεῖ οὐ μόνον τὸ ἀσύνδετον τῶν τοίχων του πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ — ὅπερ ἄλλως τε δὲν θὰ ἤρκει μόνον πρὸς ἀπόδειξιν διαφόρου χρόνου κατασκευῆς, δεδομένου

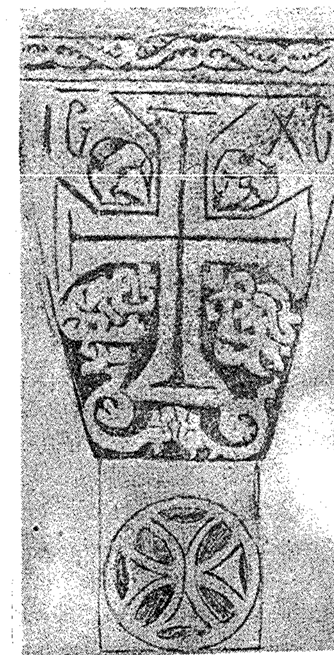
Εἰκ. 13. Ἀποκατάστασις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ νάρθηκος.

ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν διαφόρου καθιζήσεως οἱ βυζαντινοὶ συχνὰ ἔκοπτον τὰ κτήρια αὐτῶν, — ἀλλὰ κυρίως τὸ ἐντελῶς διάφορον σύστημα τοιχοποιίας καὶ διακοσμήσεως, ὅπερ παρουσιάζει ὁ νάρθηξ. Πράγματι οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος χωρίζονται ἀπὸ τῶν τοῦ ναοῦ διὰ μιᾶς σαφοῦς καὶ συνεχοῦς κατακορύφου γραμμῆς (εἰκ. 6), ἣν ἀπεκάλυψα ἐσχάτως δι' ἀπομακρύνσεως τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων, εἶναι δ' ἐκτισμένοι κατὰ τὸ κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 6) ἐν ᾧ οἱ τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι μᾶλλον δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ πλίνθων ἐκτισμένοι. Ἔπειτα ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τοῦ νάρθηκος εἶναι πλουσιωτάτη (εἰκ. 13) ἐν ᾧ ἐλλείπει παντελῶς ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Συνίσταται δ' ἡ διακόσμησις αὕτη κάτω μὲν ἐξ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἢ ζωνῶν ἐκ μικρῶν

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυπτος μορφὴ κιονοκράνου τῆς ΒΓ. γωνίας.

Ἐκ τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων, οἵτινες χωρίζουσι τὰ δίλοβα παράθυρα τοῦ ναοῦ, μόνον ὁ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ φέρει γλυπτὸν διάκοσμον ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου του. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ λεπτοῦ ἄβακος εἰκονίζονται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ἀνθέμια, ἐπὶ δὲ τῆς κεκλιμένης ἐμπροσθίας παρειᾶς τοῦ ἐπιθήματος σταυρὸς φέρων εἰς τὰς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ γωνίας ἄνω μὲν τριφυλλοειδῆ ἀνθέμια καὶ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν IC-XC, κάτω δὲ πλέγματα (εἰκ. 10). Κεκοσμημένον ἐπίσης δι' ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐντὸς κύκλου εἶναι καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ (εἰκ. 10).

Εἰκ. 10. Κιονίσκος ἀψῖδος ἱεροῦ.

Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὰ ἀποτειχισθέντα ἐσχάτως παράθυρα τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ εὑρέθησαν κατὰ χώραν οἱ παλαιοὶ γύψινοι φεγγῖται, δυστυχῶς ἐν οὐχὶ ἀρτίᾳ καταστάσει. Ὡς δ' ἐκ τῶν σωζομένων τεμαχίων συνάγεται οἱ φεγγῖται οὗτοι ἔφερον ἕκαστος πέντε καθ' ὕψος στρογγύλας ὀπάς, διαμέτρου 0,175, φρασσομένας διὰ παρεμβλήτων ὑαλίνων δίσκων, ὧν διετηρήθησαν τεμάχιά τινα ἄλλα μὲν χρώματος ὑποπρασίνου ἄλλα δὲ ἰώδους, πάχους κατά τι μικροτέρου τοῦ ἑνὸς χιλιοστοῦ. Οἱ ὑάλινοι δ' οὗτοι δίσκοι φέρουσι καὶ ἐξέχον πλαίσιον πλάτους 0.007.

Ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ οὐδὲν τεμάχιον ὑφίσταται πλέον κατὰ χώραν. Δύο μόνον τμήματα ἐντειχισθέντα ὄρθια κατὰ την θύραν τῆς προθέσεως τοῦ μεταγενεστέρου εἰκονοστασίου κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν τὴν καταστροφήν. Παρίστανται δ' ἐπὶ τῆς κεκλιμένης προσθίας ὄψεως αὐτῶν ἐναλλὰξ κύκλοι καὶ τετράγωνα

συνδεόμενα διὰ κόμβων καὶ περιβάλλοντα ρόδακας ἢ σταυροὺς (εἰκ. 11). Κατὰ τὸ σωζόμενον δὲ δεξιὸν ἄκρον τοῦ ἑνὸς τεμαχίου εἰκονίσθη μετ' ἄλλων κοσμημάτων καὶ πτηνὸν (νῆσσα;). Κεκοσμημένη εἶναι ὡσαύτως καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν ἐπιστυλίων κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ὑποστηριζόντων τὸ ἐπιστύλιον κιονίσκων διάστημα διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων, ἅτινα δεικνύει ἡ εἰκών, 11.

Τόσον τὰ θέματα ὅσον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου μαρτυροῦσι περὶ χρόνων προγενεστέρων τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐνισχύεται ἑπομένως δι' αὐτῶν ἡ ὑπόθεσις, καθ' ἣν ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν εἶναι κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

Εἰκ. 11. Ἐπιστύλια τοῦ παλαιοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ.

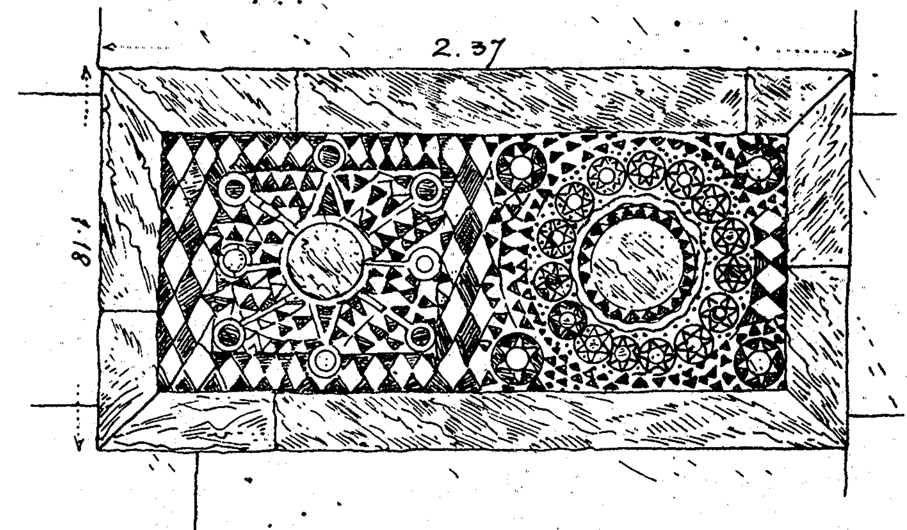
Εἰς τὸν μαρμάρινον διάκοσμον τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ ὡραῖον μαρμάρινον δάπεδον αὐτοῦ, ὅπερ σώζεται κυρίως ἐν τῷ μέσῳ κλίτει τῆς βασιλικῆς. Τὸ δάπεδον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λευκῶν καὶ ὑποκυάνων πλακῶν, αἵτινες περιβάλλουσιν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον ὀμφάλιον (εἰκ. 12). Τὸ ὀμφάλιον τοῦτο συνίσταται ἐκ δύο κυκλικῶν κοσμημάτων συντεθειμένων ἐκ ποικιλοχρώμων τεμαχίων μαρμάρων, καθ' ὃν τρόπον δεικνύει ἡ εἰκὼν 13. Εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς θέμα οἱ περιβάλλοντες τὸν κεντρικὸν μικροὶ κύκλοι ἔχουσι πληρωθῆ διὰ μικρῶν ψηφίδων οὕτως, ὥστε τὸ ὅλον παρουσιάζεται ὡς συνδυασμὸς μαρμαροθετήματος καὶ ψηφιδωτοῦ (εἰκ. 12 δεξιᾷ).

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι ἐν τῷ κέντρῳ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διασώζεται ἡ βάσις τῆς παλαιᾶς Ἁγίας Τραπέζης. Συνίσταται δ' αὕτη ἐκ πλακὸς μήκους μὲν 1,15 πλάτους 0,90 καὶ πάχους 0.06, ἥτις φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῆς γωνίας ἀνὰ μίαν κυκλικὴν κοιλότητα (εἰκ. 3) προοριζομένην ἀναμφιβόλως διὰ τὴν ἐνσφήνωσιν τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐστήριζον τὴν ἄνω πλάκα τῆς Ἁγ. Τραπέζης. Οὔτε ὅμως τῶν κιονίσκων οὔτε τῆς πλακὸς διεσώθησαν τεμάχια.

ΟΙ ΝΑΡΘΗΚΕΣ

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν προσετέθησαν ἀργότερον πρὸς δυσμὰς δύο νάρθηκες εἷς κλειστὸς καὶ μετ' αὐτὸν εἷς ἀνοικτὸς (στοά).

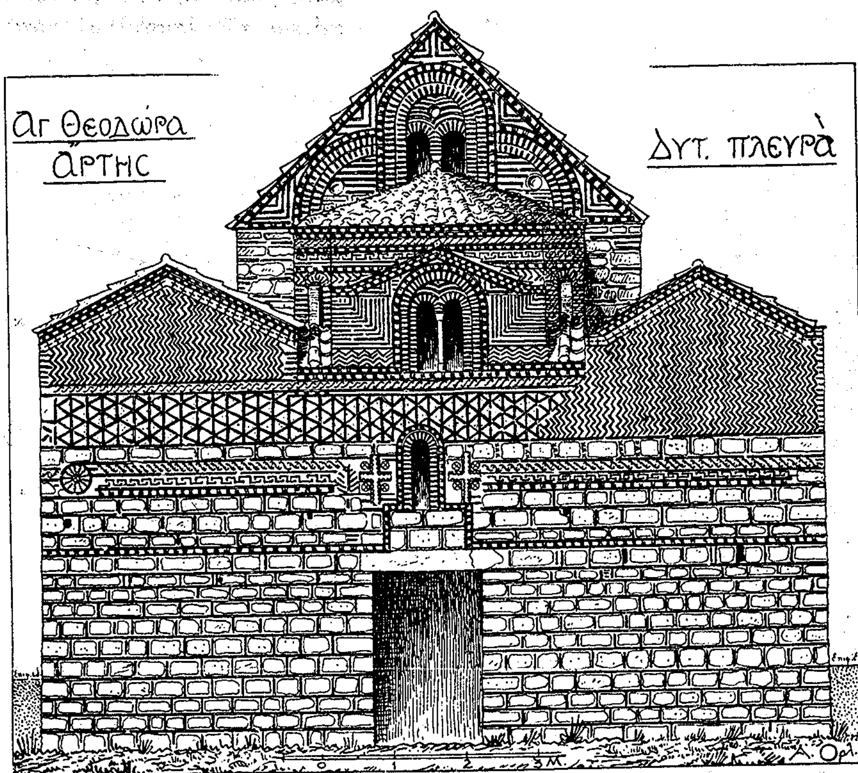
Ὁ κλειστὸς νάρθηξ ἔχει τοὺς τοίχους του κατὰ προέκτασιν τῶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3). Ἔφερε τρεῖς θύρας, μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (σήμερον μεταβεβλημένην εἰς παράθυρον) καὶ δύο ἄλλας μικροτέρας κατὰ τὰς στενὰς πλευράς. Πᾶσαι αἱ θύραι αὗται ἔφερον εὐθέα ὑπέρθυρα μετ' ἀνακουφιστικῶν ὕπερθεν τόξων, τὰ κενὰ τῶν ὁποίων ἐχρησίμευον καὶ ὡς φωτιστικαὶ θυρίδες, δεδομένου ὅτι ὁ νάρθηξ δὲν ἔφερεν ἄλλα παράθυρα πλὴν τριῶν μικρῶν ἐν τῷ τρούλλῳ του (εἰκ. 3). Τὸ ὑπέρθυρον τῆς πρὸς νότον θύρας κοσμεῖται δι' ὡραίου γλυπτοῦ κοσμήματος ἐξ ἀρχαΐζόντων ἀνθεμίων.

Εἰκ. 12. Τὸ ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου.

Ὁ νάρθηξ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ ζωηρῶς ἐξεχουσῶν παραστάδων εἰς τρία μέρη (εἰκ. 3) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα καλύπτονται διὰ κατὰ μῆκος βαινόντων κυλινδρικῶν θόλων, τὸ δὲ μέσον διὰ χαμηλοῦ τρούλλου. Τόσον δὲ οἱ δύο ἄκροι θόλοι, ὅσον καὶ ὁ τροῦλλος ἐμφανίζονται πρὸς δυσμὰς ὡς ἀετώματα (εἰκ. 13) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα εἶναι τυφλά, τὸ δὲ μέσον διατρυπᾶται ὑπὸ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 5 καὶ 13). Ὁμοίαν ἀπόκρυψιν τρούλλου δι' ἀετώματος συνηντήσαμεν καὶ εἰς τοὺς πλαγίους τρούλλους τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ νάρθηξ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας εἶναι κτίσμα τοῦ ἰδίου πρωτομαΐστορος καὶ ἑπομένως σύγχρονος πρὸς τὴν μετα-

σκευὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. τῶν Βλαχερνῶν. Ὅτι δὲ πάντως ὁ νάρθηξ δὲν εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μαρτυρεῖ οὐ μόνον τὸ ἀσύνδετον τῶν τοίχων του πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ—ὅπερ ἄλλως τε δὲν θὰ ἤρκει μόνον πρὸς ἀπόδειξιν διαφόρου χρόνου κατασκευῆς, δεδομένου

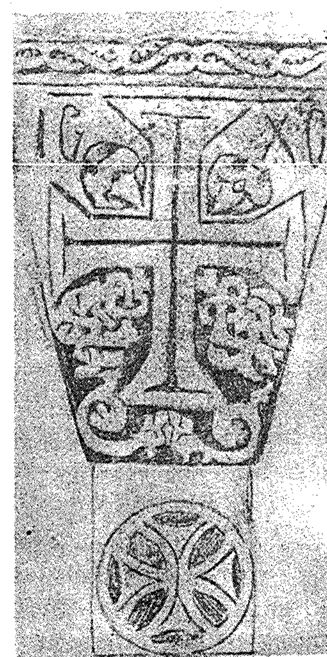
Εἰκ. 13. Ἀποκατάστασις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ νάρθηκος.

ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν διαφόρου καθιζήσεως οἱ βυζαντινοὶ συχνὰ ἔκοπτον τὰ κτήρια αὐτῶν,—ἀλλὰ κυρίως τὸ ἐντελῶς διάφορον σύστημα τοιχοποιίας καὶ διακοσμήσεως, ὅπερ παρουσιάζει ὁ νάρθηξ. Πράγματι οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος χωρίζονται ἀπὸ τῶν τοῦ ναοῦ διὰ μιᾶς σαφοῦς καὶ συνεχοῦς κατακορύφου γραμμῆς (εἰκ. 6), ἣν ἀπεκάλυψα ἐσχάτως δι᾽ ἀπομακρύνσεως τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων, εἶναι δ᾽ ἐκτισμένοι κατὰ τὸ κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 6) ἐν ᾧ οἱ τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι μᾶλλον δι᾽ ἀκανονίστων λίθων καὶ πλίνθων ἐκτισμένοι. Ἔπειτα ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τοῦ νάρθηκος εἶναι πλουσιωτάτη (εἰκ. 13) ἐν ᾧ ἐλλείπει παντελῶς ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Συνίσταται δ᾽ ἡ διακόσμησις αὕτη κάτω μὲν ἐξ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἢ ζωνῶν ἐκ μικρῶν

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυπτος μορφὴ κιονοκράνου τῆς ΒΓ. γωνίας.

Ἐκ τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων, οἵτινες χωρίζουσι τὰ δίλοβα παράθυρα τοῦ ναοῦ, μόνον ὁ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ φέρει γλυπτὸν διάκοσμον ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου του. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ λεπτοῦ ἄβακος εἰκονίζονται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ἀνθέμια, ἐπὶ δὲ τῆς κεκλιμένης ἐμπροσθίας παρειᾶς τοῦ ἐπιθήματος σταυρὸς φέρων εἰς τὰς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ γωνίας ἄνω μὲν τριφυλλοειδῆ ἀνθέμια καὶ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν IC-XC, κάτω δὲ πλέγματα (εἰκ. 10). Κεκοσμημένον ἐπίσης δι᾽ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐντὸς κύκλου εἶναι καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ (εἰκ. 10).

Εἰκ. 10. Κιονίσκος ἀψῖδος ἱεροῦ.

Σημειωτέον δ᾽ ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὰ ἀποτειχισθέντα ἐσχάτως παράθυρα τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ εὑρέθησαν κατὰ χώραν οἱ παλαιοὶ γύψινοι φεγγῖται, δυστυχῶς ἐν οὐχὶ ἀρτίᾳ καταστάσει. Ὡς δ᾽ ἐκ τῶν σωζομένων τεμαχίων συνάγεται οἱ φεγγῖται οὗτοι ἔφερον ἕκαστος πέντε καθ᾽ ὕψος στρογγύλας ὀπάς, διαμέτρου 0,175, φρασσομένας διὰ παρεμβλήτων ὑαλίνων δίσκων, ὧν διετηρήθησαν τεμάχιά τινα ἄλλα μὲν χρώματος ὑποπρασίνου ἄλλα δὲ ἰώδους, πάχους κατά τι μικροτέρου τοῦ ἑνὸς χιλιοστοῦ. Οἱ ὑάλινοι δ᾽ οὗτοι δίσκοι φέρουσι καὶ ἔξεχον πλαίσιον πλάτους 0.007.

Ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ οὐδὲν τεμάχιον ὑφίσταται πλέον κατὰ χώραν. Δύο μόνον τμήματα ἐντειχισθέντα ὄρθια κατὰ την θύραν τῆς προθέσεως τοῦ μεταγενεστέρου εἰκονοστασίου κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν τὴν καταστροφήν. Παρίστανται δ᾽ ἐπὶ τῆς κεκλιμένης προσθίας ὄψεως αὐτῶν ἐναλλὰξ κύκλοι καὶ τετράγωνα

συνδεόμενα διὰ κόμβων καὶ περιβάλλοντα ρόδακας ἢ σταυροὺς (εἰκ. 11). Κατὰ τὸ σωζόμενον δὲ δεξιὸν ἄκρον τοῦ ἑνὸς τεμαχίου εἰκονίσθη μετ' ἄλλων κοσμημάτων καὶ πτηνὸν (νῆσσα;). Κεκοσμημένη εἶναι ὡσαύτως καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν ἐπιστυλίων κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ὑποστηριζόντων τὸ ἐπιστύλιον κιονίσκων διάστημα διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων, ἅτινα δεικνύει ἡ εἰκών, 11.

Τόσον τὰ θέματα ὅσον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου μαρτυροῦσι περὶ χρόνων προγενεστέρων τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐνισχύεται ἑπομένως δι' αὐτῶν ἡ ὑπόθεσις, καθ' ἣν ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν εἶναι κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

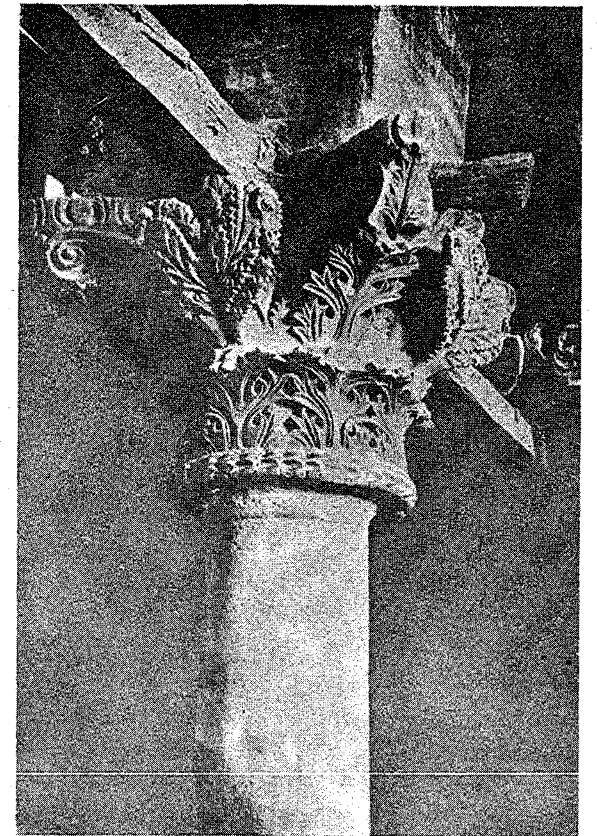

Εἰκ. 11. Ἐπιστύλια τοῦ παλαιοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ.

Εἰς τὸν μαρμάρινον διάκοσμον τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ ὡραῖον μαρμάρινον δάπεδον αὐτοῦ, ὅπερ σώζεται κυρίως ἐν τῷ μέσῳ κλίτει τῆς βασιλικῆς. Τὸ δάπεδον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λευκῶν καὶ ὑποκυάνων πλακῶν, αἵτινες περιβάλλουσιν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον ὀμφάλιον (εἰκ. 12). Τὸ ὀμφάλιον τοῦτο συνίσταται ἐκ δύο κυκλικῶν κοσμημάτων συντεθειμένων ἐκ ποικιλοχρώμων τεμαχίων μαρμάρων, καθ' ὃν τρόπον δεικνύει ἡ εἰκὼν 13. Εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς θέμα οἱ περιβάλλοντες τὸν κεντρικὸν μικροὶ κύκλοι ἔχουσι πληρωθῆ διὰ μικρῶν ψηφίδων οὕτως, ὥστε τὸ ὅλον παρουσιάζεται ὡς συνδυασμὸς μαρμαροθετήματος καὶ ψηφιδωτοῦ (εἰκ. 12 δεξιᾷ).

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι ἐν τῷ κέντρῳ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διασώζεται ἡ βάσις τῆς παλαιᾶς Ἁγίας Τραπέζης. Συνίσταται δ' αὕτη ἐκ πλακὸς μήκους μὲν 1,15 πλάτους 0,90 καὶ πάχους 0.06, ἥτις φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῆς γωνίας ἀνὰ μίαν κυκλικὴν κοιλότητα (εἰκ. 3) προοριζομένην ἀναμφιβόλως διὰ τὴν ἐνσφήνωσιν τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐστήριζον τὴν ἄνω πλάκα τῆς Ἁγ. Τραπέζης. Οὔτε ὅμως τῶν κιονίσκων οὔτε τῆς πλακὸς διεσώθησαν τεμάχια.

Ἐξετάζοντες ἤδη ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ κιονόκρανα παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα κοσμοῦνται διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν φύλλων ἀκάνθης, ἐξ ὧν τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς εἶναι προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ καλάθου (εἰκ. 7), ἐν ᾧ τὰ τῆς ἄνω ἄλλα μὲν ὑποστηρίζουσι τὰς ὑπὸ τὰς τέσσαρας ἐξεχούσας γωνίας τοῦ ἄβακος ἐκφυομένας ἕλικας, ἄλλα δὲ πάλιν, τεθειμένα κατὰ ζεύγη ἐν τῷ μέσῳ τῶν πλευρῶν, εἰκονίζονται διωγκωμένα ἅμα καὶ ἐστραμμένα ἀντιθέτως ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος, ὡσεὶ καμπτόμενα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα φύλλα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπά, ἅτινα εἶναι εἰργασμένα κατὰ τὸν συνήθη ρωμαϊκὸν τρόπον, παρουσιάζουσι τὰ ἄκρα των πριονωτά, καθ' ὃν τρόπον δηλαδὴ τὰ συναντῶμεν εἰς κοπτικὰ ἰδίως καὶ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτά.

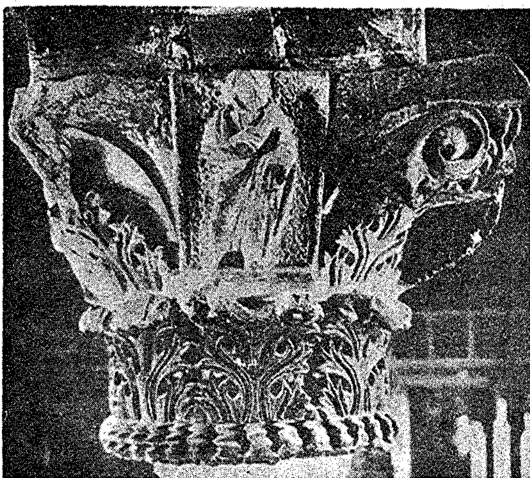
Εἰκ. 7. Κιονόκρανον καθολικοῦ Ἁγ. Θεοδώρας.

Ὡς πρὸς τὸν τύπον τὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μεῖγμα τῶν συνήθων ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ τῶν μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων κιονοκράνων, ἅτινα, ὡς γνωστόν, ἦσαν ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου μ. Χ. αἰῶνος[1], ἰδιαιτέρως ὅμως ἐφηρμόσθησαν κατὰ τὸν 6ον εἰς κτίσματα κυρίως Ἰουστινιάνεια[2].

[1] Παναγία ἀχειροποίητος καὶ Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 πίν. XXV.

[2] Ὅρα κιονόκρανα Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, W. von Alten, Geschichte des altchristlichen Kapitells, München-Leipzig πίν. II εἰκ. 3, Ραβέννας Wulff, Altchristliche und byzant Kunst I σ. 276 εἰκ. 261. Ἁγ. Μάρκου Βενετίας Ricci-Colasanti L'arte bizantina in Italia πίν. 60, Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν

Ὁ στέφων τὸ κιονόκρανον καμπυλόγραμμος ἄβαξ κοσμεῖται δι᾽ ἀναγλύπτου πλὴν χαλαροῦ κανόνος ᾠῶν, φέρει δ᾽ ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστης πλευρᾶς τὸ ἀντικαταστῆσαν τὸ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τιθέμενον κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἀνθέμιον ἐξόγκωμα. Κεκοσμημένη ὡσαύτως εἶναι διὰ φύλλων δάφνης καὶ ἡ κατὰ τὴν βάσιν τοῦ κιονοκράνου ἐξέχουσα μικρὰ σπεῖρα (εἰκ. 7 καὶ 8).

Εἰκ. 8.
Κιονόκρανον ΒΔ. κίονος μετ᾽ ἀναγλύφου μορφῆς.

Εἰς τὰ δύο κιονόκρανα τῆς βορείου κιονοστοιχίας τὰ μεσαῖα ὠγκωμένα φύλλα μιᾶς πλευρᾶς ἀντικατεστάθησαν δι᾽ ἐξέργων μορφῶν ἀποσπωμένων ἀπὸ ὀρθογωνίων πινάκων. Καὶ τὸ μὲν ἓν τῶν ἀναγλύφων τούτων (ΒΔ. κίων εἰκ. 8) εἰκονίζει ἄνδρα ὄρθιον ἱματιοφόρον ἐν στάσει ῥήτορος. Ἡ ἐργασία του εἶναι ἀμελὴς ἡ δὲ κεφαλὴ ἀποκεκρουμένη. Τὸ δὲ ἄλλο εἰκονίζει ὁμοίως ἀνδρικὴν μορφὴν ἱματιοφόρον (εἰκ. 9) ἔχουσαν προβεβλημένον τὸν δεξιὸν πόδα κρατοῦσαν δ᾽ ἐν χερσὶ βιβλίον. Ἡ μορφὴ εἶναι ἐξυρημένη, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰκονίζει τὸν Χριστὸν κρατοῦντα τὸ Εὐαγγέλιον, ἀφοῦ καὶ δὲν φέρει, ὡς καὶ ἡ ἄλλη, φωτοστέφανον.

Μορφὰς ἀναγλύπτους παρενειρομένας ἐντὸς κιονοκράνων συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς[1] καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς[2], τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην ἐκληρονόμησεν ἡ παλαιοχριστιανική τέχνη καὶ ἀπ᾽ αὐτῆς πάλιν ἡ βυζαντινή. Παραδείγματα δὲ ταύτης ἔστωσαν παλαιοχριστιανικὰ μὲν τὸ τῆς Ραβέννας[3], Βερολίνου[4] καὶ Κωνσταντινουπόλεως[5], βυζαντινὰ δὲ τὸ τῆς ἐν Κων/πόλει μονῆς τῆς Χώρας[6] (Καχριὲ-Τζαμί). κλπ.

Strzygowski, Athen. Mitt. 1889 σ. 286 εἰκ. 5, Ἁγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος Strzygowski, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρ. Β 720 καὶ Athen. Mitt. 1889 (XIV) σ. 290.

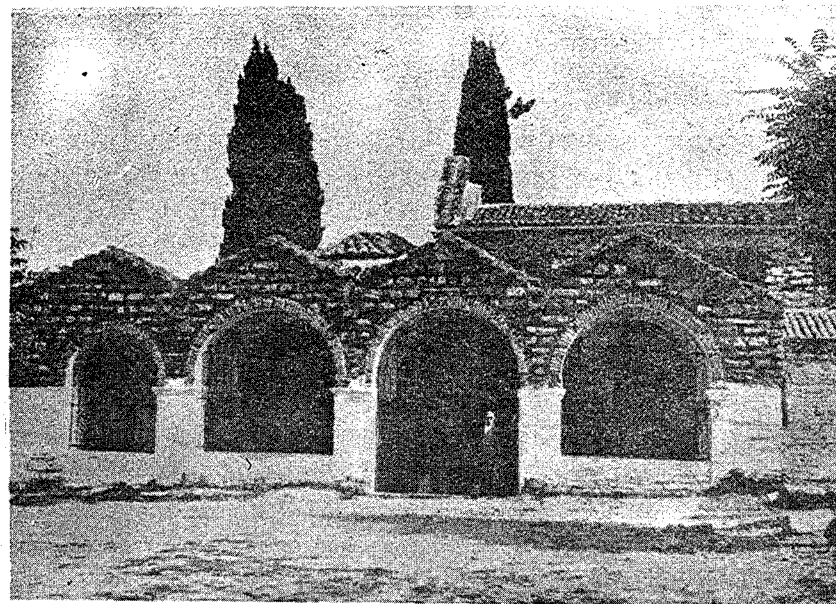
[1] Διδυμαῖον Μιλήτου, Haussoulier-Pontremoli, Didymes, Paris 1904 πίν. XVI.

[2] Θέρμαι τοῦ Καρακάλλα Ginhart, Das altchristliche Kapitell, Wien 1923, πίν. 1 εἰκ. 1, Θήρα Hiller von Gärtringen, Thera I (1899) 266.

[3] Bréhier, N. Archives des Missions scientifiques, N. Série fasc. 3 Paris 1911 πίν. III εἰκ. 3. [4] Wulff, Altchr. und byz. kunst. II σ. 411 εἰκ. 357.

[5] Wulff, ἔ. ἀ. II σ. 504 εἰκ. 431.

[6] Šmit, Kachrie Djami πίν. LXXXV καὶ LXXXVI.

Εἰκ. 14. Ἡ σωζομένη νοτία πλευρὰ τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ.

κοσμημάτων: δισέψιλον, κλειδοσχήμων, κυματοειδῶν κλπ., ἄνω δ᾽ ἐκ θεμάτων καλυπτόντων ἐνίοτε μεγάλας ἐπιφανείας. Οὕτω π. χ. τὰ τύμπανα τῶν δύο ἄκρων ἀετωμάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς φέρουσι συνεχὲς πλίνθινον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ παρατεθειμένων τεθλασμένων γραμμῶν κατακορύφως διατεταγμένων (εἰκ. 13)· ἡ βόρειος πλευρὰ καὶ τμῆμα τῆς δυτικῆς φέρουσι κόσμημα δίκην δικτυωτοῦ πλέγματος (εἰκ. 13), ἡ νοτία πλευρὰ διπλοῦν μαίανδρον (εἰκ. 6) κλπ. Τέλος εἰς «ἥλιος» ὑπάρχει παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 13). Γενικῶς δὲ εἰς οὐδένα ἄλλον ναὸν τῆς Ἄρτης παρατηρεῖται τοιαύτη ἀφθονία κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως ὅσον εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

Οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως ἱκανὰ τμήματα. Δυστυχῶς ὅμως εἶναι αὗται λίαν ἐφθαρμέναι καὶ ἠλλοιωμέναι· διακρίνονται ἐντούτοις κατὰ τὸν νότιον τοῖχον αἱ μορφαὶ τῆς Ἁγ. Μαρίνης καὶ τῆς Ἁγ. Κυριακῆς.

Ὁ περιγραφεὶς νάρθηξ εἶναι πιθανώτατα κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἐκ τῆς οἰκοδομῆς δὲ τούτου ἀπεδόθη πιθανώτατα ἡ κτίσις καὶ τοῦ ὅλου ναοῦ εἰς τὴν Ὁσίαν.

Ἐξωτερικῶς τοῦ περιγραφέντος νάρθηκος κατεσκευάσθη στοὰ (εἰκ. 14) δίκην ἀνοικτοῦ νάρθηκος ἐκτεινομένου οὐ μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν ἀλλὰ καὶ

κατὰ τμήματα τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ [1] (εἰκ. 3). Σήμερον σώζεται ὀρθία μόνον ἡ νοτία αὐτῆς πλευρά, εἶναι ὅμως ἀσφαλὴς ἡ ὕπαρξις καὶ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείου ἐκ τῶν σωζομένων λειψάνων. Ἡ στοὰ αὕτη εἶναι ἐκτισμένη κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 14), ἀπετελεῖτο δ᾽ ἐκ σειρᾶς τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἅτινα κατὰ μὲν τὴν νοτίαν πλευρὰν στηρίζονται ἐπὶ πεσσῶν (εἰκ. 14) κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν ἔβαινον ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων, ὧν διετηρήθη μόνον εἷς παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 3). Τὰ γωνιαῖα στηρίγματα εἶχον τὸ σχῆμα γάμμα. Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς πεσσοὺς καὶ τοὺς κίονας κατεσκευάσθησαν παρὰ τοὺς τοίχους ὀρθογώνιοι παραστάδες (ποδαρικά), ὧν μάλιστα ἓν ἔφραξεν ἐν μέρει ἓν τῶν μικρῶν παραθύρων τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ. Ἡ στοὰ ἐστεγάσθη διὰ σταυροθολίων στηριχθέντων ἐπὶ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν παραστάδων, μόνον δὲ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἐστεγάσθησαν δι᾽ ἀσπίδων (calottes) (εἰκ. 3). Εἶναι δὲ τὰ σταυροθόλια ταῦτα κατεσκευασμένα ἐπὶ ἰσχυρῶς ἐξεχόντων κυλινδρικῶν βεργίων (nervures) προφανῶς κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν [2]. Ἐξωτερικῶς τὰ σταυροθόλια ἐμφανίζονται εἰς σειρὰν ἀετωμάτων, ἐνθυμίζουσαν τὸν νάρθηκα τῆς Καπνικαρέας. Πάντως ἡ προσθήκη τῆς στοᾶς ταύτης προσέδωσεν εἰς τὸ βαρὺ σχετικῶς δυτικὸν ἥμισυ τοῦ καθολικοῦ ἐλαφρότητα καὶ πλοῦτον καὶ χάριν.

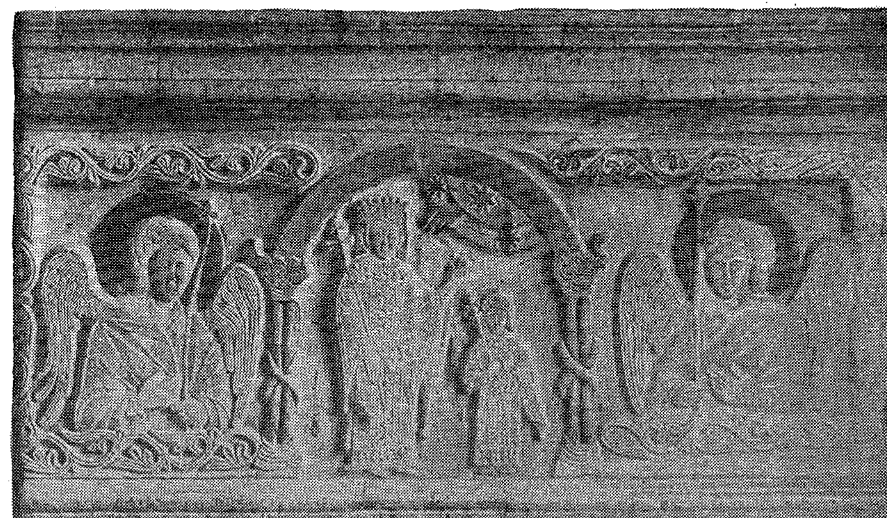
Οἱ τοῖχοι τοῦ βάθους τῆς στοᾶς ἐκαλύφθησαν διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες κατ᾽ ἀνάγκην ἀπέκρυψαν καὶ τμήματα τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 5). Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων διατηροῦνται εἰσέτι ἱκανὰ τεμάχια κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, ὧν ἡ ἄνω ἀπόληξις εἶναι κυκλοτερής, τὸ δὲ σχῆμα των τοῦτο ἐβοήθησε εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς διατάξεως τῆς κατεστραμμένης στοᾶς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἣν ἐσχεδιάσαμεν ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3). Ὡς πρὸς δὲ τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ ἀνοικτοῦ ἐξωνάρθηκος φρονῶ ὅτι ἡ παρουσία τῶν βεργίων εἰς τὰ σταυροθόλια δύναται νὰ τοὺς ἐντοπίσῃ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος [3].

[1] Ὅμοιος ἀνοικτὸς νάρθηξ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω Παναγιᾶς, διότι διακρίνεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Barskij (σ. 71 εἰκ. 2).

[2] Παραδείγματα ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἐχόντων σταυροθόλια μετὰ βεργίων κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 10 σημ. 1.

[3] Ἀναλόγους φραγκικὰς ἐπιδράσεις παρατηροῦμεν περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἄρτης ὡς π. χ. εἰς τὰ γλυπτὰ τῶν μεγάλων τόξων τῆς Παρηγορητίσσης Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 57, Bréhier, Mélanges Schlumberger, 430. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931, 100.

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΑΣ

Ὁ βιογράφος τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἰὼβ ἀναφέρει ὅτι ἡ Ὁσία, ἱδρύσασα τὴν μονὴν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἐμόνασεν ἐν αὐτῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της, θανοῦσα δὲ ὕστερον καὶ αὐτὴ (μετὰ τὸ 1270) «κατετέθη ἐν τῇ παρ᾽ αὐτῆς ἀνεγερθείσῃ μονῇ» [1]. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἀκριβοῦς ἐν τῇ μονῇ θέσεως τοῦ τάφου τῆς Ὁσίας οὐδὲν λέγει ὁ βιογράφος· ἂν ὅμως κρίνωμεν ἐκ τῆς ἀναγλύπτου παραστάσεως βασιλίσσης, ἣν φέρει μαρμάρινος τάφος εὑρισκόμενος ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας (εἰκ. 2), πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν Ὁσίαν. Ὁ τάφος λοιπὸν οὗτος φράσσει σήμερον τὸ νότιον ἐκ τῶν τριῶν ἀνοιγμάτων, δι᾽ ὧν ὁ νάρθηξ ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναόν (ὅρα εἰκ. 3 σελ. 90). Ὡς δ᾽ ἔχει νῦν τὸ μνημεῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν α) ἐξ ἑνὸς ὀγκώδους σώματος, σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, βαίνοντος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ β) ἐξ ἑνὸς ἄνω μέρους ἀπαρτιζομένου ἀπὸ ἓξ κιονίσκους ἀνέχοντας ὁριζόντιον ἐπιστύλιον (εἰκ. 2). Καὶ ἡ μὲν θέσις, ἣν κατέχει σήμερον ὁ τάφος, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀρχαίαν· δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφὴν αὐτοῦ. Πράγματι ἐπισταμένη ἐξέτασις τῶν ἀπαρτιζόντων τὸ μνημεῖον μερῶν, πείθει ὅτι ταῦτα εἶναι οὐ μόνον ἐκ διαφόρου ὕλης ἀλλὰ καὶ κατὰ διάφορον τεχνοτροπίαν ἐκτελεσμένα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ὅτι τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ ἀνοργάνως ἐντὸς τοῦ μνημείου τεθειμένα. Οὕτω π. χ. τὰ περιβάλλοντα τὴν πρὸς

[1] Μουστοξύδης, Ἑλληνομνήμων σ. 47.

τὸν νάρθηκα βλέπουσαν μακρὰν πλευρὰν τοῦ μνημείου πλαίσια εἶναι ἐκ σκληροῦ ἐγχωρίου λίθου ἐκτελεσμένα καὶ δεικνύουσιν ἐργασίαν καὶ μορφὴν διάφορον τῶν τῆς μαρμαρίνης πλακός, ἣν περιβάλλουν (εἰκ. 2 καὶ 5). Ὁμοίως οἱ τέσσαρες ἐκ τῶν ἓξ κιονίσκων τοῦ ἄνω μέρους ὡς καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν βαίνοντα ἐπιστύλια (εἰκ. 2) εἶναι ὅλως νέα καὶ μὲ γενικὴν μορφὴν καὶ κυμάτια κλασσικίζοντα κατεσκευασμένα. Τέλος ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῆς πρὸς τὸν ναὸν βλεπούσης μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ τάφου ἀνάγλυπτος πλάξ, ἐν ᾧ καταλήγει ἄνω εἰς ἀέτωμα καὶ θὰ ἦτο ἄλλοτε ἐλευθέρα, εἶναι τώρα ἐντειχισμένη ἐντὸς νεωτέρας ἰσοδόμου τοιχοποιΐας ἐκ σκληροῦ ἐγχωρίου τιτανολίθου (εἰκ. 2). Ἐκ τούτων πάντων καθίσταται φανερόν, ὅτι ἡ σημερινὴ μορφὴ τοῦ τάφου δὲν εἶναι ἡ παλαιὰ ἀλλὰ προέρχεται ἐκ μετασκευῆς. Ἐγένετο δ' ἡ μετασκευὴ αὕτη κατὰ τὸ 1873, ἔτος καθ' ὃ ἐτελέσθη καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῆς Ἁγίας Θεοδώρας [1], περὶ ἧς διδακτικὰς λεπτομερείας παρέχει τὸ δημοσιευθὲν «πρωτόκολλον» ἀνακομιδῆς. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ πρωτοκόλλου τούτου, συνταχθέντος τῇ 20 Μαρτίου 1873 [2]: 1) ὅτι κάτωθεν τοῦ σημερινοῦ μνημείου ὑπάρχει πλινθόκτιστος τάφος κεκαλυμμένος διὰ μαρμαρίνης πλακός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου

Εἰκ. 2. Σημερινὴ μορφὴ τοῦ τάφου τῆς Ἁγ. Θεοδώρας (Ἀνατολικὴ πλευρά).

[1] Σεραφείμ, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Ἄρτης σ. 149.

[2] Βίος καὶ πολιτεία τῆς Ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοδώρας τῆς βασιλίσσης καὶ τὸ ἱστορικὸν τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων. Ἔκδ. 5η Ἀθῆναι 1928. Τύποις Α. Ε. Ἐκδόσεων «Νέα Ἑλληνικὴ Ἠώς», σ. 14.

εὑρέθη «λείψανον τηροῦν τὴν φυσικὴν αὐτοῦ κατάστασιν», 2) ὅτι ὅπως ἀνοιχθῇ ὁ εἰρημένος πλινθόκτιστος τάφος ἐδέησε νὰ διαλυθῇ τὸ ὑπεράνω μαρμάρινον μνημεῖον καὶ 3) ὅτι ἐντὸς τοῦ διαλυθέντος μνημείου εὑρέθησαν, πλὴν ἄλλων ἀναμίκτων ὑλῶν, τεθραυσμένα περιστήλαια (sic) δι' ἀναγλύφων πεποικιλμένα συμπλεγμάτων ἐν μέρει ἐπιχρύσων, τῇδε κακεῖσε ἐρριμμένα, ἅτινα φαίνεται ἐπεστέγαζον καὶ ἐκόσμουν ἄλλοτε τὸν τάφον» [1]. Ἐπάγεται δὲ τὸ πρωτόκολλον ὅτι «ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη κατάστασις τοῦ μνημείου καὶ ἡ συσσώρευσις πολλῶν ἀναμίκτων ὑλῶν ἐντὸς αὐτοῦ ἀποδεικνύουσιν ὅτι βέβηλοι χεῖρες ἐπέφερον τὴν καταστροφὴν τοῦ μνημείου πειραθεῖσαι ν' ἁρπάσωσι τὸ λείψανον ἀλλ' ἀποτυχοῦσαι· ὅθεν καὶ ἐπεκράτησεν ἴσως ἡ παράδοσις ὅτι ἡρπάγη τὸ λείψανον . . . ».

Κατὰ τ' ἀνωτέρω ἡ σημερινὴ μορφὴ τοῦ τάφου ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι τοὐλάχιστον ἡ τρίτη, γενομένη περὶ τὸ ἔτος 1873, ὅτε, μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, ὁ τάφος ἀνασυνεκροτήθη παρά τινος Ἀρτινοῦ μαΐστορος [2] κατ' αὐτοσχέδιον συμπλήρωσιν, καθ' ἣν ἐθεωρήθη καλὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρεθέντα γλυπτά, ἐπικουρηθέντα καὶ διὰ νέων ἵνα «ἐπιστεγάσουν καὶ κοσμήσουν» τὸ μνημεῖον. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμέσως πρὸ τοῦ 1873 μορφὴ τοῦ τάφου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦτο ἡ ἀρχική, ἀφ' οὗ τοῦτο, κατὰ τὸ πρωτόκολλον, περιέκλειεν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ποικίλα ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Εἶχε λοιπὸν συμβῇ καὶ μὲ τὸν τάφον τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ὅ,τι συνέβη καὶ μὲ τὸν νότιον τάφον τῶν Βλαχερνῶν κατὰ τὴν ἀνασύνθεσιν τοῦ ὁποίου ἐνεκτίσθησαν καὶ ξένα διακοσμητικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἂν ἀφαιρέσωμεν λοιπὸν τὰ ξένα καὶ τὰ νέα ταῦτα μέλη ἤτοι κιονίσκους, πλαίσια καὶ ἐπιστύλια, ὡς μόνα στοιχεῖα, ἅτινα δυνάμεθα νὰ προσνείμωμεν εἰς τὸν τάφον ἀπομένουσιν αἱ δύο μαρμάρινοι ἀνάγλυφοι πλάκες, ἐξ ὧν ἡ μὲν πρὸς τὸν νάρθηκα βλέπουσα ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ διαστάσεις 2,20 × 0,86, ἡ δὲ πρὸς τὸν ναὸν σχῆμα πεντάπλευρον πλάτους 1,09 καὶ ὕψους 1,20. Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰς δύο εἰρημένας πλάκας ἵνα ἴδωμεν ἂν καὶ αὗται ἀνήκουσιν εἰς τὸ αὐτὸ μνημεῖον.

Ἐπὶ τῆς μεγάλης πλακὸς (εἰκ. 1) εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ οἱ προστάται καὶ φερώνυμοι τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου Ἄγγελοι, ἐν τῷ μέσῳ δέ, κάτωθεν ἀψῖδος στηριζομένης ἐπὶ διδύμων μετὰ πλεγμάτων κιονίσκων, δύο μορφαί: μία μεγάλη γυναικεία ἀριστερᾷ καὶ μία μικροτέρα ἀνδρικὴ δεξιᾷ, ὑπεράνω τῆς ὁποίας ἐξέρχεται διὰ μέσου τόξου κύκλου, φέροντος ἀστέρας, ἡ Θεία χεὶρ εὐλογοῦσα (εἰκ. 1).

Οἱ ἄγγελοι, φέροντες φωτοστεφάνους, εἰκονίζονται ἡμίτομοι μὲ τὴν συνήθη στροφὴν τῶν τριῶν τετάρτων πρὸς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως

[1] Βίος καὶ πολιτεία κλπ. σελ. 15.

[2] Καθ' ἃ μὲ πληροφορεῖ ὁ ἀρχαιόφιλος κ. Κ. Κατσάνος, ὁ τεχνίτης οὗτος ὠνομάζετο Μαργαρίτης.

(εἰκ. 3). Περιβεβλημένοι εὐρέα ἱμάτια κρατοῦσι διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς σκῆπτρον καταλῆγον ἄνω εἰς τρίφυλλον, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἄλλης χειρὸς σεβίζουσι. Ἡ τεχνικὴ

Εἰκ. 3. Ὁ πρὸς τ' ἀριστερᾷ Ἄγγελος.

τῆς ἐκτελέσεώς των παρουσιάζει ἐλαφρὰν πλαστικότητα, περίεργος ὅμως κάπως εἶναι ἡ προοπτικὴ διάταξις τῆς κόμης, τῆς ὁποίας ὁ ὄγκος πίπτει πολὺ πρὸς τὰ ὀπίσω[1]. Ἐξ ὅλων τῶν μελῶν αἱ χεῖρες μόνον καὶ τὰ χείλη παρεστάθησαν χονδροειδῶς. Οἱ ἄγγελοι περιβάλλονται κατὰ τὰς δύο αὐτῶν πλευρὰς ὑπὸ ἑλικοφύλλου ζωηρῶς ἐξέργου.

[1] Δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἡ διάταξις αὕτη τῆς κόμης ὅλως ἀσυνήθης εἰς βυζαντινὰ ἔργα· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν, εἰς μικρότερον ὅμως βαθμόν, καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα, ὡς π. χ. εἰς τὴν σταυροθήκην τῆς μητροπόλεως τοῦ Esztergom (Gran) τῆς Οὐγγαρίας (ὅρα εἰκόνα παρὰ Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantines, Paris 1936 πίν. LXVII). Πρβ. καὶ κόμην θεραπαινίδων ἐν τῇ παραστάσει τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου Δαφνίου Millet, Le monastère de Daphni. Paris 1899 πίν. XVIII.

Αἱ ἐν τῷ μέσῳ μορφαὶ εἰκονίζουσιν ἀναμφιβόλως πρόσωπα τῆς ἐν Ἠπείρῳ βασιλευούσης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ στολὴ καὶ τὰ στέμματα καὶ ἡ ὅλη αὐτῶν ἐμφάνισις, ἥτις, γνωστῆς οὔσης

Εἰκ. 4. Τὸ μέσον τμῆμα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Θεοδώρας.

τῆς σημασίας ἣν ἀπέδιδον οἱ ἰσχυροὶ τοπάρχαι τῶν Βαλκανίων ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς τὰ ἐξωτερικὰ σημεῖα τῆς βασιλικῆς ἰσχύος, εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Καὶ ἡ μὲν ἀριστερὰ μορφή, (εἰκ. 4) εἰκονιζομένη κατὰ μέτωπον ἐν ἐπιπέδῳ τεχνικῇ, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸ βασιλικὸν σκῆπτρον, ὅπερ καταλήγει ἄνω εἰς τὸν διπλοῦν σταυρὸν (σταυρώσεως ἢ ἀναστάσεως) διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, ἣν φέρει πλαγίωςπρὸς τὰ ἄνω, φαίνεται δεομένη. Εἶναι περιβεβλημένη τὴν βασιλικὴν ἁλουργίδα ἤτοι μονοκόμματον ποδήρη σάκκον μετὰ τραχηλέας, ἐνθυμιζούσης τὸν παλαιὸν *μανιάκην*, καὶ πλατειῶν χειρίδων (φαρδομάνικα). Ἀπὸ τῆς τραχηλέας κατέρχεται κατακορύφως ἐν τῷ μέσῳ πλατεῖα διάλιθος ταινία διασταυρουμένη

κατὰ τὴν μέσην πρὸς ἑτέραν ὁμοίαν διάλιθον ταινίαν, ἀπολήγουσα δ' ὁμοίως κάτω εἰς πλατὺ διάκοσμον κράσπεδον. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ἡ γυνὴ τὸ ἀπὸ τοῦ $11^{ου}$ αἰῶνος καὶ ἑξῆς[1] ἐν χρήσει γυναικεῖον βασιλικὸν στέμμα, ὅπερ ἀνοῖγον κωνικῶς πρὸς τὰ ἄνω καταλήγει εἰς τριγωνικὰς γλώσσας. Ἀντὶ δὲ τῶν συνήθων ἑκατέρωθεν κρεμαμένων *παραπενδουλίων*, φέρει ἡ ἡμετέρα σεμνὴ μορφὴ ὄπισθεν τοῦ στέμματος αὐχένιον ἢ καλύπτραν, οἵαν συνηθίζεται νὰ φορῶσι βασίλισσαι ἢ πριγκίπισσαι μονάσασαι ἢ μαρτυρήσασαι ἢ ὁπωσδήποτε ἁγιάσασαι[2]. Πρόκειται λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα περὶ μοναχῆς βασιλίσσης· τοιαύτη δ' ὑπῆρξεν ἡ Θεοδώρα, ἥτις δὲν φέρει ἐνταῦθα φωτοστέφανον, ἅτε ἀργότερον ἀνακηρυχθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας εἰς ὁσίαν.

Δυσκολία ταυτίσεως γεννᾶται ὡς πρὸς τὸν παραπλεύρως τῆς Θεοδώρας ἱστάμενον ἄνδρα, ὅστις εἰκονίζεται εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα ἐκείνης, προφανῶς ἵνα ἐξαρθῇ τὸ ἠθικὸν ἀνάστημα τῆς ὁσίας. Ὁ ἀνὴρ παριστανόμενος ἐν ἐπιπέδῳ τεχνικῇ κρατεῖ ἐν τῇ χειρὶ σκῆπτρον ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς Θεοδώρας, φορεῖ δὲ καὶ στολὴν βασιλέως ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν τῆς Θεοδώρας μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀντὶ πλατειῶν ἔχει στενὰς τὰς χειρίδας καὶ ὅτι φέρει πρὸς τούτοις τὸν συνεχίζοντα τὴν ζώνην καὶ περὶ τὸν καρπὸν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀναδιπλούμενον *λῶρον*, χαρακτηριστικὸν βασιλικὸν σημεῖον. Ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς φέρει ὁ ἀνὴρ τὸ ἀπὸ τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος ἀντὶ τοῦ ἀνοικτοῦ ἐπικρατῆσαν κλειστὸν ἡμισφαιρικὸν στέμμα[3], ὅπερ φέρουσι γενικῶς οἵ τε βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου καὶ οἱ συγγενεῖς αὐτῶν δεσπόται. Πρόκειται ἄρα περὶ βασιλέως-δεσπότου. Τίνος ὅμως; Τοῦ Μιχαὴλ Β', συζύγου τῆς Θεοδώρας, ἢ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Νικηφόρου, ὅστις πιθανώτατα εἶναι καὶ ὁ παραγγείλας τὴν σαρκοφάγον τῆς μητρός του; Ἄδηλον.

[1] Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance Paris, 1923 εἰκ. 23, 31, 41 κλπ.

[2] Τοιαύτην καλύπτραν φέρουσι π. χ. ἡ Ἁγ. Θεοδώρα, ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου (Il menologio di Basilio II, [Cod. vat. gr. 1613.] Torino 1907 πίν. 392), ἡ Ἁγ. Θεοφανὼ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ VI τοῦ σοφοῦ (Il menologio di Basilio πίν. 249), ἡ σύζυγος Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου Θεοδοσία, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἐγένετο μοναχὴ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της (Μικρογραφία τοῦ Σκυλλίτζη τῆς Μαδρίτης Φωτ. Coll. des Hautes Études C 891), ὡσαύτως ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ Βατσκόβου ($12^{ου}$ αἰ.) Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928 πίν. XVIII. Ὁμοίως ἡ Ἁγ. Ἑλένη ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Cod. Vatic. Graecus 1613 πίν. 249. Λάμπρος, Λεύκωμα βυζ. αὐτοκρ. πίν. 43) καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ἐν Novgorod ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας ($12^{ου}$ αἰ.) Schweinfurt, Geschichte der russischen Malerei Haag, 1930 σ. 78 εἰκ. 29. Τέλος ὁμοίαν καλύπτραν φέρει καὶ ἡ Ἁγία Κυριακὴ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ $15^{ου}$ αἰ. τοῦ ναοῦ Πεδουλᾶ τῆς Κύπρου (Εἰκὼν παρὰ Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 102).

[3] Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιὰς III, 4 σ. 148 Bonn) ἀποκαλεῖ τὸ σφαιρικὸν στέμμα *καμελαύκιον μετ' ἐπισφαιρώματος*. Πρβ. καὶ Du Cange, Gloss. latin. X.

Ἡ ἐπίπεδος τεχνικὴ καὶ ἡ σχεδὸν παιδικὴ ἀφέλεια μεθ' ἧς παρεστάθησαν οἱ δεσπόται γεννᾷ ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ὑπόνοιαν μήπως τὸ ἔργον εἶναι προϊὸν μεταγενεστέρων χρόνων καὶ δὴ τῆς τουρκοκρατίας, ὅτε ἐπεκράτησε παρομοία τεχνοτροπία ἰδίως εἰς ξυλόγλυπτα, λαϊκῆς μᾶλλον τέχνης ἔργα. Τὸ ἡμέτερον ἐν τούτοις γλυπτὸν πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς ἔργον τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος ἐκτελεσθὲν παρὰ τεχνίτου, ὅστις ἦτο μὲν ὡς φαίνεται ἠσκημένος εἰς τὴν ἀνάγλυπτον ἀπεικόνισιν ἁγίων (ἀγγέλων) οὐχὶ ὅμως καὶ κοσμικῶν προσώπων — τῶν δεσποτῶν — διὰ τοὺς ὁποίους ἔλαβε πιθανῶς ὡς πρότυπα παλαιὰς μικρογραφίας χειρογράφων εὐαγγελίων, εἰς ἃς ὅμως δὲν ἠδυνήθη ἢ δὲν ἠθέλησε νὰ προσδώσῃ πλαστικότητα. Πάντως, ἐξαιρέσει τῆς τεχνικῆς, πάντα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τῆς ἐξετασθείσης εἰκόνος εἶναι ἁγνῶς βυζαντινὰ ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως. Οὕτω π. χ. ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Κυρίου εἶναι θέμα, ὅπερ ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων[1] κατὰ δὲ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ εἰς χειρόγραφα εἰκονίζοντα δεσπότας[2]. Αἱ στολαὶ τῶν δεσποτῶν εἶναι, ὡς εἴδομεν, αὐταὶ αἱ τῶν βασιλέων τοῦ Βυζαντίου. Τὸ θέμα ἐπίσης τῆς κάτωθεν ἀψῖδος παραστάσεως βασιλικῶν προσώπων εἶναι ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς ἐν χρήσει[3] καὶ συνηθέστατον κατὰ τὴν βυζαντινὴν[4] ἡ δὲ μορφὴ τῶν φερόντων τὴν ἀψῖδα διδύμων κιονίσκων μετὰ κόμβου συνηθεστάτη. Τέλος τὸ κατὰ γραφικὸν ἐντελῶς τρόπον παρασταθὲν κιονόκρανον καὶ ἰδίᾳ τὸ πρὸς τὰ ἔξω κυματίζον ἡμιανθέμιον ἀπαντῶσιν ὅμοια καὶ εἰς βυζαντινὰ χειρόγραφα[5]; τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν τῆς ἐκ χειρογράφων ἐμπνεύσεως τῆς εἰκόνος τῶν δεσποτῶν, περὶ ἧς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν τόσον ἰσχυρὸς λόγος, ὥστε νὰ δεχθῶμεν ὅτι

[1] Πβλ. προχείρως ψηφιδωτὸν τῆς S. Agnese ἐν Ρώμῃ Springer, Kunstgesch. II 1919 πίν. III. Τὸ θέμα τῆς θείας χειρὸς εἰσήχθη εἰς τὴν ἐπίσημον εἰκονογραφίαν ἐπὶ Κωνσταντίνου ἢ Κωνσταντίου τοῦ II. Πβλ. Εὐσέβιον, Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, 6. Ὅρα σχετικῶς A. Grabar, L'empereur byzantin Paris, 1936 σ. 115 σημ. 1. Περὶ τῆς παρὰ Ρωμαίοις ἤδη χρήσεως τοῦ αὐτοῦ θέματος ὅρα Alföldi, Röm. Mitt. 50 (1935) 56.

[2] Bogdan Filov, Les miniatures de l'évangile du roi Jean Alexandre à Londres, Sofia 1934 πίν. 136.

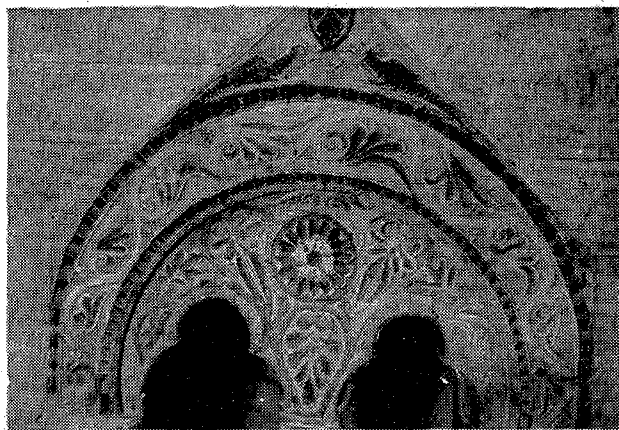
[3] Πβλ. τὰ ἐκ Κηρυνείας τῆς Κύπρου ἀργυρᾶ δοχεῖα παρὰ Dalton, Byzantine Art and archaeology, Oxford, 1911, σ. 102 εἰκ. 60, σ. 104 εἰκ. 61 καὶ σ. 651 εἰκ. 413.

[4] Ὅρα προχείρως τὴν ἐν τῷ Μηνολογίῳ Βασιλείου τοῦ II (Cod. Vat. Gr. 1613) εἰκόνα τοῦ ἁγίου Φιλαδέλφου (Il menologio di Basilio II Torino 1907 πίν. 386) ὡς καὶ τὴν μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἡμετέραν παράστασιν παρουσιάζουσαν εἰκόνα τοῦ βασιλέως Ἰβὰν Ἀλεξάνδρου τοῦ ἔτους 1356 (B. Filov, Les miniatures de l'évangile du roi Jean Alexandre à Londres, Sofia 1934 πίν. 66).

[5] Π. χ. Ἐν τῷ τετραευαγγέλῳ τοῦ βασιλέως Ἰβὰν Ἀλεξάνδρου (B. Filov, ἔ. ἀ. πίν. 66 καὶ 102), ἐν τῷ Εὐαγγελιαρίῳ ἢ Μηνολογίῳ τῷ περιέχοντι τὴν πρὸς Καρπιανὸν ἐπιστολὴν τοῦ Εὐσεβίου (Βιβλ. Βερολίνου Hamilton 246 fol. 50 Ebersolt, La miniature byzantine, Paris - Bruxelles 1926 πίν. XLIV). Ὅμοιον κυματίζον ἡμιανθέμιον εὕρηται καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. τῆς Χώρας ἐν Κ/πόλει ψηφιδωτὴν

τὸ ἔργον εἶναι μεταγενέστερον. Τοῦτο μόνον δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν: ὅτι εἶναι ἀδέξιον μὲν ἀλλὰ πιστὸν ἀντίγραφον τοῦ πιθανῶς θραυσθέντος ἢ ἄλλως πως καταστραφέντος πρωτοτύπου τοῦ 13ου αἰῶνος. Οὐδὲ πρέπει νὰ ξενίσῃ ἡμᾶς τὸ ζωηρῶς ἔξεργον τοῦ περιβάλλοντος ἑλικοφύλλου, διότι ὁμοίαν τεχνικὴν ἐμφανίζουσι καὶ ἄλλα βυζαντινὰ ἀνάγλυφα.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν πρὸς τὴν ἀντίθετον τῆς ἐξετασθείσης πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου ἐντετειχισμένην ἀνάγλυπτον πλάκα (εἰκ. 5). Αὕτη, ὡς ἤδη

Εἰκ. 5. Γλυπτὸν ἐν τῇ ἀνατολικῇ πλευρᾷ τῆς σαρκοφάγου.

εἴπομεν, ἔχει σχῆμα πεντάπλευρον καὶ μορφὴν διλόβου ἀνοίγματος περιβαλλομένου ὑπὸ ἄντυγος ἐγγεγραμμένης ἐντὸς τριγωνικοῦ ἀετώματος, ὅπερ κοσμεῖται διὰ δύο ἀντωπῶν φολιδωτῶν δρακόντων, ἀπὸ τοῦ στόματος τῶν ὁποίων ἐκφύεται τὸ ἐν τῷ μέσῳ καὶ ὑπεράνω αὐτῶν ἀνθέμιον. Καὶ τὸ μὲν θέμα τῶν δρακόντων εἶναι βεβαίως βυζαντινὸν ἀλλ' ἡ ἀπὸ τοῦ στόματός των ἔκφυσις τοῦ ἀνθεμίου (εἰκ. 6) ἰδιάζει εἰς ἔργα ρωμανικὰ[1] ἢ κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν ἐκτελεσθέντα[2]. Τὸ δὲ ἐντὸς τοῦ ἀετώματος τόξον φέρει κάτω δύο λοβοὺς διατρήτους ἔχοντας σχῆμα τριφύλλου. Τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ τόξου δὲν ἦτο βεβαίως ἄγνωστον εἰς τοὺς βυζαντινούς, ἐφηρμόζετο ὅμως πολὺ συνηθέστερον εἰς τὴν τέχνην τῆς Δύσεως[3]. Τοὺς λοβοὺς περιβάλλει τόξον ἡμικυκλικὸν μεταξὺ

παράστασιν τῆς Ὑπαπαντῆς (Th. Šmit, Kachriè-Djami Λεύκωμα τοῦ XI τόμου τῶν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστιτούτου Κ/πόλεως 1906 πίν. XXVI).

[1] Bertaux. L'art dans l'Italie méridionale. Paris, 1904 σ. 557 εἰκ. 253 πβλ. καὶ σελ. 456 εἰκ. 188. Millet, L'art byzantin chez les Slaves, Recueil Ouspenskij, Paris, 1930, 93.

[2] Ἐσωτερικὰ διακοσμητικὰ τοξύλλια τῆς Παρηγορητίσσης Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 49 εἰκ. 34 καὶ πβλ. σελ. 57.

[3] Περὶ τοῦ τριφύλλου τόξου θέλομεν πραγματευθῆ προσεχῶς ἀλλαχοῦ ἐν ἐκτάσει.

δ' αὐτοῦ καὶ τῶν λοβῶν μεσολαβεῖ τύμπανον, ὅπερ κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ ῥόδακος κατὰ δὲ τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν δι' ἑλικοφύλλων καὶ ἀνθεμίων, ἅτινα παρουσιάζουσι σχέδιον καὶ τεχνοτροπίαν ὁμοίαν πρὸς τὰ Ρωμανικά[1]. Ἡ ἄντυξ φέρει ἑλικόφυλλον, ὅπερ κατὰ μὲν τὴν γενικὴν διάταξιν ὁμοιάζει πρὸς τὸ ἑλικόφυλλον τῆς μακρᾶς πλακός, διαφέρει ὅμως ἐκείνου

Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια τοῦ ἀναγλύφου τῆς εἰκ. 3.

κατὰ τὰς λεπτομερείας· διότι ἐν ᾧ ἐκείνου ἕκαστον ἡμιανθέμιον ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν φύλλων τοῦτο φέρει τέσσαρα. Οὐ μόνον δ' ὁ ἀριθμὸς ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος τῆς λαξεύξεως τῶν φύλλων εἶναι διάφορος εἰς τὰς δύο πλάκας, διάφοροι δ' ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ καυλοί, ἀφ' ὧν ἐκφύονται τ' ἀνθέμια· διότι εἰς μὲν τὴν πλάκα τῆς Θεοδώρας εἶναι διμερεῖς (εἰκ. 3), ἐν ᾧ ἐνταῦθα πολυμερεῖς, ὡς εἰς τὰ Ρωμανικὰ ἔργα[2]. Διάφορον τέλος εἶναι καὶ τὸ κατὰ τὴν ῥίζαν τῶν ἡμιανθεμίων ἐκφυόμενον φύλλον. Ἐκ τούτων πάντων συνάγεται α) ὅτι ἡ δευτέρα πλὰξ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἔργον τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, ὅστις ἐποίησε τὴν πρώτην καὶ β) ὅτι ὁ τεχνίτης τῆς δευτέρας πλακὸς θὰ ἦτο ξένος, πιθανώτατα δ' Ἰταλὸς ἢ Βυζαντινὸς ἐκ τῶν πολλῶν ἐν τῇ Κάτω Ἰταλίᾳ ἐγκατεστημένων· διότι καὶ τὰ θέματα, ἅτινα χρησιμοποεῖ καὶ ἡ τεχνική, ἣν ἐφαρμόζει ἰδιάζουσιν εἰς ἔργα τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Ἀποδειχθέντος λοιπὸν

[1] Τοιαύτην τεχνοτροπίαν δεικνύουσι π. χ. τὰ ἀνθέμια τοῦ θυρώματος τῶν Ἁγ. Νικολάου καὶ Κατάλδου ἐν Lecce τῆς κάτω Ἰταλίας, Toesca, Storia dell'arte Italiana. Torino 1927 σ. 23 εἰκ. 56, ὁμοίως τὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Benevento Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale Paris 1904 σ. 650 εἰκ. 298.

[2] Ὅρα ὁμοίους καυλοὺς παρὰ P. Léon, L'art roman, Paris (ἄνευ χρονολογίας) προμετωπὶς καὶ πίν. 13 (Aulnay).

ὅτι ἡ μικρὰ πλὰξ — ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελοῦσα τὴν στενὴν πλευρὰν σαρκοφάγου μὲ δικλινὲς κάλυμμα — οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν πρώτην, ὡς μόνον βέβαιον στοιχεῖον τοῦ τάφου τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἀπομένει ἡ ἐπιμήκης ἀνάγλυπτος πλάξ. Ἐπειδὴ δ' αὕτη ἔχει τόσον μῆκος (2,22) ὅσον περίπου καὶ τὸ κούφωμα τοῦ νοτίου τοξωτοῦ ἀνοίγματος (2,48)[1] τοῦ νάρθηκος, δύναταί τις μετὰ βεβαιότητος νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ὁ τάφος τῆς Ὁσίας Θεοδώρας, ἦτο τοποθετημένος ἄλλοτε ἐντὸς τοῦ εἰρημένου νοτίου ἀνοίγματος, ὅπερ ἐφράσσετο πρὸς μὲν τὸν νάρθηκα διὰ τῆς ἐξετασθείσης μακρᾶς ἀναγλύπτου πλακὸς ὄπισθεν δέ, ἤτοι πρὸς τὸν ναόν, διὰ τοίχου διήκοντος ἕως ἄνω, ὅστις ὅμως ἀργότερον κατηδαφίσθη. Ὑπεράνω δὲ τῆς πλακὸς θὰ ὑπῆρχεν ὁριζόντιον κάλυμμα, ὅπερ δὲν διεσώθη. Διὰ τοῦ τοξωτοῦ δ' ἀνοίγματος, ὅπερ ἐκάλυπτε τὸ κούφωμα, ἐσχηματίζετο ὑπεράνω τοῦ τάφου ἀρκοσόλιον. Εἶχεν ἑπομένως ὁ τάφος τῆς κτήτορος τοῦ ναοῦ Ὁσίας τὸ τυπικὸν σχῆμα, ὅπερ συναντῶμεν εἰς βυζαντινοὺς τάφους κτητόρων θαπτομένων γενικῶς ἐν τῷ νάρθηκι τῶν ὑπ' αὐτῶν κτισθέντων ἢ εὐεργετηθέντων ναῶν[2].

Ἄδηλος ὅμως ἀπομένει ὁ σκοπὸς δι' ὃν ἐποιήθη ἡ μικρὰ ἐν εἴδει διλόβου παραθύρου πλάξ, ἥτις δυνατὸν καὶ νὰ μὴ ἀνήκῃ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Θεοδώρας[3].

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας πληροφοριῶν ἀναφέρω, ὅτι διατηρεῖται ἐν αὐτῷ μεγάλη φορητὴ εἰκὼν (0.815×1.18) Κρητικῆς τέχνης, εἰκονίζουσα τὸν Χριστὸν ἔνθρονον, φοροῦντα σάκκον μὲ χρυσοκονδυλίας καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ *«Δεῦτε πρὸς μὲ πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς. Ἄρατε τὸν ζυγόν μου ἐφ' ὑμᾶς καὶ μάθετε ἀπ' ἐμοῦ ὅτι πρᾷος ἐμὶ καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ»* (Ματθ. 11, 28-29). Ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς μικρῶν τετραγώνων εἰκονίζονται κατακορύφως ἀνὰ ἓξ Ἀπόστολοι. Κάτωθεν τοῦ θρόνου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς διὰ κεφαλαίων γραμμάτων ἐζωγραφημένη ἐπιγραφή: *Δούλου Θ[εο]ῦ ·δένσις.*
Ρίζω γούναρι[4].

[1] Ἡ μικρὰ διαφορὰ τοῦ μήκους (0.26) εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν ἐξοχὴν τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου.

[2] Πβλ. ὁμοίους τάφους ἐν τῷ παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι ναῷ τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς, τῷ ναῷ τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὴν Ἄμφισσαν κλπ. ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τόμ. Α' σελ. 172 εἰκ. 16 καὶ 183 εἰκ. 2.

[3] Κατὰ πληροφορίας τοῦ 85τοῦς γέροντος Π. Τζαννέττου τὸ ἐν λόγῳ ἀνάγλυπτον εὑρίσκετο ἄλλοτε ἐντειχισμένον ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος τῆς ἁγ. Θεοδώρας, ἔνθα πράγματι σήμερον παρατηρεῖται εἰς ἀνάλογον ἐπιφάνειαν μεταγενεστέρα διὰ τοιχοποιίας συμπλήρωσις προϋπάρξαντος κενοῦ.

[4] Τὸ γούναρης εἶναι πιθανώτατα ἐνταῦθα δηλωτικὸν τοῦ ἐπαγγέλματος. Ὑπάρχει δ' ὡς γνωστὸν καὶ τίτλος ἀρχιγούναρη, ὃν ἔφερε καὶ ὁ πολὺς Μανολάκης ὁ Καστοριανός, ἀπονεμηθέντα αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ τοῦ Δ'.

Ταύτην ὁ Λαμπάκης (ΔΧΑΕ Γ'. [1903] 84) ἀνέγνωσεν ἐσφαλμένως *Ριζωγούρι*. Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω παρυφῆς εὕρηται ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς τῆς εἰκόνος *Ἔτους ,ΑΧΝΓ* (=1653).

Ἐν τέλει προσθέτω ὅτι ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας διατηρεῖται ἔντυπον εὐαγγέλιον φέρον κάλυμμα ἐξ ἐπιχρύσου ἀργύρου, κομψοτέχνημα τορευτικῆς τέχνης, ἐκτελεσμένον ὅμως οὐχὶ κατὰ βυζαντινὴν ἀλλὰ κατὰ βαρόκειον τεχνοτροπίαν. Τὸ κάλυμμα τοῦτο εἶναι πιθανώτατα ἔργον τοῦ ἐκ Καλαρρυτῶν περιφήμου ἀρχιχρυσοχόου τοῦ Ἀλῆ-Πασσᾶ Ἀθανασίου Ν. Τζιμούρη. Ὅμοια ἀκριβῶς καλύμματα τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου διασώζονται, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Σπ. Λάμπρος, δύο, ὧν ἓν ἐν Καλαρρύταις καὶ ἄλλο ἐν Ρωσίᾳ· τρίτον δὲ εἶδον ἐφέτος ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τῆς ἐν Κερκύρᾳ μονῆς τῆς Πλατυτέρας.

Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Εἰς μικρὰν πρὸς βορρᾶν τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἀπόστασιν ὀρθοῦται ἐν τῇ συνοικίᾳ τοῦ Τουρκοπάζαρου κομψὸς βυζαντινὸς ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Βασιλείου. Περὶ τοῦ μνημείου τούτου οὐδεμίαν ἔχομεν παλαιὰν πληροφορίαν· τοῦτο μόνον γνωρίζομεν, ὅτι ἐντὸς τοῦ περιβόλου του εἶχεν ἐγκατασταθῇ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἡ ὑπὸ τοῦ βαθυπλούτου Καστοριανοῦ Μανολάκη ἱδρυθεῖσα ἑλληνικὴ Σχολή.[1] Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πρῶτος τὸν Ἅγ. Βασίλειον ἀναφέρει ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος[2], ὅστις παρέχει καὶ πρόχειρον ἄποψίν του ἀπὸ Β.Α. Μετὰ δὲ τοῦτον μνείαν τοῦ ναοῦ ἔκαμον ὁ μητροπολίτης Σεραφείμ[3], ὁ Λαμπάκης[4], ὁ Diehl[5], ὁ Millet[6], ὁ Ἀδαμαντίου[7] καὶ τελευταῖον ὁ ζωγράφος Στ. Ξενόπουλος[8], ὅστις ἐπραγματεύθη περὶ

[1] Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Μανολάκη, ἀρχιγούναρη τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ Δ', ἱδρύσεως ἀνωτέρας σχολῆς ἐν Ἄρτῃ περὶ τὸ 1662 ὅρα Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 208 καὶ Ν. Α. Βέην ἐν Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη ἐν λ. Μανωλάκης.

[2] Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) πίν. XIII.

[3] Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1884 σ. 139.

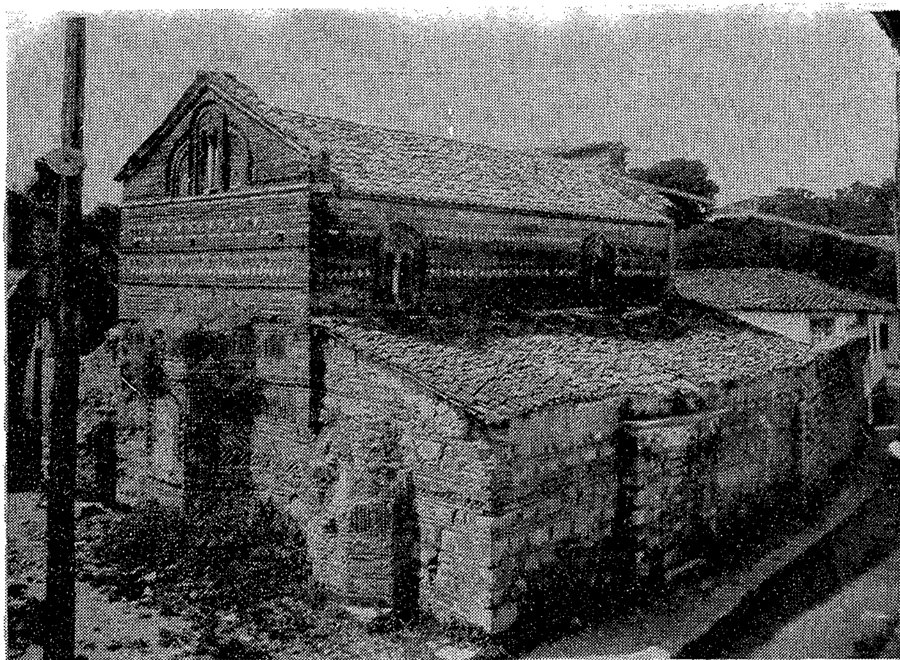
[4] Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 49 εἰκ. 92 καὶ Δελτ. Χ.Α.Ε.Γ' (1903) σ. 85.

[5] Manuel d'art byzantin² (1925—6) 452, 754, 781-2.

[6] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 204₂, 210₅, 215₁, 260₂.

[7] Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδεία ἄρθρον Ἄρτα.

[8] Ἐπετηρὶς Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Ϛ' σ. 387-397.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἀπὸ Β.Α.

τῆς ἐξωτερικῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου διακοσμήσεως[1]. Θεμελιωδῶς ἐν τούτοις οὐδεὶς τῶν ἄνω ἐρευνητῶν ἔγραψεν περὶ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου οὐδὲ παρέσχε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτοῦ διαγράμματα κατόψεως καὶ τομῆς· τούτου ἕνεκα ἐθεώρησα καλὸν νὰ περιλάβω καὶ τὸν ναὸν τοῦτον εἰς τὴν σειρὰν τῶν οὐχὶ τελείως γνωστῶν μνημείων τῆς Ἄρτης.

Γενικὴ διάταξις. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου (εἰκ. 1) παρουσιάζει τὴν μορφὴν ὑψηλῆς μονοκλίτου βασιλικῆς, ἐφ' ἧς εἶναι προσκεκολλημέναι πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν δύο χαμηλότεραι καὶ βραχύτεραι πτέρυγες, καταλήγουσαι πρὸς ἀνατολὰς εἰς κογχωτὰ παρεκκλήσια, ἐξ ὧν τὸ μὲν νότιον τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου, τὸ δὲ βόρειον εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Αἱ εἰρημέναι πτέρυγες,—αἵτινες σημειωτέον εἶναι σήμερον ἡμιηρειπωμέναι—προέρχονται προφανῶς ἐκ μεταγενεστέρας προσθήκης, ὡς ἀποδεικνύει οὐ μόνον ἡ διάφορος τοιχοδομία των ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνόργανος αὐτῶν πρὸς τὸ κεντρικὸν σῶμα σύνδεσις (ὅρα εἰκ. 1) καὶ τέλος τὸ γεγονός, ὅτι συγκοινωνοῦσιν ἑκατέρα πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ μιᾶς καὶ μόνης στενῆς

[1] Ὑδατογραφικὰς ὀρθὰς προβολὰς τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ ναοῦ παρέσχε καὶ ὁ P. Guidetti ἐν Salons d'architecture, Paris 1910 σ. 72 καὶ 73.

θύρας[1]. Ἔτι μεταγενέστερον εἶναι καὶ τὸ διὰ δύο τετραγώνων πεσσῶν συνενουμένων διὰ τόξων πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ σχηματιζόμενον ξυλόστεγον προστῷον, ὅπερ εὑρίσκεται πρὸ τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2).

Καὶ ὁ μὲν κυρίως ναὸς (εἰκ. 2) ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.08×9.38, καταλήγει δὲ πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν μόνον ἡμιεξάπλευρον κόγχην ἱεροῦ, τῆς διὰ τὴν πρόθεσιν ἀναγκαίας κόγχης ἀνοιγομένης εἰς τὸ πάχος τοῦ παραπλεύρως τῆς κυρίας κόγχης βορείου τοιχώματος.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ παχύνεται ἐν τῷ μέσῳ κατὰ 0.48 σχηματίζων μικρὰν προχώρησιν, ἥτις ἄγεται ἄνω μέχρι τῆς στέγης καταλήγουσα ὁριζοντίως (εἰκ. 2), προφανῶς ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς βάσις μὴ σωζομένου σήμερον κωδωνοστασίου.

Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ θὰ ἦτο ἐξ ἀρχῆς ξυλίνη, ψαλλιδωτὴ καὶ ὁρατὴ ἐσωτερικῶς[2]. Θὰ ἦτο δ' ἀνέκαθεν, ὡς ἡ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, χαμηλοτέρα τῶν δύο τριγωνικῶν τοίχων, οἵτινες τὴν φράσσουν πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμάς.

Φῶς ὁ κυρίως ναὸς λαμβάνει διὰ διλόβων παραθύρων, ὧν ἀνὰ δύο μὲν ἀνοίγονται ὑψηλὰ ἐφ' ἑκάστης τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ παρὰ τὰς γωνίας, (εἰκ. 4) ἀνὰ ἓν δὲ ἐφ' ἑκάστου τῶν τριγωνικῶν τοίχων τῶν στενῶν πλευρῶν (εἰκ. 3 καὶ 6). Τέλος διὰ μικροῦ διλόβου παραθύρου ἀνοιγομένου εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 3) ἐφωτίζετο τὸ πρεσβυτέριον. Πρὸ τῆς κατασκευῆς τῶν παρεκκλησίων δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχον κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς παράθυρα εἰς χαμηλότερον ὕψος ὑπὸ τὰ δίλοβα.

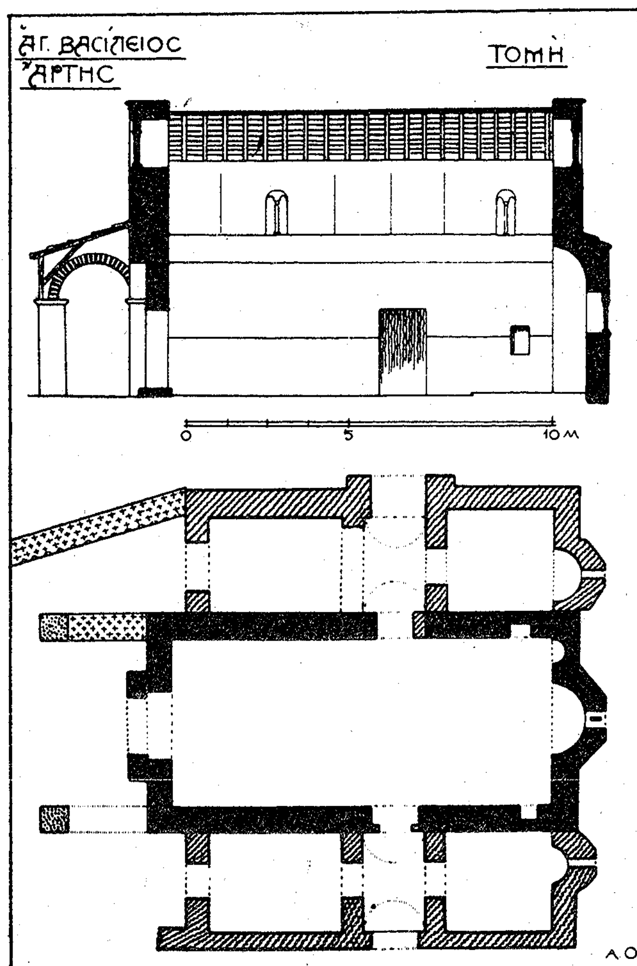
Αἱ δὲ πτέρυγες, χωριζόμεναι δι' ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία διαμερίσματα συγκοινωνοῦντα διὰ θυρῶν[3] πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, κατέληγον, ὡς εἴπομεν, πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχας ἐξωτερικῶς πενταπλεύρους (εἰκ. 2). Ἡ στέγη των ἦτο καὶ αὐτῶν ξυλίνη ἀλλὰ μονοκλινής, ἀρχομένη εὐθὺς κάτωθεν τῆς λιθίνης ζώνης, ἥτις τρέχει κάτωθεν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ μέσου κλίτους καὶ βαίνουσα μὲ λίαν ἀπότομον κλίσιν, ἥτις πολὺ ἀργότερον ἐγένετο ἐλαφροτέρα (εἰκ. 1). Μόνον δὲ τὰ μέσα διαμερίσματα τῆς νοτίας πτέρυγος ἐκαλύπτοντο δι' ἐγκαρσίως βαινούσης καμάρας (εἰκ. 2).

[1] Μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν ὅτι δὲν ὑπῆρχον ἀρχικῶς αἱ πτέρυγες παρέχει τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπεράνω τῆς πρὸς τὸ βόρειον παρεκκλήσιον ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ ἀγούσης θύρας ὑπάρχει ἐξωτερικῶς κόγχη περιβαλλομένη ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ ἀστραγάλου· τοιαῦται δὲ κόγχαι μόνον ὑπεράνω ἐξωτερικῶν θυρῶν τοποθετοῦνται. Ἀντιθέτως ἡ νότιος θύρα τοῦ μέσου κλίτους εἶναι μεταγενεστέρα καὶ διὰ νὰ ἀνοιχθῇ ἐδέησε νὰ καταστραφῇ ἡ ἐσωτερικὴ ἁγιογραφία.

[2] Λόγῳ τοῦ ὑλικοῦ ἐξ οὗ ἦτο κατασκευασμένη ἡ στέγη αὕτη ὑπέστη ἐπανειλημμένας πυρκαϊὰς καὶ ἀνακατασκευάς, περὶ ὧν ὅρα Σεραφείμ, Δοκίμιον 139.

[3] Τὸ πλίνθινον ὑπέρθυρον τῆς πρὸς δυσμὰς θύρας τοῦ νοτίου παρεκκλησίου ἀντὶ νὰ εἶναι ἡμικυκλικὸν παρουσιάζει τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὰ κτήρια τῆς τουρκοκρατίας θλάσιν, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ παρεκκλησίου καταστραφὲν ἀνεκτίσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας, διότι πάντως αἱ πτέρυγες δὲν εἶναι νεώτεραι τοῦ $15^{ου}$ αἰῶνος.

Ἐξωτερικὴ διακόσμησις. Ὅλη ἡ ἀξία τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἔγκειται εἰς τὴν πλουσίαν του κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν, ἥτις προσδίδει

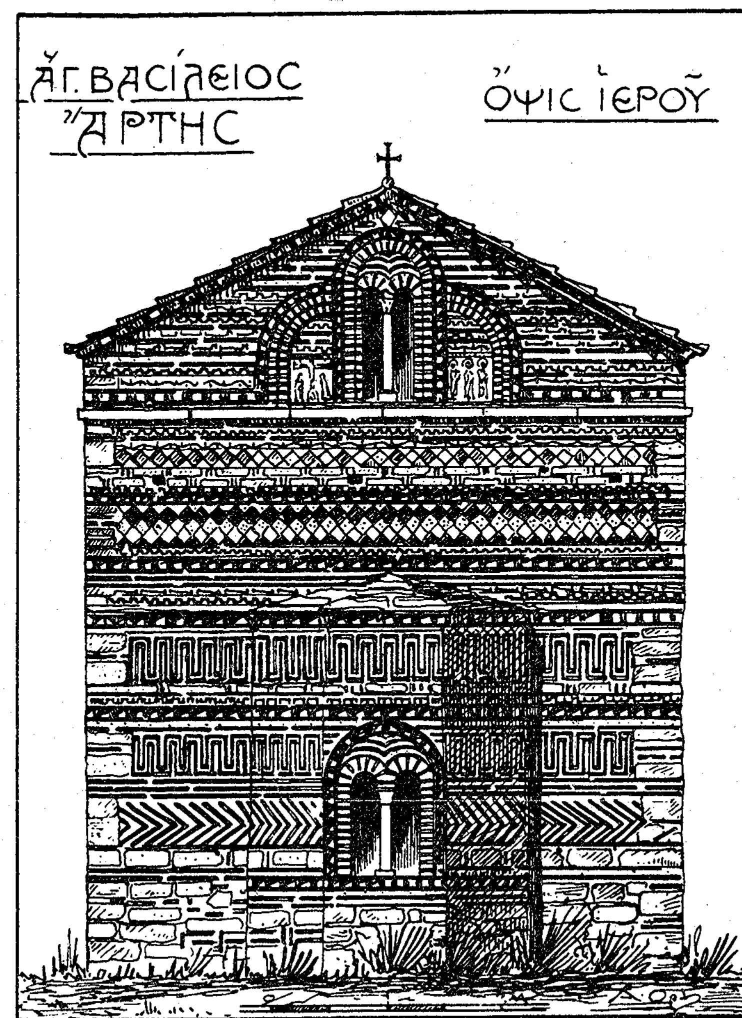
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

μὲν εἰς τὸ μνημεῖον χάριν καὶ γραφικότητα εἰς βάρος ὅμως τῆς μνημειώδους ἐντυπώσεως.

Ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἐγένετο ἐξαιρετικὴ χρῆσις πλίνθων — *βησσάλων* ὡς τὰ ἔλεγον οἱ Βυζαντινοὶ[1] — ἰδίᾳ διὰ τὰ ἀνώτερα μέρη τοῦ κτηρίου. Οἱ λίθοι ἔχουσι σχεδὸν καταργηθῆ, ὅπου δὲ ὑπάρχουσιν ὀλίγοι — νότιος καὶ δυτικὴ

[1] Κ. Πορφυρογέννητος De adm. Imp. 118, 11, 260, 16 (Bonn).

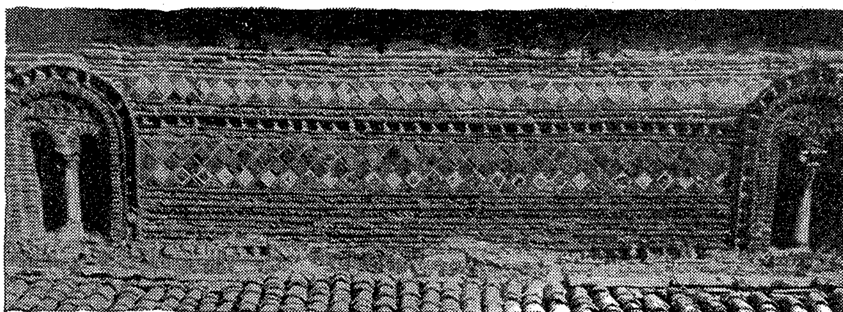
πλευρὰ — περιβάλλονται κατά τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους των ἁρμοὺς διὰ διπλῆς σειρᾶς βησσάλων. Πλὴν δὲ τῶν ἁπλῶν πλίνθων ὑπάρχουσι

Εἰκ. 3. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου

καὶ σύνθετα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, ἅτινα δὲν εἶναι τόσον ποικίλα εἰς σχέδια, ὡς εἰς ἄλλα μνημεῖα (νάρθηξ Ἁγ. Θεοδώρας), ὅσον εἰς μεγάλην ποσότητα τεθειμένα. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 3) συναντῶμεν πολλὰ μαιανδροειδῆ καὶ ζητοειδῆ στοιχεῖα (εἰκ. 5) κατὰ δὲ τὴν νοτίαν ὀλιγοστὰ δισέψιλον (εἰκ. 5). Τὰ στοιχεῖα δὲ ταῦτα τοποθετοῦνται κατὰ σειρὰς ὁριζοντίας,

ἐναλλασσόμενα ἄλλοτε μὲν πρὸς πριονωτὰς ταινίας, ἄλλοτε δὲ πρὸς ζωφόρους σχηματιζομένας εἴτε διὰ συνθέσεως μεγάλων πλίνθων εἰς σχήματα ψαροκοκκάλου ἢ μαιάνδρου (εἰκ. 3) εἴτε διὰ παραθέσεως τετραγώνων ἐφυαλωμένων ἀβακιδίων (εἰκ. 4)· τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο εἶδος ζωφόρου εἶναι ἄξιον ν' ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἰδιαιτέρως, διότι ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα μιᾶς ὁμάδος ναῶν τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος. Εἶναι δὲ οἱ ναοὶ οὗτοι: ἡ Παναγία Βελλᾶς [1] καὶ ἡ Παρηγορήτισσα [2].

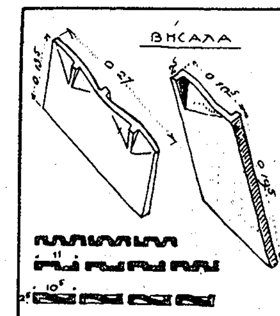
Εἰκ. 4. Ζωφόροι ἐξ ἐφυαλωμένων ἀβακίων (Βόρειος πλευρά).

Αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τοῦ Ἁγ. Βασιλείου κοσμοῦσι μόνον τὴν βόρειον καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ. Καὶ αἱ μὲν τῆς βορείου πλευρᾶς ἐκτείνονται μεταξὺ τῶν διλόβων παραθύρων διακοπτόμεναι ὑπ' αὐτῶν, (εἰκ. 4) ὡς εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν [3], αἱ δὲ τῆς ἀνατολικῆς, εὑρισκόμεναι εἰς αὐτὴν στάθμην πρὸς τὰς τῆς βορείου, καταλαμβάνουσι τὴν μεταξὺ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τριγωνικοῦ ἀετώματος ἐπιφάνειαν (εἰκ. 3). Εἶναι δ' αἱ ζωφόροι δύο εἰδῶν: μία πλατεῖα (κάτω) ἀπαρτιζομένη ἐκ τριπλῆς σειρᾶς τετραγώνων ἀβακίων (πλ. 0.35) τοποθετημένων οὕτως, ὥστε ἡ μία των διαγώνιος νὰ εἶναι ὁριζοντία, καὶ μία στενὴ (ἄνω) ἀπαρτιζομένη ἐκ μιᾶς μόνον σειρᾶς ὁμοίως τοποθετημένων καὶ ὁμοίων διαστάσεων ἀβακίων (πλ. 0.175).

Ἡ γενικὴ διάταξις τῶν ζωφόρων ἐνθυμίζει τὸ ρωμαϊκὸν opus reticulatum (Vitruvius, De Arch. Graeca II, 8, 1) ὅπερ συνήθως μὲν ἀπετελεῖτο ἐκ πρισματικῶν λίθων εἰσχωρούντων εἰς τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου [1], σπανιώτερον δὲ καὶ ἐκ τετραγώνων ἀβακίων ἐπικεκολλημένων διακοσμητικῶς ἐπὶ τῆς ὁρατῆς

[1] Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. Β' σ. 153-169.
[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 1-82.
[3] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 16 εἰκ. 5 καὶ σ. 19 εἰκ. 6.
[4] Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer (Handb. der Arch. II, II) Stuttgart 1905 σ. 216 εἰκ. 220.

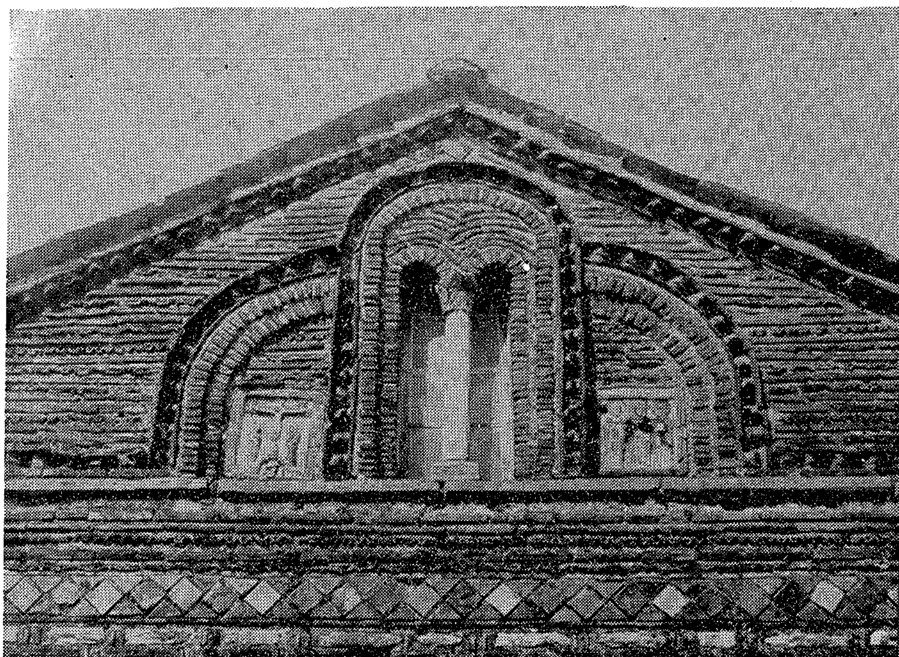
ἐπιφανείας τῶν τοίχων αὐτοκρατορικῶν ἰδίᾳ ἐπαύλεων [1]. Τὴν τελευταίαν δὲ ταύτην μορφὴν παρουσιάζουσι καὶ αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τοῦ Ἁγ. Βασιλείου· διότι τὰ πλακίδια ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται, ἔχοντα πάχος μόνον 0.35 καὶ πλευρὰν 0.10, εἶναι ἐπικεκολλημένα ἐπὶ παχέος ὑδραυλικοῦ κονιάματος καλύπτοντος τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου.

Εἰκ. 5. Κεραμοπλαστικά.

Αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τῶν Ρωμαίων παρελήφθησαν ἐνωρὶς ὡς διακσμοητικὰ στοιχεῖα ὑπὸ τῶν βορείων λαῶν τῆς Δύσεως [2] καὶ δὴ καὶ τῆς Ἰταλίας [3], ὁπόθεν, ἀπὸ τοῦ 11ου ἤδη αἰῶνος, εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Βαλκανικήν, ἔνθα τὰς συναντῶμεν, ἁπλᾶς ἢ πολλαπλᾶς, εἰς ἱκανὰ βυζαντινὰ μνημεῖα ἀπὸ τοῦ Αἵμου μέχρι τοῦ Ταινάρου. Οὕτω εὑρίσκομεν αὐτὰς εἰς τὸν Ἁγ. Νικόλαον τῆς Τρέσκας [4], (Παλαιὰ Σερβία) εἰς τὸν Ἅγιον Κλήμεντα [5] καὶ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος [6], εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην Ἀλειτούργητον τῆς Μεσημβρίας [7], εἰς τὸ Tekfur-serai τῆς Κωνσταντινουπόλεως [8] εἰς τὴν Κουμπελίδικην [9] καὶ τοὺς Ταξιάρχας τῆς Καστορίας (ἁπλαῖ) εἰς τὴν Παναγίαν Βελλᾶς [10] τοῦ Βουλγαρελλίου, εἰς τὴν Πάρηγορήτισσαν [11] τῆς Ἄρτης, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ

[1] Παραδείγματα: Αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα Ρώμης Durm ἔνθ' ἀν., Ἔπαυλις Γορδιανοῦ, Ἔπαυλις Ἀδριανοῦ ἐν Tivoli (Winnefeld, Jahrb. des Inst. Berlin 1895 σ. 27 Ergänzungsheft). Ἔπαυλις «Νέρωνος» ἐν Ὀλυμπίᾳ, Curia ἐν Πομπηίᾳ.
[2] Lorsch, Jackson, Byzantine and romanesque Architecture II σελ. 6 εἰκ. 65. Κολωνία, Essenwein, Die Ausgänge der klass. Baukunst, Darmstadt 1886 H. A. II, 3. Cravant, C. Enlart, Manuel d'archéologie française, Paris 1919 τ. 1 σ. 10 εἰκ. 1 πρβ. καὶ σ. 195 εἰκ. 62. Συχνὸν καὶ εἰς ῥωμανικοὺς ναοὺς Ν. Α. Γαλλίας πρβλ. P. Léon, L'art roman πίν. 8 (Puy), 10 (St Saturnin), 15 (St Jouin de Marne) κλπ.
[3] Πύργος Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας Holtzinger, Altchr. und byzant. Baukunst 1909 εἰκ. 84. Καθολικὴ Στύλου Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904 σ. 120 εἰκ. 37. Teodoru, Ephemeris Dacoromana. IV (1926-1927) σ. 159, εἰκ. 10. 169 εἰκ. 12, σ. 164 εἰκ. 16. Τὸ βραδύτερον παράδειγμα (1240) εὕρηται ἐν τῷ ἐν Ἀπουλίᾳ Castel del Monte ὠχυρωμένον ἀνάκτορον κτισθὲν διὰ τὸν Φριδερῖκον II ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Κινάρδου.
[4] Millet, L'ancien art serbe Paris 19 εἰκ. 133.
[5] Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. VII.
[6] Millet, École Grecque εἰκ. 90 σελ. 260.
[7] Rachenov, Les églises de Mésembrie, Sofia 1932 πίν. XIX.
[8] Jackson, Byzantine and romanesque architecture, Cambridge 1913, πίν. XXIII.
[9] Εἰκὼν παρὰ Holdt - Hofmannsthal, Griechenland πίν. 24.
[10] Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. Β' σ. 157 εἰκ. 4.
[11] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 16 εἰκ. 5 καὶ σ. 19 εἰκ. 6.

Εἰκ. 6. Τὸ ἀέτωμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

τὸ Ἄστρος μονῆς Λουκοῦς[1] (ἁπλῆ) εἰς τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν[2] Νικλίου (Τεγέας) καὶ τέλος εἰς τὸν Ἅγ. Σέργιον καὶ Βάκχον Κίττας[3] (Μάνης).

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παραδειγμάτων μόνον τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τῆς Ἄρτης αἱ ζωφόροι παρουσιάζουσιν ἐφυάλωσιν[4] μὲ τέσσαρα μάλιστα διάφορα χρώματα — πράσινον[5], κίτρινον, λευκοκίτρινον (ivoire) καὶ καστανομέλαν — τῶν ὁμοιοχρώμων ἀβακίων τοποθετουμένων πάντοτε κατὰ τὴν αὐτὴν ὁριζόντιον σειράν. Μεταξὺ τῶν ἐφυαλωμένων πλακιδίων παρεμβάλλονται καὶ σειραὶ ἄνευ γανώματος ἤτοι ἀβακίδια χρώματος κεραμίνου. Ἡ ἐφυάλωσις ἣν συναντῶμεν εἰς τὰ ἀβάκια τοῦ Ἁγ. Βασιλείου δεικνύει μίαν πρόοδον· πρέπει λοιπὸν νὰ συναγάγωμεν ὅτι ὁ Ἅγ. Βασίλειος εἶναι μεταγενέστερος καὶ τῆς Παναγίας Βελλᾶς καὶ τῆς Παρηγορητίσσης.

Ἐφυαλωμέναι εἰκόνες. Ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς συμπληροῦται διὰ δύο ἐξ ὀπτῆς γῆς ἐφυαλωμένων πινάκων,

[1] Ὀρλάνδος, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος τ. Γ΄ σ. 428 εἰκ. 5.

[2] Εἰκὼν παρὰ Σπ. Λάμπρῳ, Ἱστορ. τῆς Ἑλλάδος τόμ. ϛ΄ σ. 901.

[3] Traquair, British School Annual 1908-9 σ. 188 καὶ εἰκ. 3.

[4] Ἐν Καστοριᾷ δὲν παρουσιάζεται ἐφυάλωσις, ὡς λέγεται ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. ϛ΄, 402.

[5] Οὐχὶ κυανοῦν ὡς ἀναφέρεται ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ϛ΄ σ. 402.

ἐντειχισθέντων κατὰ τὴν βάσιν τῶν τυφλῶν πτερυγίων, ἅτινα, ἐν σχήματι τετάρτου κύκλου, εἶναι προσκεκολλημένα ἑκατέρωθεν τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 6). Τὰ εἰκονίδια ταῦτα πάχους 0,025 ἔχουσι σχῆμα περίπου τετράγωνον (0,39×0,42), παρίστανται δ' ἐπὶ μὲν τοῦ δεξιοῦ

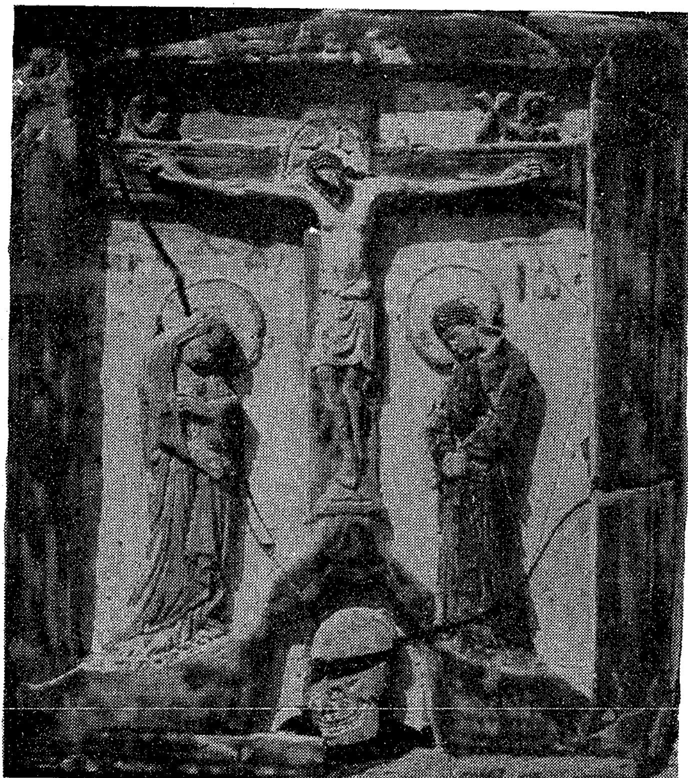

Εἰκ. 7. Ἐφυαλωμένη εἰκὼν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

ἐξ αὐτῶν οἱ τρεῖς μεγάλοι Ἱεράρχαι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀριστεροῦ ἡ Σταύρωσις. Ἐκ τῆς παραστάσεως τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ναὸς θὰ ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς εἰς μνήμην τῶν ἁγίων τούτων, ὅταν δ' ἀργότερον προσετέθησαν αἱ πτέρυγες, ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς ἔμεινεν εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, εἰκονιζομένου ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνος, τὰ δ' ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παρεκκλήσια ἐτιμήθησαν εἰς ὄνομα Γρηγορίου τὸ νότιον καὶ Χρυσοστόμου τὸ βόρειον.

Ἂς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὴν εἰκόνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (εἰκ. 7). Αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ ἐξέχοντος αὐλακωτοῦ πλαισίου χρώματος πρασίνου, φέρει δὲ κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰν πλατεῖαν ζώνην, ἐφ' ἧς εἶναι ἀναγεγραμμένον διὰ χρώματος καστανομέλανος τὸ ὄνομα ἑκάστου τῶν τριῶν ἁγίων ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν

ΑΓ(ιος) ΓΡΗΓΟΡΙΟϹ, ἐν τῷ μέσῳ Ο ΑΓ(ιος) ΒΑϹΙΛΙΟϹ καὶ δεξιᾷ ἁπλῶς ΙΩ(αννης) ὁ ΧΡ(υσόστομος). Τὰ γράμματα εἶναι καθαρῶς βυζαντινοῦ τύπου μετὰ τῶν συνήθων συνειρμῶν. Ἑκάστη ὅμως ἐπιγραφὴ χωρίζεται τῆς ἄλλης διὰ ρομβοειδῶν στιγμῶν, αἵτινες, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ κ. Ξενόπουλος, ἰδιάζουσιν

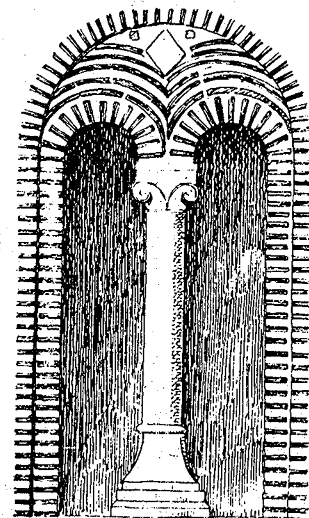

Εἰκ. 8. Ἐφυαλωμένη εἰκὼν τῆς Σταυρώσεως.

εἰς λατινικὰς ἐπιγραφάς[1]. Οἱ ἱεράρχαι παρίστανται πάντες κατ᾽ ἐνώπιον ἀλλ᾽ ἡ πλὰξ ἐφ᾽ ἧς εἰκονίζονται εἶναι τεθραυσμένη, ὡς καὶ ἡ τῆς Σταυρώσεως, πιθανώτατα ἐκ λιθοβολισμοῦ, λόγῳ τοῦ ὁποίου τὰ ἄνω μέρη τῶν δύο δεξιῶν μορφῶν ἔχουσιν ἀποπέσει. Ἡ στάσις καὶ ἡ ἐνδυμασιολογία καὶ τῶν τριῶν ἱεραρχῶν εἶναι ἡ αὐτή. Ἔχοντες καὶ οἱ τρεῖς περὶ τὰς κεφαλὰς πρασίνους φωτοστεφάνους, προβάλλουσιν ἀπὸ τοῦ λευκοκιτρίνου κάμπου (fondo) ἐνδε-

[1] Αἱ στιγμαὶ αὗται δὲν εἶναι τόσον σαφῶς ρομβοειδεῖς, ὅσον ὁ κ. Ξενόπουλος τὰς παρέστησεν ἐπὶ τοῦ σχεδίου του. Τὰς ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου σημαντικὰς ἀποκλίσεις τῶν σχεδίων τοῦ κ. Ξενοπούλου δύναταί τις νὰ ἐκτιμήσῃ παραβάλλων αὐτὰ πρὸς τὰς ἐνταῦθα παρεχομένας φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις τῶν ἐφυαλωμένων πινάκων.

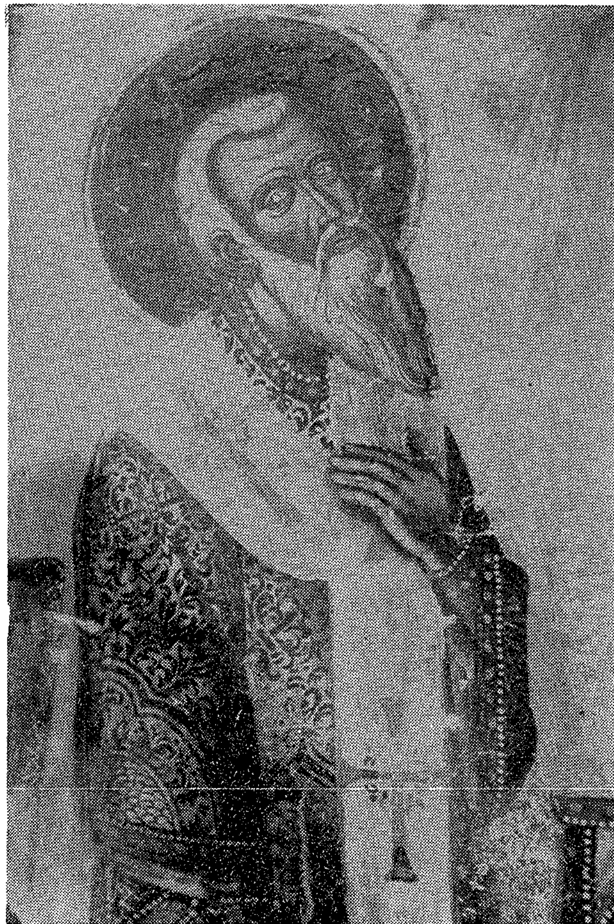
δυμένοι τὴν τυπικὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν—φαιλόνιον, ὠμοφόριον, ἐπιγονάτιον κλπ.—κρατοῦσι δὲ καὶ οἱ τρεῖς διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς εὐαγγέλιον μετ᾽ ἐνσταύρου σταχώματος, ἐν ᾧ διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογοῦσιν. Ἐκ τῶν τριῶν κεφαλῶν σώζεται μόνον μέρος τῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου καὶ ὁλόκληρος ἡ τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου παρουσιάζουσα εὐρὺ τὸ μέτωπον καὶ τετράγωνον τὸν πώγωνα τοῦ ἁγίου. Τὰ σώματα πάντων τῶν ἱεραρχῶν εἶναι μᾶλλον ραδινὰ αἱ δὲ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων ἔχουσι τὴν τυπικὴν βυζαντινὴν διάταξιν καὶ σχηματοποίησιν. Ἀντιθέτως τὰ πρόσωπα εἰκονίσθησαν μὲ ἀσυνήθη διὰ βυζαντινοὺς ἁβρότητα καὶ γλυκύτητα ἐκφράσεως, ὁ δὲ πώγων καὶ ἡ κόμη μὲ μίαν λεπτολόγον καὶ ἥκιστα «διακοσμητικὴν» ἀκρίβειαν. Τὰ τελευταῖα ὅμως ταῦτα στοιχεῖα παρατηροῦνται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μόνον εἰς ἔργα τῆς Δύσεως. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐξεταζομένη εἰκὼν θὰ κατεσκευάσθη μὲν κατὰ βυζαντινόν τι πρότυπον ἀλλ᾽ ὑπὸ δυτικοῦ—Ἰταλοῦ ἢ πιθανώτερον Βυζαντινοῦ ἐν Ἰταλίᾳ διαμένοντος—τεχνίτου, ὅστις θ᾽ ἀντέγραψε τὸ πρότυπον καθ᾽ ὅλα τὰ ἄλλα, ἐτροποποίησεν ὅμως τὰς κεφαλὰς κατὰ τὴν δυτικὴν τεχνοτροπίαν, προσθέσας μεταξὺ τῶν λέξεων τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὰς χαρακτηριστικὰς ρομβοειδεῖς τελείας. Θὰ ἦτο δ᾽ ὁ τεχνίτης οὗτος ἀναμφιβόλως μαίστωρ τις τῶν ἐν τῇ μέσῃ Ἰταλίᾳ ὑφισταμένων κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐργαστηρίων κατασκευῆς ἐφυαλωμένων εἰκόνων ὡς π. χ. τὰ τῆς Faenza, τοῦ Urbino, τοῦ Pesaro καὶ ἄλλα.

Εἰκ. 9.
Παράθυρον νοτίας πλευρᾶς.

Εἰς ἔτι μεγαλύτερον βαθμὸν παρουσιάζει τὸν φραγκικὸν χαρακτῆρα ὁ εἰκονίζων τὴν Σταύρωσιν ἀριστερὸς πίναξ (εἰκ. 8). Ἐνταῦθα ἐπὶ μεγάλου ζωηρῶς ἀναγλύφου, πρασίνου σταυροῦ προβάλλοντος ἐπὶ κιτρινολεύκου κάμπου καὶ καταλαμβάνοντος ὅλον τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος τοῦ πίνακος, παρίσταται ἐσταυρωμένος ὁ Ἰησοῦς, γυμνός, φέρων μόνον ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων τὸ κολόβιον. Ἡ κεφαλή του — ἀπὸ τῆς ὁποίας ἔχει ἀποπέσει τὸ πρόσθιον ἥμισυ τοῦ προσώπου — περιβαλλομένη ὑπὸ λευκοῦ φωτοστεφάνου κλίνει, ὡς συνήθως, πρὸς τ᾽ ἀριστερά, ἡ δὲ κόμη χρώματος βαθέως καστανοῦ καταπίπτει ἐπὶ τοῦ αὐχένος καὶ τῶν ὤμων. Αἱ χεῖρες εἶναι ὁριζοντίως τεταμμέναι ἄνευ καμπυλότητος, τὸ δὲ σῶμα πίπτει μονοκόμματον ἄνευ συσπάσεως πρὸς τὰ πλάγια. Οἱ κάτω πόδες καθηλωμένοι πατοῦσιν ἐπὶ ὑποποδίου. Ὑπεράνω τοῦ σταυροῦ εἰς τὰς δύο γωνίας εὕρηται ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ IC — XC. Ὁ σταυρὸς εἶναι ἐσφηνωμένος

ἐπὶ ὑψηλοῦ, πρασίνου ἐξογκώματος, εἰκονίζοντος τὸν λόφον τοῦ Γολγοθᾶ ἐντὸς κοιλότητος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται μέγα τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία δεξιὰ δ' ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος φέροντες ἀμφότεροι φωτοστεφάνους. Ὑπεράνω αὐτῶν ἀντιστοίχως ὑπάρχουσι γεγραμμέναι διὰ πρασίνου χρώματος αἱ συντετμημέναι ἐπιγραφαὶ ΜΡ—ΘΥ καὶ ΙΩ. Ἡ Παναγία φοροῦσα ἱμάτιον πράσινον καὶ τὸ μαφόριον, ὁμοίως πράσινον, παρίσταται εἰς μίαν ἔντονον ἀλλὰ σιωπηλὴν ἀπόγνωσιν, μὲ τὴν κεφαλὴν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ κάτω κεκλιμένην καὶ τὰς χεῖρας τὴν μὲν πρὸ τοῦ στήθους ὁριζοντίως τὴν δὲ πρὸς τὰ κάτω δεξιὰ κεκαμμένην καὶ κρατοῦσαν τὸ ἱμάτιον. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ στάσις τοῦ Ἰωάννου, ὅστις μὲ τὰς χεῖρας συνηνωμένας κάτω καὶ τὴν κεφαλὴν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ κάτω κλίνουσαν ἀποτελεῖ τὴν πάρισον μορφὴν (pendant) τῆς Παναγίας. Αἱ στάσεις αὗται τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου εἰς οὐδὲν βυζαντινὸν μνημεῖον ἀπαντῶσιν ἐν ᾧ τοὐναντίον εἶναι συνήθεις εἰς ἔργα ἰταλοβυζαντινῶν σχολῶν τοῦ 14ου καὶ ἰδίᾳ τοῦ 15ου αἰῶνος.

Εἰκ. 10. Ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Τοιχογραφία ἐκ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ εἶναι ἐλάχιστος, ἀποτελούμενος κυρίως ἀπὸ τοὺς μαρμαρίνους κιονίσκους τῶν διλόβων παραθύρων. Οὗτοι ἄλλοτε μὲν φέρουσι τετραγώνους βάσεις ἄλλοτε δὲ πάλιν ἔχουσιν ὑψηλὴν ἀπόθεσιν (εἰκ. 9). Οἱ κορμοί των εἶναι ἀρράβδωτοι τὰ δὲ κιονόκρανα παρουσιάζουσι τὸν κορινθιάζοντα τύπον, ὃν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους συγχρόνους περίπου ναοὺς τῆς κάτω Ἰταλίας.[1] Πλὴν δὲ τῶν κιονίσκων εὕρηται ἐν Ἁγ. Βασιλείῳ καὶ ἀνάγλυπτον μαρμάρινον κιονόκρανον (εἰκ. 15) ἐντετειχισμένον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ βορείου παρεκκλησίου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο, σχήματος κολούρου πυραμίδος, κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ διὰ σταυροῦ, πέριξ τοῦ ὁποίου ὑπάρχουσι τρίφυλλα, προέρχεται δὲ πιθανώτατα ἐξ ἀρχαιοτέρου τινος παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου τῆς Ἀμβρακίας ἢ τῆς Νικοπόλεως.

Τοιχογραφίαι. Ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ καλύπτονται ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες ὅμως λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν σχετικῶς χρόνον παραμονῆς τοῦ κτηρίου ἀσκεποῦς, μετὰ τὴν ἀποτέφρωσιν τῆς στέγης του[2], ἔχουσιν ἱκανῶς ἀποπλυθῆ ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, παρουσιάζουσαι αἱ πλεῖσται μόνον τὸν βῶλον (προπλασμόν).

Εἰκ. 11. Ὁ Ἁγ. Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ ὁ Ἁγ. Μηνᾶς. Τοιχογραφίαι τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Ἡ διάταξις τῶν εἰκόνων ἀκολουθεῖ τὸ ἐν τοῖς Μακεδονικοῖς ναοῖς ἐπικρατοῦν σύστημα, καθ' ὃ ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων διαιρεῖται ἀπό τινος ὕψους ἀπὸ τοῦ ἐδάφους καὶ ἄνω εἰς τρεῖς (ἢ πλείονας) καθ' ὕψος ζώνας, ὧν ἡ μὲν κατωτάτη (ὕψ. 1.72) διακοσμεῖται μὲ ὁλοσώμους μορφὰς μεμονωμένων, στρα-

[1] Π. χ. ἐν Ἁγ. Βενεδίκτῳ τοῦ Conversano Gr. Ionescu, Ephem. Dacoromana VI (1935) σ. 65 εἰκ. 13, ὁμοίως ἐν Lagopesole Bertaux, Art. It. mér. εἰκ. 372.

[2] Σεραφείμ, Δοκίμιον 139.

τιωτικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἁγίων ἢ ἀσκητῶν ὁσίων, ἡ ἀμέσως ὑπὲρ αὐτὴν ἀποτελεῖ στενὴν ζωφόρον (ὕψ. 0.75) ἐκ παρατεθειμένων μεταλλίων, ἐν οἷς εἰκονίζονται στηθάρια ἁγίων (μαρτύρων κλπ.) καὶ τέλος ἡ ἀνωτάτη ἀποτελεῖται ἐκ παρατεθειμένων συνθέσεων εἰκονιζουσῶν τὰς μεγάλας δεσποτικὰς ἢ θεομητορικὰς ἑορτάς. Οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν ὅλην τὴν σειρὰν τῶν μεγάλων ἑορτῶν ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (Ν. Α. γωνία) μέχρι τῆς ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ (Β.Α. γωνία). Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ὑπ᾽ αὐτὴν ἡ Σταύρωσις, ἑκατέρωθεν δὲ ὁ Παχώμιος μὲ τὸν εἰς αὐτὸν ἐμφανιζόμενον Ἄγγελον. Τέλος ἐν τῷ ἱερῷ παρίσταται ἄνω μὲν ἡ Ἀνάληψις καὶ ἡ Πεντηκοστή, ἐν δὲ τῇ κόγχῃ ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτω οἱ τυπικοὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχαι, ἐξ ὧν προσάγομεν ἐνταῦθα ὡς δεῖγμα τὸν ἐξαιρετικῆς πραότητος περὶ τὴν ἔκφρασιν Ἅγ. Γρηγόριον τὸν Θεολόγον (εἰκ. 10) φέροντα φελόνιον, μετὰ ἐνυφασμένων κοσμημάτων φυτικῶν, ἅτινα ἰδιάζουσιν εἰς ὑφάσματα ἑνετικῆς προελεύσεως.

Εἰκ. 12. Φωτοστέφανος.

Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἶναι χαλαρὰ καὶ μετρία. Εἰκάζω ὅτι θὰ ἐποιήθησαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 17ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρῆσις διὰ πάντας τοὺς ἁγίους τῆς κάτω ζώνης ἐξέργων φωτοστεφάνων ἐξ ἀσβεστοκονίας μὲ διακόσμησιν μιμουμένην μεταλλικὰ πρότυπα (εἰκ. 11), οἵαν συνηντήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς κάτω Παναγιᾶς. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ φωτοστέφανοι οὗτοι εἶναι ἀπομίμησις τῶν μεταλλικῶν φωτοστεφάνων τῶν θαυματουργῶν φορητῶν εἰκόνων. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἄλλοι φωτοστέφανοι ἁγίων εἰκονιζομένων ἐν τῷ ἱερῷ, οἵτινες φέρουσιν ὡς διάκοσμον ἄνθη μετὰ φύλλων κατὰ τὰ πρότυπα τῶν Della Robbia (εἰκ. 12). Ἐπίσης ἀξία προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ πρὸ τοῦ στήθους τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων (Μηνᾶ καὶ Θεοδώρου Τήρωνος (εἰκ. 11) ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, Δημητρίου καὶ Θεοδώρου Στρατηλάτου ἐπὶ τοῦ βορείου) τοποθέτησις μεγάλου πηλίνου ἐξέργου κομβίου ἀπομιμουμένου μεταλλικὸν ἐγκόλπιον. Τὸ κομβίον τοῦτο ἐν μὲν τῷ μέσῳ κοσμεῖται διὰ ῥόδακος (εἰκ. 13) κατὰ δὲ τὴν περιφέρειαν φέρει τὴν ἐπιγραφήν: *Ἡ Ἁγία Τριάς, Ἰ/ησοῦ/ς Θεὸς τῶν ὅλων.*

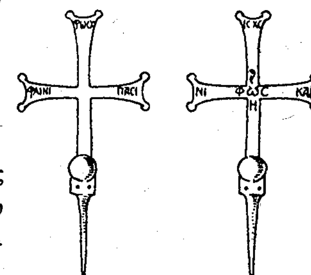

Εἰκ. 13. Ἐγκόλπιον.

Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ περὶ τῶν εἰκόνων λόγου ἀναφέρω καὶ μεγάλον φορητὸν πίνακα κοσμοῦντα τὸ ξύλινον μεταγενέστερον τέμπλον τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ πίναξ οὗτος εἰκονίζει τὴν Παναγίαν ἐν προτομῇ κρατοῦσαν τὸν Χριστὸν διὰ τῆς δεξιᾶς, ὅστις διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ ἐν ᾧ διὰ τῆς

ἀριστερᾶς κρατεῖ εἰλητάριον. Ἀμφοτέρων οἱ χρυσοῖ φωτοστέφανοι φέρουσιν ἐγχάρακτα κοσμήματα. Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος εἶναι κρητικὴ μὲ τὰς χαρακτηριστικὰς πυκνάς, λεπτὰς ψιμμυθίας εἰς τὰ πρόσωπα. Ἀριστερᾷ τῆς Θεοτόκου εὕρηται ἡ ἐπιγραφὴ «Ἡ περίβλεπτος Δέσποινα», κάτω δ᾽ ἀριστερᾷ δι᾽ ἐρυθροῦ χρώματος ὑπάρχει ἡ ἑξῆς, ἐφθαρμένη ἐν μέρει, ἀφιέρωσις:

Δέησις τοῦ δούλου [τοῦ θεοῦ....
Ἔτους αψις´ (=1716).

Εἰκ. 14. Σταυρός.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ἀνευρέθη κατὰ τὰς πρό τινων ἐτῶν γενομένας ἐπισκευάς, σταυρὸς ὀρειχάλκινος (εἰκ. 14) ἰσοσκελής, βαίνων ἐπὶ σφαίρας, ἥτις φέρει προσηλωμένην κάτωθεν σιδηρᾶν αἰχμήν, δι᾽ ἧς θὰ εἶχε ποτε ἐμπηχθῆ ὁ σταυρὸς εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ἀετώματος. Πιθανώτατα λοιπὸν ἦτο καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου σταυροπήγιον πατριαρχικόν, ὡς τόσοι ἄλλοι ἐν Ἄρτῃ[1]. Ὁ σταυρός, διαστάσεων 0,30×0,40, ἔχει τύπον παλαιοχριστιανικὸν φέρει δ᾽ ἐπὶ τῶν σκελῶν αὐτοῦ ἐγχαράκτους τὰς συντετμημένας ἐπιγραφάς: ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὄψεως ΙC - XC ΝΙ - ΚΑ καὶ ἐν σταυρικῷ συμπλέγματι Φ - Ω - C (Z ἄνω, H κάτω) = Φῶς, Ζωή, ὅπερ εὕρηται συνηθέστατα εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, ὡς π.χ. ἐν Νικοπόλει[2], ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας ΦΩC XY ΦΑΙΝ[Ε]Ι ΠΑΣΙ.

Χρονολογία κατασκευῆς. Ὡς χρόνος κατασκευῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ὑπ᾽ ἄλλων μὲν θεωρεῖται τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνος[3], ὑπ᾽ ἄλλων δὲ ὁ 13ος αἰὼν[4] καὶ ὑπ᾽ ἄλλων ὁ 14ος αἰών.[5] Πρὸς ἀκριβῆ καθορισμόν του θὰ βοηθηθῶμεν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς κεραμοπλαστικῆς αὐτοῦ διακοσμήσεως, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τῶν κιονοκράνων τῶν παραθύρων του. Καὶ τὰ μὲν κοσμήματα, ὡς ἤδη εἴδομεν, περιλαμβάνουσι τὰς ἀβακωτὰς ζωφόρους, αἵτινες δὲν ἀπαντῶνται ἐν Ἄρτῃ εἰμὴ μόνον εἰς μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὴν παρὰ τὸ Βουλγαρέλλι Παναγίαν Βελλᾶς (1281) καὶ τὴν Παρηγο-

[1] Πβλ. ἐπιγραφὴν Παναγίας Μπρυώνη Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β´ σ. 54, Ἅγ. Δημήτριον Κατσούρη (Ράλλη καὶ Ποτλῆ Σύνταγμα τόμ. Ε´ σ. 106) κλπ.

[2] Φιλαδελφεὺς Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. τ. Δ´ περ. Β´ (1927) σ. 51, καὶ Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1926, 192. Ὅμοιος σταυρὸς ὑπάρχει καὶ ἐν τῷ Βυζ. Μουσείῳ Ἀθηνῶν. ΠΑΕ 1926, 126. Τὸ αὐτὸ δὲ σύμπλεγμα καὶ ἐν Δήλῳ Orlandos, BCH, 1936, 82.

[3] Ξενόπουλος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Ϛ´, 387.

[4] Diehl, Manuel d'art byzantin (1925-6) 452, Millet, École Grecque, Paris 1916 σ. 210.

[5] Σεραφείμ, Δοκίμιον 139, Diehl, Manuel[2] 754.

ρήτισσαν (1282—1289). Ἐπειδὴ δ' αἱ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου παρουσιάζουσι καὶ ἐφυάλωσιν εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ὁ Ἅγ. Βασίλειος εἶναι μεταγενέστερος τῶν δύο ἄλλων παραδειγμάτων, ἤτοι θὰ εἶναι ἔργον τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος. Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἄγει ἡμᾶς καὶ ἡ παραβολὴ τῶν κιονοκράνων τῶν παραθύρων πρὸς ὁμοιότροπα ναῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἅτινα κατελέξαμεν ἐν σελίδι 127 σημ. 1.

Εἰκ. 15. Κιονόκρανον ἐντειχισμένον εἰς τὴν Β. πτέρυγα τοῦ ἁγ. Βασιλείου.

Πρὸς τοιαύτην ἐν τούτοις χρονολόγησιν ἀντιτίθεται καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν ἐφυαλωμένων εἰκόνων, ἥτις, ὡς ἤδη εἴπομεν, τάσσει αὐτὰς εἰς τὰ τέλη τοῦ 14ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος, καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐφυαλώσεως αὐτῶν, ἥτις μόνον ἐὰν θεωρηθῇ ὡς mezza majolica[1] δύναται νὰ τεθῇ εἰς τὸν 14ον αἰῶνα[2]. Ἢ πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρήσωμεν τὸν Ἅγ. Βασίλειον ὡς κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 14ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνος, ἢ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὰ ἐφυαλωμένα εἰκονίδια ἐνετειχίσθησαν μεταγενεστέρως, ἴσως ὅταν θὰ προσετέθησαν αἱ πτέρυγες.

---

[1] Πράγματι ἀντὶ τῆς παχείας ἀλοιφῆς τῶν majolica, ἡ γάνωσις, ἣν παρουσιάζουσι τὰ εἰκονίδια τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἶναι ἰσχνὴ καὶ σχεδὸν διαφανής.

[2] De Mauri, L'amatore di majolica, Milano[3] σ. 330. Σημειωτέον, ὅτι καὶ τὰ κύρια χρώματα, ὧν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰ εἰκονίδια τοῦ Ἁγ. Βασιλείου — πράσινον καὶ καστανομέλαν (=κεκαυμένον πορφυροῦν) — εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα, ὧν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰς λίαν πρωΐμους majolica ἐν Siena, Orvieto, Faenza κλπ. Πβλ. B. Rackham Italian majolica, London 1933 σ. 16.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀπὸ ΒΔ.

Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΗΣ ΡΟΔΙΑΣ

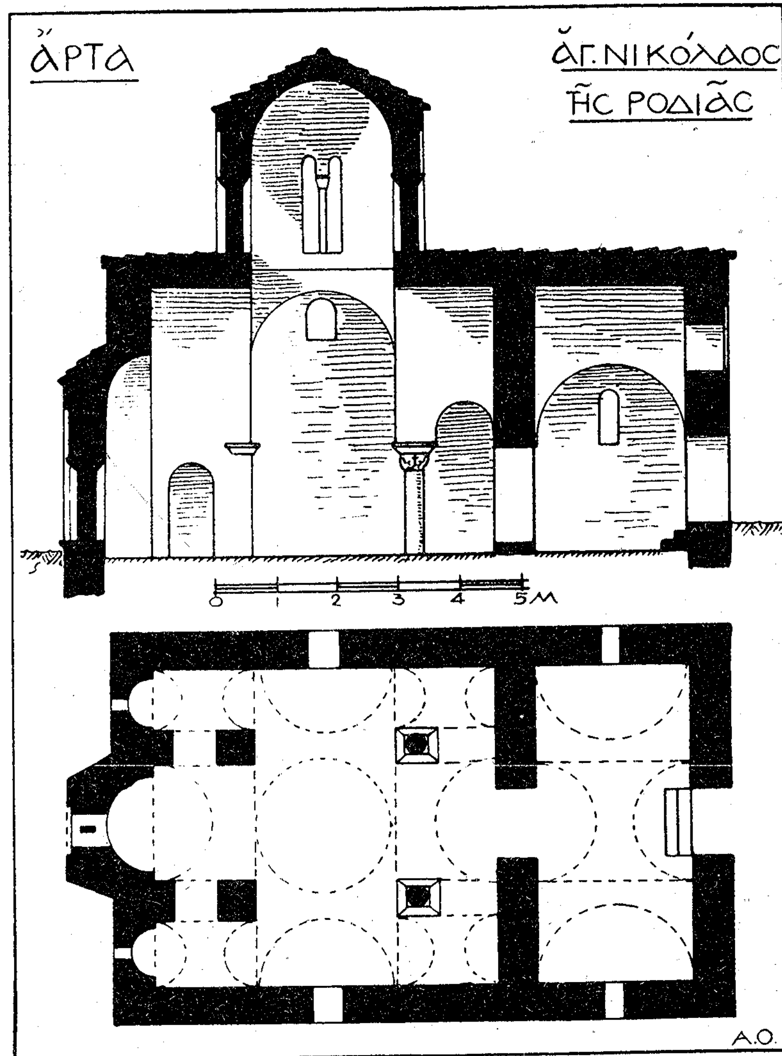
Πλὴν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη ὑπάρχει εἰς τὸ τμῆμα τοῦ Κάμπου, ἐν θέσει Κιρκιζάταις, 10 περίπου λεπτὰ τῆς ὥρας Β. Δ. τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ ἄλλος, μικρὸς μὲν ἀλλ' οὐχ' ἧττον σημαντικὸς ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐπιλεγόμενος δὲ «τῆς Ροδιᾶς». Τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην ἔλαβεν ὁ ναός, ὡς ὑπαγόμενος ἄλλοτε εἰς μεγάλην καὶ παλαιὰν μονὴν τῆς Θεοτόκου, εὑρισκομένην πρὸς νότον τῆς Ἄρτης εἰς τὸ τέρμα τοῦ τμήματος Κάμπου μεταξὺ τῶν χωρίων Στρογγυλῆς καὶ Βίγλας[1], ἐπονομαζομένην δὲ Ροδιάν. Ἡ μονὴ αὕτη εἶχε πάλαι πολλὰ καὶ μεγάλα κτήματα καὶ δὴ καὶ μετόχια, ὧν ἓν μὲν ἦτο τὸ τοῦ Τιμίου Προδρόμου[2], ἕτερον δὲ εἶναι ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 1), ὅστις διατηρεῖται εὐτυχῶς σχεδὸν ἀλώβητος· διότι ἐξαιρέσει φράξεως τινῶν τῶν παλαιῶν παραθύρων του καὶ ἀνοίγματος νέων τινῶν κουφωμάτων κατὰ τὴν Β. καὶ τὴν Ν. πλευράν, πάντα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα του παρέμειναν ἀναλλοίωτα.

---

[1] Σεραφείμ, Δοκίμιον 171.

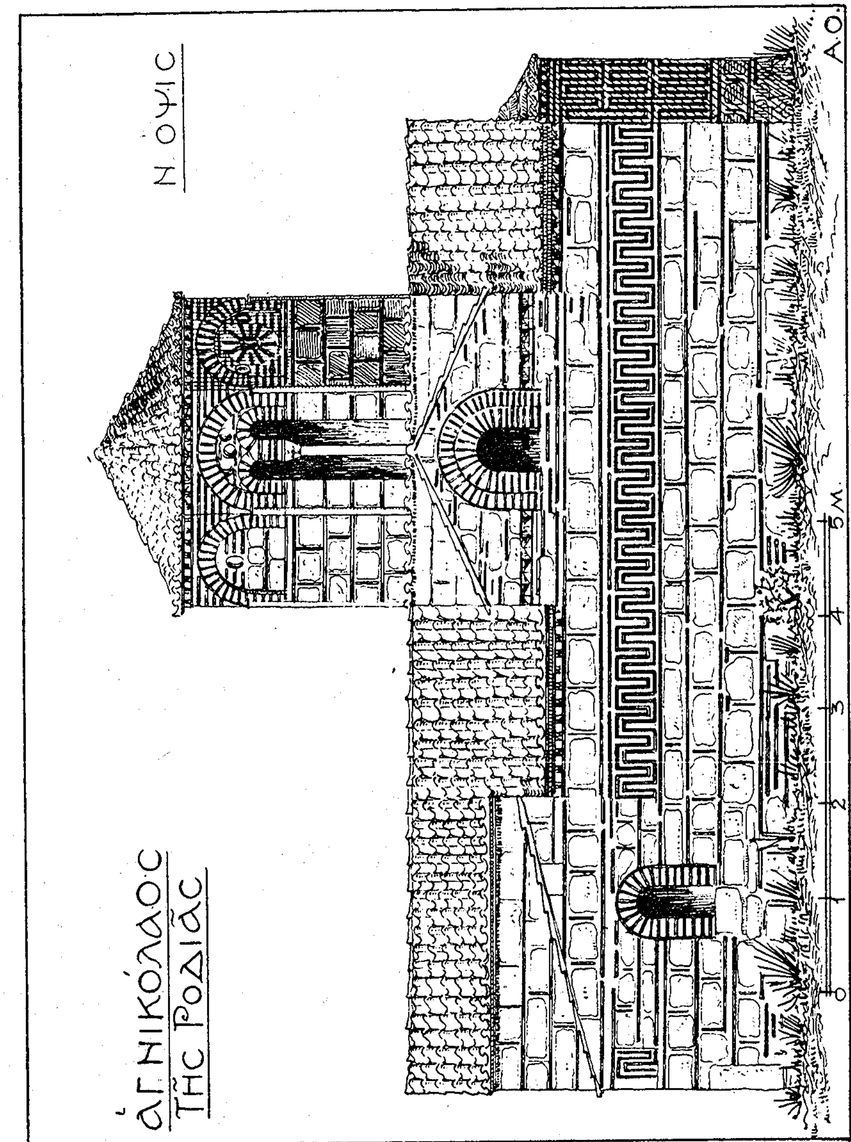
[2] Τὸ μετόχιον τοῦτο φαίνεται ὅτι ἦτό ποτε ἱδρυμένον ἐφ' ἧς θέσεως ἀργότερον ἐκτίσθη τὸ τζαμὶ τοῦ Φαὴκ-Μπέη, ὡς ἐπικυροῖ καὶ ἡ αὐτόθι εὕρεσις μεγάλου ἀναγλύφου εἰκονίζοντος τὸν Πρόδρομον, (ὅρα περὶ αὐτοῦ ἐν τῷ περὶ τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν τῆς Ἄρτης κεφαλαίῳ), ἀποκειμένου δὲ σήμερον ἐν τῷ μουσείῳ Ἄρτης.

Ἀρχιτεκτονική. Ὁ ναός, οὗτινος τὴν κάτοψιν καὶ τὴν κατὰ μῆκος τομὴν παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 2, ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν ἐγγεγραμ-

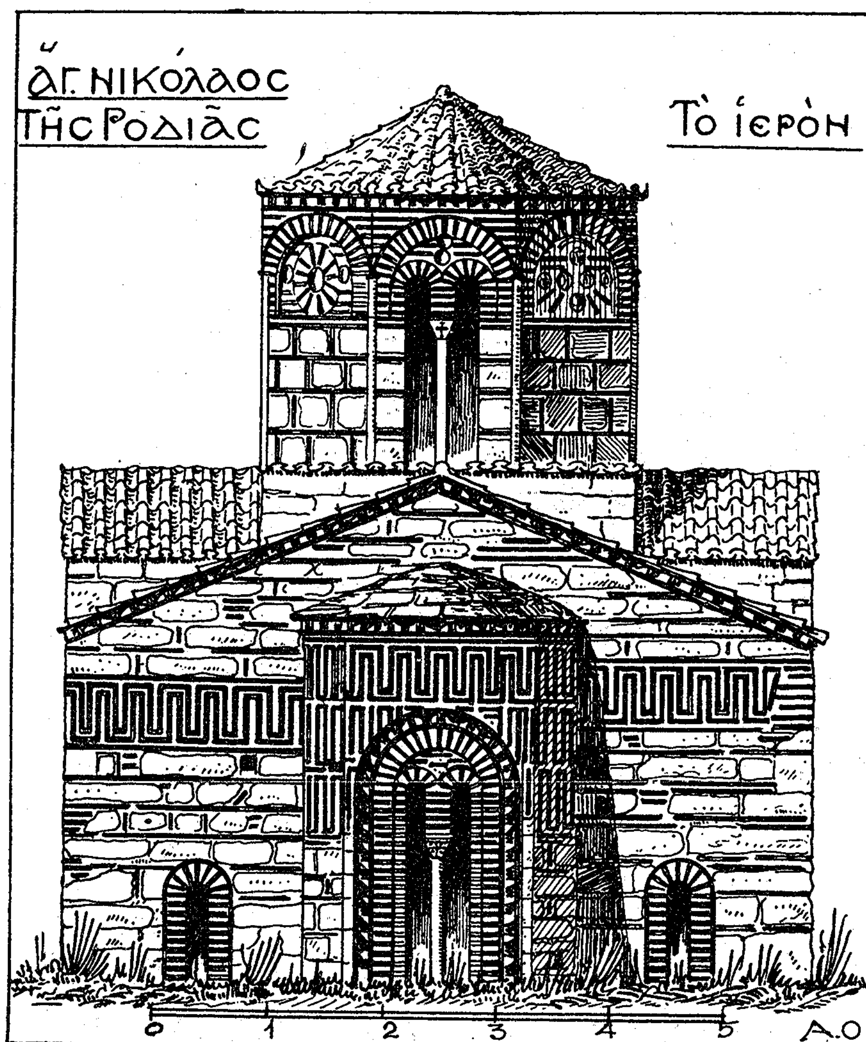
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

μένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου, ὑπάγεται δ' εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δικιονίων, ἐκείνων δηλαδή, ὧν ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ δύο κιόνων τοποθετημένων παρὰ τὴν ΒΔ καὶ τὴν ΝΔ γωνίαν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν δύο κατὰ μῆκος τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ

Εἰκ. 3. Νοτία πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Ροδιᾶς.

τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ὁ σταυρὸς εἶναι ἐνταῦθα ἐγγεγραμμένος εἰς ὀρθογώνιον, ὅπερ προσεγγίζει αἰσθητῶς τὸ τετράγωνον, (ἐσωτερικαὶ δια-

Εἰκ. 4. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

στάσεις 5.25×5.67 μ.). Εἰς τὸ ὀρθογώνιον δὲ τοῦτο εἶναι προσκεκολλημένη πρὸς ἀνατολὰς μὲν μία καὶ μόνη κόγχη ἡμιεξάγωνος, διάτρυπωμένη ὑπὸ διλόβου παραθύρου, πρὸς δυσμὰς δὲ νάρθηξ ὀρθογώνιος, πλάτους 2.55, καταλαμβάνων ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2).

Πάντα τὰ μέρη τοῦ ναοῦ ἤτοι αἱ τέσσαρες κεραῖαι τοῦ σταυροῦ, οἱ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καταλειπόμενοι τέσσαρες μικροὶ χῶροι καὶ τέλος τὰ τρία τμήματα, εἰς ἃ χωρίζεται ὁ νάρθηξ, εἶναι κεκαλυμμένα διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν κατὰ τὸ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι κυριαρχοῦν σύστημα[1]. Λόγω δὲ τῶν μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων τοῦ ναοῦ μόνον ἡ μεσαία κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐξέχει, αἱ δὲ λοιπαὶ δύο — προθέσεως καὶ διακονικοῦ — διεμορφώθησαν ὡς ἡμικυκλικαὶ βαθύνσεις ἐν τῷ πάχει τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 2).

Διαμόρφωσις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ στρώσεις ὁριζοντίας διὰ κανονικῶν, σκληρῶν ἀσβεστολίθων, κατὰ τοὺς ἁρμοὺς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται παχεῖαι, ζωηρῶς ἐρυθραί, πλίνθοι (εἰκ. 1 καὶ 3). Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, οἷα συναντῶμεν εἰς τοὺς λοιποὺς ναοὺς τῆς Ἄρτης, δὲν φέρει ὁ Ἅγ. Νικόλαος, μόνον δὲ μία πλατεῖα ζωφόρος ἐκ μαιάνδρων κοσμεῖ τὰς τρεῖς πλευρὰς τοῦ ναοῦ καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἰδιαιτέρως πλουσία εἶναι ἡ διὰ τριπλῆς σειρᾶς μαιάνδρων διακόσμησις τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 4). Ὡς γεῖσα ἐχρησιμοποιήθησαν πανταχοῦ τοῦ ναοῦ ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ἰσχύει δὲ τοῦτο γενικῶς δι᾽ ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ δεσποτάτου, οἵτινες, καίπερ ὄντες κτίσματα τῶν μετὰ τὸ 1200 χρόνων, δὲν χρησιμοποιοῦσιν, ὡς οἱ τῆς νοτίου Ἑλλάδος, πώρινα γεῖσα ἀλλὰ πλίνθινα, ἀκολουθοῦντες κατὰ τοῦτο τὴν παράδοσιν τῆς πρωτευούσης.

Ὁ ναὸς ἔφερε κατὰ μὲν τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα ὀλίγα μονόλοβα τοξωτὰ παράθυρα: ἓν ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου (εἰκ. 1), ἀνὰ ἓν κατὰ τὰ πλάγια τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 3) καὶ ἀνὰ ἓν κατὰ τὰ τύμπανα τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἀέτωμα (εἰκ. 3). Τέλος αἱ κόγχαι τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ διατρυπῶνται ὑπὸ στενοῦ (0.20) μονολόβου παραθύρου. Καὶ τῆς μὲν προσόψεως καὶ τῶν τυμπάνων τὰ παράθυρα περιβάλλονται ὑπὸ διπλῶν πλαισίων πλίνθων, ἅτινα διήκουσι μέχρι τῆς ποδιᾶς, τὰ δὲ τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ νάρθηκος ἔχουσιν ἁπλᾶ τὰ πλαίσια (εἰκ. 3). Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ διετρυπᾶτο ὑπὸ διλόβου παραθύρου, περιβαλλομένου ὑπὸ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 4), ὑπὸ διλόβων δ᾽ ὡσαύτως παραθύρων διετρυπῶντο καὶ αἱ τέσσαρες ἐκ τῶν ὀκτὼ πλευρῶν τοῦ τρούλλου, οὗτινος ἡ σφενδόνη εἶναι ἐκτισμένη διὰ κανονικῶν πλινθοπεριβλήτων λίθων. Σήμερον τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου, ὡς καὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, εἶναι πεφραγμένα διὰ τοιχοποιίας, ἥτις ὅμως εἶναι παλαιὰ (εἰκ. 1 καὶ 3) προερχομένη πιθανώτατα ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ὅτε θὰ ἐτοιχίσθησαν τὰ παράθυρα, χάριν ἀσφαλείας, ἀφαιρεθέντων καί τινων τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων, οἵτινες ἐχώριζον τοὺς λοβούς των.

Τὰ τέσσαρα δίλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου περιβάλλονται ὑπὸ ἁπλῶν ἡμικυκλικῶν πλαισίων (εἰκ. 1 καὶ 3), ὧν ὅμοια καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ὑπάρχουσι,

[1] Millet, L'école Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 68.

χάριν ὁμοιομορφίας, καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους πλευρὰς τοῦ τρούλλου, δίκην τυφλῶν παραθύρων. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα περιβάλλουσι τύμπανον, ὅπερ διακοσμεῖται δι' «ἡλίων» ἤτοι διὰ κυκλοτερῶς διατεταγμένων πλίνθων (εἰκ. 3).

Εἰκ. 5. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

Τὴν ὅλην δὲ διακόσμησιν τοῦ ραδινοῦ τρούλλου συνεπλήρουν πολυάριθμα, ἔγχρωμα, σκυφωτὰ πινάκια, ὧν σήμερον σῴζονται δυστυχῶς μόνον αἱ ἐπὶ τοῦ κονιάματος, ἐφ' οὗ προσεκολλῶντο, καταλειφθεῖσαι κοιλότητες. Ἦσαν δὲ τὰ εἰρημένα *σκυφία* ἄλλα μὲν τοποθετημένα εἰς τὸ κέντρον τῶν «ἡλίων» (εἰκ. 3) ἄλλα δὲ ἑκατέρωθεν αὐτῶν καὶ τέλος ἄλλα ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὕπερθεν τῶν παραθύρων τυμπάνου (εἰκ. 3).

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι καὶ ἡ διάταξις τῆς στέγης τοῦ ναοῦ (εἰκ. 4), καθ' ἣν μία ἑνιαία ἀμφικλινὴς στέγη καλύπτει τὴν ἀνατολικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ παρ' αὐτὴν δύο μικρὰ διαμερίσματα (ΒΑ καὶ ΝΑ), ὡς ἐπίσης ἄλλη ὁμοία ἰσομεγέθης στέγη καλύπτει τὴν δυτικὴν κεραίαν καὶ τὰ παρ' αὐτὴν διαμερίσματα (ΒΔ καὶ ΝΔ). Ἡ τοιαύτη διάταξις, ἐφαρμοσθεῖσα καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῆς Μακεδονίας, ἐγένετο προφανῶς χάριν εὐκολίας, πρὸς ἀποφυγὴν δηλ. ἐκτελέσεως πολλῶν μικρῶν στεγῶν, ἀλλ' εἰς βάρος ἐν τούτοις τῆς πλαστικότητος τοῦ μνημείου. Ἐνδιαφέρων τέλος εἶναι καὶ ὁ τρόπος στεγάσεως τοῦ νάρθηκος, ὅστις ἐνθυμίζει τὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Γοργοεπηκόου [1] καὶ ἄλλων μικρῶν ναῶν τῆς Ἀττικῆς [2].

Ἐσωτερικὴ διακόσμησις. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάντας τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Ἄρτης ὁ Ἅγ. Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς διετήρησε τὴν ὡραίαν του ἐσωτερικὴν διακόσμησιν σχεδὸν ἀναλλοίωτον, τόσον τὴν γλυπτικὴν ὅσον καὶ τὴν γραπτήν. Καὶ τὴν μὲν γλυπτικὴν διακόσμησιν βλέπομεν ἐνταῦθα οὐχὶ εἰς τὸ

[1] Michel—Struck, Ath. Mitt. 1906 σ. 296 εἰκ. 4.
[2] Ὅμορφη ἐκκλησιὰ Ὀρλάνδος, Ἡ ὅμορφη ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921 σ. 15 εἰκ. 13.

εἰκονοστάσιον, διότι λίθινον τέμπλον οὐδέποτε, ὡς φαίνεται, ἀπέκτησεν ὁ ἐξεταζόμενος ναός, ἀλλ' ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν δύο χαμηλῶν κιόνων, οἵτινες στηρίζουσι τὸν τροῦλλον. Οἱ κίονες οὗτοι, ὕψους μόλις 1.86 μ. μετὰ τοῦ κιονοκράνου, εἶναι μαρμάρινοι ἔχοντες τοὺς κορμοὺς ἀρραβδώτους καὶ πατοῦντας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως βάσεως (εἰκ. 2). Τὰ καθαρῶς τεκτονικὰ κιονόκρανά των ἀποτελοῦνται ἐκ δύο μερῶν ἤτοι τοῦ κυβοειδοῦς σώματος καὶ ἑνὸς ὑπεράνω αὐτοῦ κειμένου κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος. Τόσον τὸ σῶμα ὅσον καὶ τὸ ἐπίθημα ἀμφοτέρων τῶν κιονοκράνων κοσμοῦνται καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῶν πλευράς, τὸ μὲν διὰ ποικίλων παραστάσεων, τὸ δὲ δι' ὀδόντων καὶ ἀνθεμίων. Καὶ τοῦ μὲν σώματος αἱ παραστάσεις εἶναι πρόστυποι, οἱονεὶ ἐπιπεδόγλυφοι, ἐν ᾧ τοὐναντίον ὁ διάκοσμος τῶν ἐπιθημάτων εἶναι περισσότερον ἀνάγλυφος. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς παραστάσεις ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου κίονος παρίσταται κατὰ μὲν τὴν πρὸς Α βλέπουσαν πλευράν, ἐπὶ πεδίου ἐσχηματοποιημένων φύλλων, ἀετὸς μονοκέφαλος, στρέφων πρὸς τὰ δεξιὰ τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχων ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας (εἰκ. 5) ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας πλευρᾶς ὡραῖος ἰσοσκελής, ἀγκυλωτὸς σταυρὸς περιβαλλόμενος ὑπὸ συμπλέγματος ἀνθεμίων (εἰκ. 6). Ἐπὶ δὲ τῆς Β πλευρᾶς εἰκονίζεται παγώνιον κυρτούμενον εἰς ὡραίαν καμπύλην, ἵνα διὰ τοῦ ράμφους καθαρίσῃ τὸν ὄνυχα αὐτοῦ (εἰκ 7) καὶ τέλος κατὰ τὴν δυτικὴν δύο πτηνὰ πίνοντα ἐκ περιρραντηρίου ὀρθουμένου μεταξὺ των [1]. Αἱ δύο τελευταῖαι παρα-

Εἰκ. 7. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

Εἰκ. 8. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

[1] Περὶ τοῦ θέματος τούτου ὅρα Strzygowski ἐν Röm. Mitt. XVII (1903)

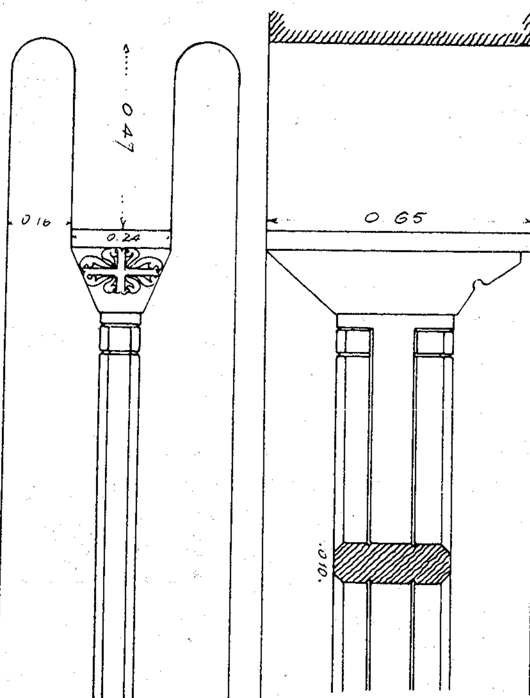

Εἰκ. 9. Κιονόκρανον ΝΑ γωνίας.

στάσεις ἔχουσι σχεδιασθῆ μετὰ περισσῆς χάριτος καὶ ἀφελείας. Ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τοῦ περιγραφέντος κιονοκράνου ἐπιθήματος εἰκονίζονται ἀνθέμια — ὑπενθυμίζοντα μακρόθεν κλασσικὰ πρότυπα — προσέτι δὲ καὶ σταυρὸς ἐντὸς συμπλέγματος φυλλωμάτων (εἰκ. 6).

Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου κιόνος εἰκονίζονται ἐφ' ἁπασῶν τῶν πλευρῶν σταυροὶ (εἰκ. 9) καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ διπλοῦς σταυρὸς τῆς σταυρώσεως.

Πλὴν δὲ τῶν κιόνων καὶ οἱ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τρούλλου φέρουσι κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα (εἰκ. 10), ἐξ ὧν τῆς μὲν κόγχης κοσμοῦνται δι' ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἀπὸ τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἀνθέμια (εἰκ. 10), τοῦ δὲ τρούλλου φέρουσιν ἁπλοῦς ἐκτύπους σταυροὺς ἐπὶ βαθμίδων. Καὶ ὁ μὲν κορμὸς τῶν κιονίσκων τῆς κόγχης παρουσιάζει τὴν ἀμφιοκτάγωνον, γνωστὴν καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων μορφὴν (εἰκ. 10), ὁ δὲ τῶν κιονίσκων τοῦ τρούλλου τομὴν ἁπλῆν ὀρθογώνιον.

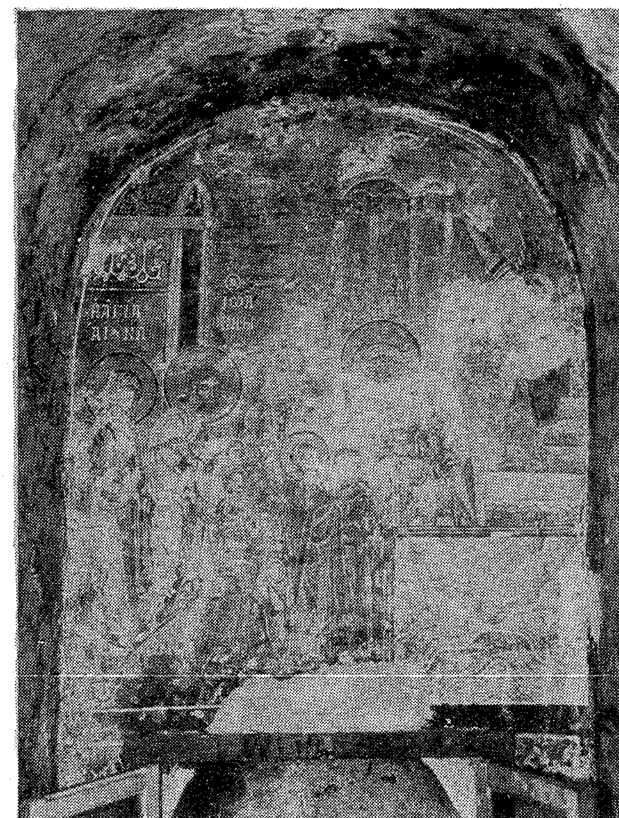

Εἰκ. 10. Παράθυρον τοῦ ἱεροῦ (ὄψις καὶ τομή).

Αἱ τοιχογραφίαι, αἵτινες καλύπτουσι τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ διατηροῦνται ἐν καλῇ ὁπωσοῦν καταστάσει, πολλαὶ ὅμως ἐξ αὐτῶν ἔχουσι καλυφθῆ δι' ἁλάτων, ἅτινα ἔχουσιν ἀποθέσει ἐπ' αὐτῶν τὰ περιλείχοντα τοὺς τοίχους ὕδατα. Τοῦ τρούλλου μάλιστα αἱ εἰκόνες ἔχουσιν αἱ πλεῖσται καταπέσει.

σ. 185 ἑ. Ἑρμηνείαν δὲ τῆς συμβολικῆς αὐτοῦ παρὰ von Spiess: Die Behälter des Unsterblichkeitstrankes ἐν Mitt. der anthropolog. Gesellschaft in Wien XLIV (1904) σ. 17 ἑ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν, αὕτη ἀκολουθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὴν δογματικῶς ὁρισθεῖσαν θέσιν τῶν παραστάσεων. Οὕτω ἐν μὲν τῇ μεσαίᾳ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν φέρουσα ἐπὶ τῶν γονάτων τὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς. Κάτωθεν εἰκονίζοντο

Εἰκ. 11. Τοιχογραφία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου.

ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, ὧν σώζονται σήμερον ὀλίγα μόνον τμήματα. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἡ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων, παριστανομένων μὲ ῥαδινὰς ἀναλογίας καὶ πορφυρᾶ ἱμάτια ἐπὶ ἀέρος ζωηρῶς κυανοῦ χρώματος. Ἐπιγραφαὶ διὰ λευκοῦ χρώματος γεγραμμέναι ἀναγράφουσι τὸ «*λάβετε φάγετε*» καὶ τὸ «*πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες*». Κατὰ δὲ τὴν καμπύλην τοῦ θόλου παρεστάθη καθ' ὅλον τὸ ἀνάπτυγμα τῆς καμάρας ἡ Ἀνάληψις, ἐν ᾗ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται,

ὡς συνήθως, ἐντὸς μεγάλου κυκλικοῦ δίσκου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων. Κάτωθεν τοῦ Χριστοῦ ἵσταται ἡ Παναγία μετὰ τῶν Ἀποστόλων, πρὸς οὓς δύο ἄγγελοι ἀγγέλουν τὸ θαῦμα. Ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν πρόθεσιν ἀγούσης θύρας παρίστανται δύο ἅγιοι ἐπίσκοποι, ὧν εἷς ὁ ἅγ. Σπυρίδων (СПНРΙΔΟΝ). Ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως εἰκονίζεται κάτω μὲν ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ἄνω δὲ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 11). Ὁ κάτωθεν τοῦ κιβωρίου τῆς ἁγ. Τραπέζης ἱστάμενος ἀρχιερεὺς Ζαχαρίας ὑποδέχεται τὴν εἰς τὸ ἱερὸν ὁδηγουμένην τριετῆ Παναγίαν, ἥτις συνοδεύεται ὑπὸ ὁμίλου πολυτελῶς ἐνδεδυμένων παρθένων, αἵτινες κρατοῦσιν εἰς τὴν χεῖρα λαμπάδα ἀνημμένην. Ὄπισθεν τοῦ ὁμίλου εἰκονίζονται οἱ γονεῖς τῆς Θεοτόκου, Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννα, ὑπεράνω δ' αὐτῶν οἰκοδομήματα μετὰ κουφιζόντων κοσμημάτων. Εἰς τὸ δεξιὸν τῆς αὐτῆς εἰκόνος παρίσταται ἡ μικρὰ Παναγία καθημένη ἐπὶ τοῦ συνθρόνου τοῦ ἱεροῦ, πρὸς ταύτην δὲ ἄγγελος καθιπτάμενος κομίζει τὸν ἄρτον, δι' οὗ ἐτρέφετο κατὰ τὴν ἐν τῷ ναῷ δωδεκαετῆ αὐτῆς παραμονήν, ὡς λεπτομερῶς διαλαμβάνει τὸ ἀπόκρυφον πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου (*Tischendorf*, Evangelia Apocrypha ἔκδ. 2α Λιψία 1876 σ. 14). Ἡ ἡμετέρα παράστασις παρουσιάζει τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον: ὅτι εἰκονίζει τὰς συντρόφους τῆς Θεοτόκου ὁμηλίκους πρὸς ἐκείνην ἤτοι εἰς τὴν αὐτὴν μικρὰν κλίμακα ὑφ' ἣν καὶ τὴν Θεοτόκον καὶ δὴ εὐθὺς ὄπισθεν αὐτῆς ἤτοι παρεμβαλλομένας μεταξὺ τῆς Παναγίας καὶ τῶν γονέων της. Εἰς τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς παραστάσεις τῶν Εἰσοδίων αἱ σύντροφοι παρθένοι εἰκονίζονται πάντοτε εἰς μεγάλην κλίμακα, ἵστανται δὲ ἄλλοτε μὲν ὄπισθεν τῶν γονέων τῆς Παναγίας[1], ἄλλοτε δὲ πλησίον αὐτῆς[2]. Ὁμήλικες περίπου καὶ εἰς τὴν αὐτὴν σχεδὸν πρὸς τὴν Θεοτόκον κλίμακα παρίστανται αἱ σύντροφοι αὐτῆς παρθένοι μόνον εἰς τοιχογραφίας τῆς Ἀνατολῆς, ὡς π. χ. ἐν Λάτρῳ[3], ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀρχαγγέλου τῆς Καππαδοκίας[4] καὶ ἐν Κούρτ-Μπογκάν[5]. Καὶ εἰς τὰς τρεῖς ὅμως ταύτας περιπτώσεις αἱ σύντροφοι δὲν παρίστανται, ὡς ἐνταῦθα, εὐθὺς παρὰ τὴν Παναγίαν ἀλλ' ὄπισθεν τῶν γονέων αὐτῆς. Ἐντελῶς δὲ εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν Θεοτόκον κλίμακα ἀλλ' ὅμως καὶ πάλιν

[1] Δαφνὶ Millet, Le monastère de Daphni πίν. XIX, 2, Bojana Grabar, L'église de Bojana. Sofia 1924 πίν. XXXIX. Muratoff, Peint. byz. CLXVIII. Λαύρα Millet, Athos. Les peintures πίν. 130, 2, Ξενοφῶντος ἔ. ἀ. 183, 1.

[2] Μ. Χελανδαρίου Millet, Athos. Les peintures πίν. 74, 2. Βατοπέδι Millet, ἔ. ἀ. 86, 1. Δοχειαρίου ἔ. ἀ. πίν. 225.

[3] Der Latmos (Milet III, 1) πίν. VI, 1.

[4] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, 3me Album πίν 156.

[5] G. Millet-T. Rice, Byzantine painting at Trebizond, London 1936 πίν. 5 καὶ LVII, 2.

ὄπισθεν τῶν γονέων εἰκονίζονται αἱ παρθένοι ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 2 χειρογράφῳ τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος[1].

Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὴν πρόθεσιν καμάρας εἰκονίζετο ἡ Πεντηκοστή, ἣν δυστυχῶς καλύπτουσι τὰ ἐξανθήματα τῶν ἁλάτων τοῦ τοίχου. Ἐπὶ τοῦ

Εἰκ. 12. Ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν.

νοτίου τοίχου τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ ἀσπασμὸς Ἄννης καὶ Ἐλισσάβετ. Ἐν δὲ τῷ διακονικῷ παρίσταται ἀντιστοίχως ἐν μὲν τῇ κόγχῃ ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν (εἰκ. 12) κρατῶν εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ἐγὼ Θ[εὸ]ς πρότος* ('Ησ. 41, 4) *πλὴν ἐμοῦ οὐκ [ἔσονταί σοι θεοὶ ἕτεροι]* ('Εξ. 20, 3). **Ἡ λευκή του κόμη πίπτει ἑκατέρωθεν**

[1] Lambros, Catalogue of the greek manuscripts of Mount Athos, Oxford 1903 φ. 202 A. Φωτογραφίαν τῆς σχετικῆς εἰκόνος ἐπέδειξεν ἡμῖν εὐγενῶς ὁ κ. Ξυγγόπουλος.

τοῦ προσώπου χωριζομένη εἰς μικροὺς παραλλήλους βοστρύχους. Ὁ Θεὸς εἰκονιζόμενος ἐν προτομῇ ἐν αὐστηρῶς μετωπικῇ στάσει ἀτενίζει τὸν θεατὴν διὰ διαπεραστικοῦ ἀλλὰ μειλιχίου βλέμματος. Φορεῖ δὲ χιτῶνα λευκοκύανον καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον.

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ ἱερὸν ἀγούσης θύρας τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ Ἅγ. Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Ἅγ. Διονύσιος. Ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζονται: ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου ὁ Ἅγ. Πολύκαρπος Σμύρνης, ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θαυματουργὸς καὶ παρ' αὐτὸν οἱ βασιλεῖς Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, περιβεβλημένοι τὰς βασιλικὰς μετὰ μαργαριτῶν στολάς. Ἡ Ἁγ. Ἑλένη μάλιστα, στρέφουσα κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο ἁγίων τίμιον Σταυρόν, φορεῖ καὶ τὰ ἀπὸ τοῦ στέμματος κατερχόμενα *κατάσειστα ἢ παραπενδούλια*. Τέλος ἐπὶ τῆς καμάρας, ἥτις καλύπτει τὸ διακονικὸν παρεστάθη κατὰ μὲν τὸ βόρειον ἥμισυ ἡ Προσκύνησις τῶν Μάγων, κατὰ δὲ τὸ νότιον παράστασις δυσδιάκριτος λόγῳ τῶν ἀλάτων, μὲ πύργον εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον καὶ κουφικὰ κοσμήματα.

Ἐπὶ τῆς νοτίας καμάρας, διῃρημένης εἰς δύο, παρίσταται ἀνατολικῶς μὲν ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, δυτικῶς δὲ ἡ Βαϊοφόρος. Ἡ Γέννησις παρεστάθη μὲ ὅλας τὰς λεπτομερείας· διότι πλὴν τῆς ἀνακεκλιμένης Θεοτόκου, τοῦ παρ' αὐτὴν θείου βρέφους, ὅπερ θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος, καὶ τοῦ σκεπτικοῦ Ἰωσήφ, παρεστάθησαν οἱ ἄγγελοι, οἱ ποιμένες, οἱ μάγοι καὶ τέλος ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ παιδίου, μὲ τὴν Σαλώμην χύνουσαν ὕδωρ εἰς τὴν λεκάνην, καὶ τὴν μαῖαν, ἥτις μὲ ἀνασεσυρμένας τὰς λευκὰς χειρίδας πλύνει τὸν ἐν τῷ ὕδατι βυθισμένον Ἰησοῦν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐν τούτοις δὲν λείπει ὁ φωτοστέφανος. Κάθε μικρὰ σκηνὴ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν γεγραμμένην διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος.

Κάτωθεν τῆς Βαϊοφόρου εἰκονίσθη κατ' ἐντελῶς πρωτότυπον διάταξιν, ὑπαγορευθεῖσαν προφανῶς ὑπὸ τῆς ἐλλείψεως χώρου, ὁ Μυστικὸς δεῖπνος καθ' ὃν οἱ μαθηταὶ εἶναι παρατεταγμένοι κατὰ μέτωπον ὄπισθεν εὐθείας τραπέζης.

Ἐπὶ τοῦ παρακειμένου νοτίου τυμπάνου τοῦ τοίχου εἰκονίσθη ὑψηλὰ ἤτοι ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου. Καὶ ἀριστερὰ μὲν τοῦ παραθύρου παρεστάθη ὁ Χριστὸς εὐλογῶν, τοὺς πόδας τοῦ ὁποίου φιλοῦσιν αἱ ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου Μάρθα καὶ Μαρία, δεξιᾷ δὲ ὁ ἐσπαργανωμένος Λάζαρος.

Ἐπὶ τῆς βορείου καμάρας, διῃρημένης εἰς δύο, εἰκονίσθη πρὸς ἀνατολὰς μὲν ἡ εἰς Ἅδου κάθοδος τοῦ Χριστοῦ κάτωθεν δ' αὐτῆς ἐντὸς σειρᾶς κύκλων (médaillons) ἅγιοι ἐν προτομῇ, πρὸς δυσμὰς δὲ ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος. Τόσον τῆς Ἀναστάσεως ὅσον καὶ τοῦ Θρήνου μικρὰ μόνον τμήματα εἶναι εὐδιάκριτα τῶν ὑπολοίπων καλυπτομένων ὑπὸ παχέος στρώματος ἅλατος. Κάτωθεν τοῦ Θρήνου ἔχομεν πάλιν ζώνην ἐκ στηθαρίων ἁγίων, ὑπεράνω δὲ τοῦ Β.Δ. κίονος ὁλόσωμον τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου.

Ἐπὶ τοῦ παρακειμένου βορείου τυμπάνου εἰκονίζετο, ὡς καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ 14ου[1] αἰῶνος, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος διακρίνεται ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ ἥμισυ σῶμα τῆς ἐξηπλωμένης νεκρᾶς Θεοτόκου ὡς καὶ τοῦ παρὰ τὴν κεφαλὴν αὐτῆς προσκλίνοντος ἀποστόλου Πέτρου. Ἐκ τοῦ ὀρθίου ὄπισθεν τῆς νεκρᾶς ἱσταμένου Ἰησοῦ διεσώθη μόνον τμῆμα τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν ἐλλειψοειδοῦς δίσκου ἐπὶ δὲ τοῦ παρ' αὐτὸν κυανοῦ βάθους ἓν Σεραφείμ. Ἄθικτος καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς παραστάσεως διετηρήθη ἡ ἀνωτάτη ζώνη, ἐφ' ἧς εἰκονίσθησαν εἰς δύο σειρὰς καὶ εἰς μικρὰν κλίμακα οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι ἐρχόμενοι, συμφώνως πρὸς τὰς ἀποκρύφους διηγήσεις[2] ἵνα παραστῶσιν εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου. Παρίστανται δ' οἱ Ἀπόστολοι ἐνταῦθα οὐχὶ ὡς συνήθως ἐν προτομῇ καὶ κατακορύφως ἀλλὰ μέχρι τῶν γονάτων καὶ ὁριζοντίως καὶ εἶναι χωρισμένοι εἰς δύο ὁμάδας, ἐξ ὧν οἱ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ διευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ παρεστάθησαν ἀγένειοι, οἱ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ διευθύνονται ἀντιστρόφως καὶ φέρουσι γένεια. Ἡ στάσις τῶν ἡμετέρων Ἀποστόλων πλησιάζει πρὸς τὴν τῶν Ἀποστόλων τοῦ Ἀφεντικοῦ τοῦ Μυστρᾶ, οἵτινες ὅμως συνοδεύονται καὶ ὑπὸ τοῦ σχετικοῦ ἀγγέλου[3].

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ Σταυροῦ διακρίνεται μετὰ δυσκολίας πρὸς νότον μὲν ἡ προσευχὴ ἐν Γεθσημανῇ, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Καθεύδετε τὸ λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε* (Ματθ. κς΄ 45) καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, πρὸς βορρᾶν δὲ ἄνω μὲν ἡ Ἀποκαθήλωσις κάτω δὲ ὁ Ἑλκόμενος, ἔνθα ὁ Ἰησοῦς περιβεβλημένος πορφυροῦν χιτῶνα παρίσταται κατενώπιον μὲ τὰς χεῖρας κάτω δεδεμένας, παρ' αὐτὸν δὲ Σίμων ὁ Κυρηναῖος φέρων τὸν σταυρόν. Δεξιᾷ τῆς παραστάσεως ταύτης παρίσταται πάλιν ὁ Ἰησοῦς περιβαλλόμενος ὑπὸ στρατιωτῶν καὶ ἐμφανιζόμενος πρὸ τοῦ Ἀρχιερέως.

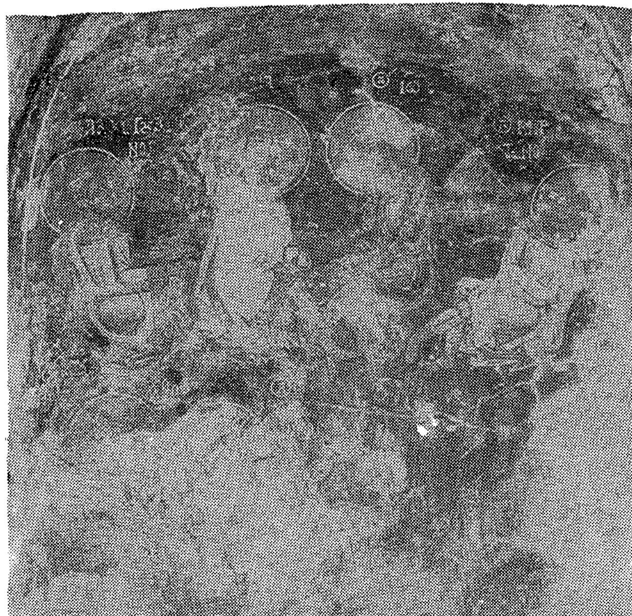
Ἐπὶ τοῦ παρακειμένου δυτικοῦ τυμπάνου θὰ εἰκονίζετο ἀναμφιβόλως ἡ Σταύρωσις, ἧς ὅμως δυστυχῶς οὐδὲν πλέον διακρίνεται. Εἰς τὴν αὐτὴν λυπηρὰν κατάστασιν εὑρίσκονται καὶ αἱ παραστάσεις, αἵτινες ἐκάλυπτον τὰς καμάρας τῶν μικρῶν καὶ χαμηλῶν διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ (bas-côtés). Εὐτυχῶς αἱ ἐπὶ τῶν ἀντιστοίχων τυμπάνων τοῦ δυτικοῦ τοίχου διακρίνονται εἰσέτι ἀρκετὰ εὐκρινῶς· διασώζονται δ' ἐπ' αὐτῶν δύο οὐχὶ συνήθεις παρα-

[1] Περίβλεπτος Μυστρᾶ Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 116, 1.

[2] Tischendorf, Apocalypses apocryphae Λιψία 1866, 99 «*καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶπεν πρὸς τοὺς ἀποστόλους· πάντες ἅμα διὰ νεφελῶν ἐπιβεβηκότες ἐκ τῶν περάτων τῆς οἰκουμένης συναθροίσθητε εἰς ἁγίαν Βηθλεὲμ διὰ τὴν μητέρα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν συσσεισμῷ* κλπ. Ὁμοίως ὁ Συναξαριστὴς τῆς 15 Αὐγούστου γράφει ὅτι κατὰ τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου «*ἔγινεν αἰφνιδίως ἦχος δυνατῆς βροντῆς καὶ εὐθὺς ἦλθον ἐκεῖ πάμπολλα νέφη, τὰ ὁποῖα ἁρπάσαντα ἀπὸ τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τοὺς ἀποστόλους ἀπέφερον αὐτοὺς εἰς τὴν οἰκίαν τῆς Θεοτόκου*». Πρβ. καὶ τὸ Μηναῖον εἰς τὴν 15ην Αὐγούστου.

[3] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 101, 1.

στάσεις ἤτοι: πρὸς βορρᾶν μὲν οἱ ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς Ἐφέσου κοιμηθέντες ἅγιοι ἑπτὰ παῖδες, πρὸς νότον δ' οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ. Ἐν τῇ πρώτῃ παραστάσει (εἰκ. 13) οἱ ἑπτὰ νεαροὶ ἄνδρες εἰκονίζονται ἀσκεπεῖς, ἐνδεδυμένοι βραχεῖς χιτῶνας μετὰ πλουσίως κεκοσμημένων παρυφῶν καὶ τραχηλέας καὶ ὑποδεδεμένοι ὑψηλὰς μεθ' ἱμάντων ἐνδρομίδας· εἶναι δὲ τεταγμένοι εἰς δύο σειρὰς ἤτοι τέσσαρες μὲν ἄνω, τρεῖς δὲ κάτω. Καὶ οἱ μὲν τῆς

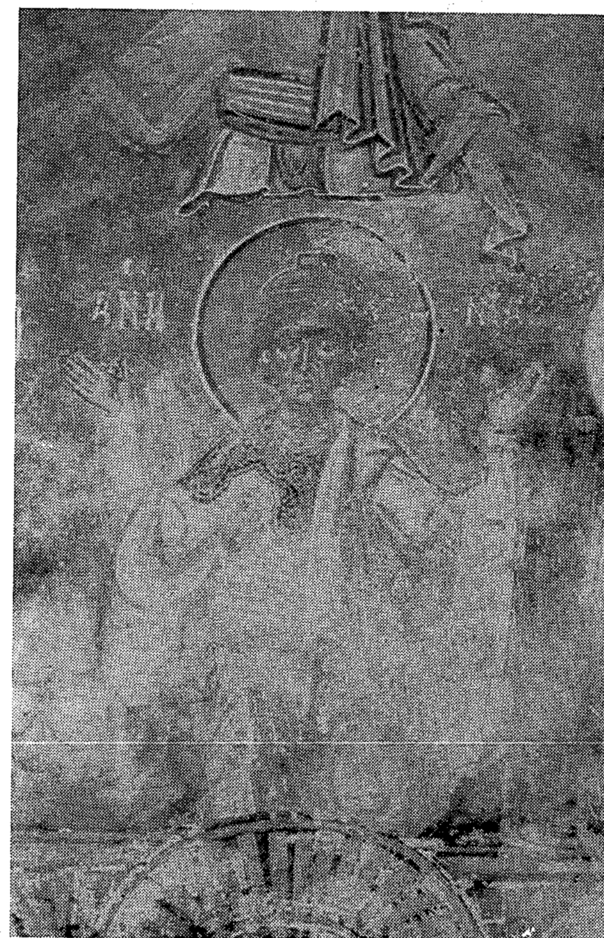

Εἰκ. 13. Οἱ ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς Ἐφέσου κοιμηθέντες ἑπτὰ παῖδες.

ἄνω σειρᾶς, τοποθετημένοι συμμετρικῶς ἀνὰ δύο, κοιμῶνται ἀνακαθημένοι, οἱ δὲ τῆς κάτω εἶναι ἀνακεκλιμένοι. Ἡ στάσις ἑκάστου εἶναι διάφορος ἀλλ' ἄνετος καὶ φυσική. Παραπλεύρως δ' ἑκάστου νέου εἶναι κρεμασμένον καὶ τὸ δισάκκιον, ὅπερ ἔφερε τὴν τροφήν του. Παρὰ δὲ τὴν κεφαλὴν ἑκάστου ὑπάρχει διὰ λευκοῦ χρώματος ἀναγεγραμμένον τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἤτοι ἐξ ἀριστερῶν καὶ ἐκ τῶν ἄνω: *Ἐξακουστουδιανός*[1], *[Μαξιμι]λια[νός]*, *Ἰω[άννης]*, *Μαρτίνος*, *Ἰάμβλιχος*, *Ἀντόνινος* καὶ *[Διονύσιος]*. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῆς

[1] Τὸ ὄνομα τοῦτο εἰς μὲν τὰ συναξάρια ἀπαντᾷ ὑπὸ τὸν τύπον Ἐξακουστοδιανὸς Migne, Patr. Gr. τ. 115 στ. 428-48 ἢ Ἐξακουστωδιανός, Νικοδήμου Ἁγιορείτου Συναξαριστὴς Ἀθήνησι 1868 σ. 297, παρὰ δὲ τῷ Φωτίῳ Migne, Patr. Gr. τ. 104 στ. 100 καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ἐν Καππαδοκίᾳ ναοῦ τῆς Ἁγ. Βαρβάρας ὑπὸ τὸν καὶ ἐνταῦθα ἀπαντῶντα τύπον Ἐξακουστουδιανὸς G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, 3me Album πίν. 190, 191. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα καὶ νέον ἀνατολικὸν στοιχεῖον, ἐπιγραφικῆς τοῦτο φύσεως.

ἡμετέρας εἰκόνος παρατηροῦμεν ὅτι αὕτη πρὸς οὐδεμίαν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ὁμοίων παραστάσεων συμπίπτει ἀκριβῶς, πλησιάζει ὅμως μᾶλλον πρὸς τὴν τοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει μητροπολιτικοῦ ναοῦ[1]. Ἡ παράστασις τῶν

Εἰκ. 14. Τμῆμα τῆς παραστάσεως τῶν τριῶν παίδων ἐν τῇ καμίνῳ.

ἑπτὰ παίδων, ἀρκετὰ σπανία, εἰκονίσθη ἐνταῦθα μὲ ἐλευθερίαν, ἀκρίβειαν καὶ ὀρθὴν προοπτικήν. Αἱ μορφαὶ εἶναι ἀραιῶς τοποθετημέναι καὶ οὐχὶ σωρηδόν, ὡς εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῆς τραπέζης τῆς μονῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους[2].

[1] Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τεῦχ. I σ. 9 εἰκ. 4.
[2] Millet, Athos Les peintures πίν. 147, 2.

Ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τυμπάνου παράστασις (εἰκ. 14) εἰκονίζει τοὺς τρεῖς παῖδας ἐν τῇ καμίνῳ: ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὸν Ἀνανίαν[1] ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τὸν Ἀζαρίαν καὶ τὸν Μισαήλ. Οἱ νέοι φοροῦσι στολὰς πλουσίας καὶ τὸν χαρακτηριστικὸν ἀνατολικὸν μικρὸν πῖλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, παρεστάθησαν δὲ κατ' ἐνώπιον καὶ μέχρι τῶν γονάτων ἱστάμενοι ὑπεράνω τοξωτῆς καμίνου ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀναδίδονται φλόγες πυρός. Ὑπεράνω τῆς τριάδος τῶν παίδων εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἄγγελος Κυρίου ἐκτείνων προστατευτικῶς τὰς χεῖρας πρὸς αὐτοὺς καὶ ἀποστέλλων αὐτοῖς τὴν δρόσον. Τέλος εἰς τὰ κατώτατα μέρη τῶν τοίχων εἰκονίζονται κατὰ σειράν, βλέποντες κατενώπιον, ἅγιοι ὁλόσωμοι ἀσκηταὶ ἢ στρατιωτικοί, ὧν τινες σώζονται εἰς καλὴν κατάστασιν.

Τοιχογραφίαι καλύπτουσι καὶ τὰ τοιχώματα τοῦ νάρθηκος. Μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῆς αἰθάλης ἀμαυρωθεισῶν εἰκόνων διακρίνει τις στηθάρια ἀσκητῶν ἁγίων ἐντὸς κύκλων, ὡς π. χ. τὸν Ἅγ. Αὐξέντιον. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ νάρθηκος εἰκονίζοντο τὰ θαύματα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου Νικολάου· διότι ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου διεσώθη καὶ παράστασις εἰκονίζουσα ἓν θαῦμα τοῦ Ἁγ. Νικολάου: Ἐντὸς πλοιαρίου ἔχοντος ἀναπεπταμένον καὶ ὑπὸ τοῦ πνέοντος σφοδροῦ ἀνέμου ἐξωγκωμένον τὸ λευκὸν ἱστίον εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὁ Ἅγ. Νικόλαος ὄρθιος προσευχόμενος δεξιὰ δὲ τρεῖς μορφαὶ ἀνδρικαὶ προσβλέπουσαι τὸν Ἅγιον ἐν στάσει δεήσεως. Προσγεγραμμένη ἐπιγραφὴ ἐπεξηγεῖ: *ὁ Ἅγ. Νικόλαος διασώζων τὸ πλ[ο]ῖον ἐκ τοῦ κλείδονος τῆς θαλάσσης.* Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ γνωστοῦ θαύματος τοῦ Ἁγ. Νικολάου, καθ' ὃ ὁ ἅγιος «*θέλων νὰ μεταβῇ εἰς Ἱεροσόλυμα ἵνα μείνῃ κατὰ μόνας εὗρε πλοῖον αἰγυπτιακὸν καὶ εἰσελθὼν εἰς αὐτὸ μετ' ἄλλων χριστιανῶν βλέπει καθ' ὕπνον ὅτι ὁ Διάβολος κόπτει τὰ εἰς τὸ κατάρτιον σχοινία. Ἐξυπνήσας δὲ τὴν νύκτα λέγει εἰς τοὺς ναύτας ὅτι σήμερον μεγάλη τρικυμία θέλει μᾶς εὕρῃ· διότι εἶδον εἰς τὸν ὕπνον μου ὅτι θὰ ὑποφέρωμεν, ἀλλὰ μὴ φοβηθῆτε ἀλλ' ἐλπίζετε εἰς τὸν Θεὸν καὶ αὐτὸς θὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ ἐκ τοῦ θανάτου. Ἀφ' οὗ δὲ ἔλεγεν ὁ ἅγιος τοὺς λόγους τούτους παρευθὺς νέφος μέγα καὶ σκοτεινὸν παρουσιασθὲν καὶ μετὰ τὸ νέφος ἄνεμος καὶ ταραχὴ τῆς θαλάσσης μεγάλη, ὥστε ἀπελπισθέντες ἅπαντες περιέμενον τὸν θάνατον καὶ ἅπαντες οἱ ἐν τῷ πλοίῳ ἀτενίζοντες τὸν ἅγιον παρεκάλουν αὐτὸν μετὰ δακρύων, ἵνα δεηθῇ τοῦ Θεοῦ νὰ καταπαύσῃ ὁ ἄνεμος. Σταθεὶς δὲ εἰς προσευχὴν ὁ ἅγιος εὐθὺς ὁ ἄνεμος ἔπαυσεν, ἡ θάλασσα ἡσύχασε καὶ οἱ ἐν τῷ πλοίῳ ἐχάρησαν*»[2]. Ὁμοία

[1] Συνήθως ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται ὁ Ἀζαρίας, οὕτω π. χ. ἐν Ἁγ. Ὄρει Millet, Athos Les peintures πίν. 120, 2 (Λαύρα), 157, 1 (Μολυβοκκλησιά), 188, 1 (Ξενοφῶντος), ὁμοίως ἐν Kalenič (Petković-Tatić, Manastir Kalenič 1926 εἰκ. 48). Ὁ Ἀνανίας ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται καὶ ἐν τῷ σερβικῷ ψαλτηρίῳ τοῦ Μονάχου Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters in München, Wien 1916 πίν. XLIX, 111 κειμένου σ. 72.

[2] Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴς τοῦ Δεκεμβρίου σ. 175.

ἀκριβῶς παράστασις τοῦ θαύματος, ὡς ἡ ἡμετέρα, εὕρηται καὶ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ τῆς Bojana[1] (1259).

Πρὸς χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Νικολάου θὰ βοηθηθῶμεν, ἐλλείψει ἐπιγραφῆς, ἀπὸ εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ τεκμήρια. Καὶ εἰκονογραφικῶς μὲν παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἐκ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἀπουσία τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀποκοπῆς τῶν χειρῶν τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου εἶναι ὁπωσδήποτε[2] ἐνδεικτική, ὅτι ἡ παράστασις δὲν εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ 14ου αἰῶνος[3]. Ἐπίσης ὅτι ἡ εἰς τὴν αὐτὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως ἀπεικόνισις τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐν νεφέλαις εἶναι θέμα, ὅπερ συνηθίζεται κυρίως ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς[4]. Τεχνοτροπικῶς δὲ παρατηροῦμεν ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγ. Νικολάου τὰς μὲν καθ' ἕκαστον μορφὰς ἐμφανίζουν μὲ χαρακτηριστικὰ ἁβρά, μὲ στάσεις φυσικὰς καὶ πλήρεις χάριτος, μὲ κινήσεις ζωηρὰς καὶ τέλος μὲ ραδινάς, κομψὰς ἀναλογίας (πρβ. Εἰσόδια Θεοτόκου εἰκ. 11, Μετάληψιν ἀποστόλων κλπ.) τὰς δὲ συνθέσεις παρουσιάζουσιν ἐκτελεσμένας εἰς μικρὰν κλίμακα — σύμμετρον πρὸς τὸν διακοσμούμενον χῶρον — προβαλλούσας ἀπὸ κυανοῦ ἀέρος ἢ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους, μὲ ἄνεσιν καὶ ποικιλίαν διατάξεως (Ἑπτὰ παῖδες εἰκ. 13) καὶ λίαν ἱκανοποιητικὴν προοπτικὴν ἀκρίβειαν. Πάντα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα συνδυαζόμενα καὶ πρὸς τὴν πλατεῖαν καὶ δυνατὴν καὶ καθαυτὸ ἐμπρεσσιονιστικὴν ἐκτέλεσιν, ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ τοιχογράφησις τοῦ Ἁγ. Νικολάου θὰ ἐγένετο πιθανώτατα κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος. Ὁ δὲ ναὸς θὰ ἐκτίσθη ἴσως δεκάδας τινὰς ἐνωρίτερον ἤτοι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος.

---

[1] A. Grabar, L'église de Bojana Sofia 1924 πίν. XXXV.

[2] Ὄχι βέβαια ἀπολύτως, ἀφ' οὗ καὶ εἴς τινας μεταγενεστέρας παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως τὸ εἰρημένον ἐπεισόδιον δὲν εἰκονίζεται.

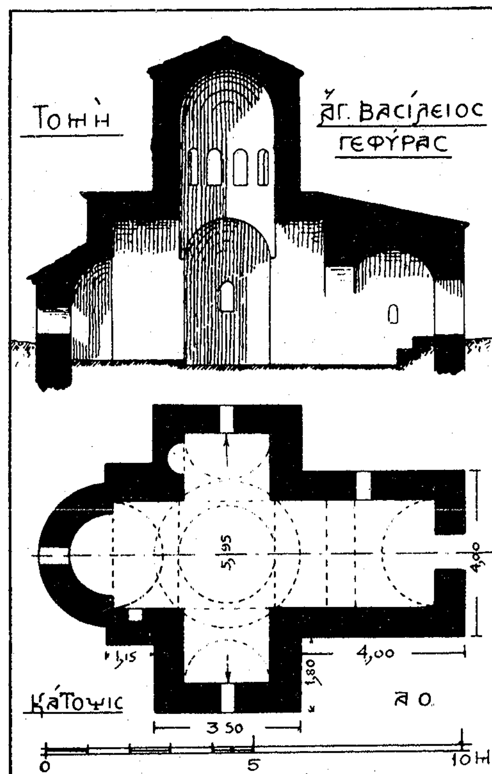
[3] Millet, Revue archéologique 1912 σ. 239.

[4] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Sofia 1928 σ. 276 Πβλ. καὶ E. Weigand ἐν Byz. Zeitschr. 36, 341 ἑ.

Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΓΕΦΥΡΑΝ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Ὁ ἐξερχόμενος πρὸς νότον τῆς πόλεως Ἄρτης ἀφ᾽ οὗ διαβῇ τὸ θρυλικὸν «γεφύρι» καὶ λάβῃ δεξιὰ τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν Φιλιππιάδα, θὰ συναντήσῃ μετὰ τετάρτου περίπου τῆς ὥρας πορείαν παλαιόν, ἀπέριττον ναΐσκον, κεχωσμένον κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν εἰς τὸ παχὺ καὶ ὑγρὸν ἐκεῖ ἔδαφος, διατρυπῶντα δὲ μὲ τὸν ὑψηλόν του τροῦλλον τὸ πυκνὸν φύλλωμα πελωρίας δρυός, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ὁποίας θὰ ἔλεγέ τις ὅτι ἔχει καταφύγει.

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

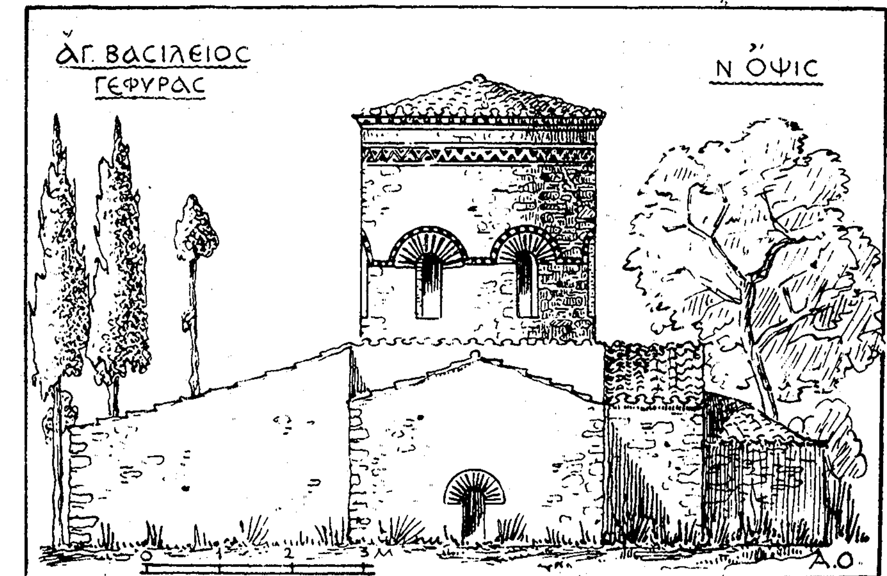
Ὁ εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τιμώμενος μικρὸς αὐτὸς ναός, τυγχάνων σήμερον μετόχιον τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου τῶν Χαλκιάδων, παρουσιάζει ἐν κατόψει — μόνος αὐτὸς ἐν τῇ ναοβριθεῖ Ἄρτῃ — τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ ἐλεύθερον[1], μὴ ἐγγεγραμμένον δηλονότι, ὡς συνήθως, ἐντὸς ὀρθογωνίου.

Ὡς οἱ ὀλίγοι ὁμοιόσχημοι ναοί, οὓς ἀπαντῶμεν ἐν Ἑλλάδι, οὕτω καὶ ὁ παρὰ τὴν γέφυραν Ἅγ. Βασίλειος ἔχει περιωρισμένας τὰς διαστάσεις. Τὸ μῆκος του κατὰ τὸν μέγαν ἄξονά του, μετρούμενον ἐσωτερικῶς ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν του θύρας μέχρι τοῦ παραθύρου τῆς ἡμι-

[1] Ἕτερα παραδείγματα μικρῶν ναῶν ἐν σχήματι σταυροῦ ἐλευθέρου κατέλεξα ἐν τῷ Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας τόμ. Η΄ (1923) σ. 312 σημ. 1· εἰς τούτους προσθετέος καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐν Καλάμαις.

κυλινδρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἥτις εἶναι προσκεκολλημένη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἶναι μόνον 8,65, τὸ δὲ μεγαλύτερόν του πλάτος ἐσωτερικῶς 5.95 μ.

Τὰ σχηματίζοντα τὸν σταυρὸν σκέλη, καλυπτόμενα διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, εἶναι πάντα ἰσομήκη (1.60—1.70) μηδ᾽ αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ ἐξαιρουμένου,

Εἰκ. 2. Νοτία ὄψις τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

ὅπερ φαίνεται ἐν τῇ κατόψει μακρότερον τῶν ἄλλων, ἐπειδὴ φέρει προσκεκολλημένον κατὰ τὴν προέκτασίν του νάρθηκα μήκους 1.90 (εἰκ. 1)[1]. Ὅτι δὲ τὸ πρόσθετον τοῦτο τμῆμα εἶναι αὐτοτελὲς ἀποδεικνύει καὶ ἡ καλύπτουσα αὐτὸ καμάρα, ἥτις εἶναι ἐκτισμένη καθέτως πρὸς τὴν τοῦ δυτικοῦ σκέλους (εἰκ. 1 τομή).

Ὡς πρὸς δὲ τὸ πλάτος αἱ ἐγκάρσιαι κεραῖαι τοῦ σταυροῦ, ἀκολουθοῦσαι τὸν γενικὸν κανόνα, εἶναι κατά τι (0.20) στενώτεραι τῶν λοιπῶν· ἐπειδὴ δὲ καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη καλύπτονται, ὡς εἴπομεν, δι᾽ ἡμικυλινδρικῶν θόλων, οἵτινες κατὰ κανόνα ὀφείλουσι νὰ ἔχωσι τὸ αὐτὸ περίπου ἄνοιγμα ἵνα σχηματισθῇ ἡ τετράγωνος τοῦ τρούλλου βάσις, ἡ μνημονευθεῖσα διαφορὰ πλάτους ἐξαγοράζεται δι᾽ ἐγκοπῶν πλάτους 0.10 (εἰκ. 1) ἀνοιγομένων κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, ἐφ᾽ οὗ στηρίζεται ὁ τροῦλλος.

[1] Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διακρίνονται σαφῶς τὰ ἴχνη τοῦ τοίχου, ὅστις ἐχώριζεν ἄλλοτε τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸν καὶ ὅστις θὰ κατηδαφίσθη μεταγενεστέρως χάριν εὐρυχωρίας.

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναΐσκου εἶναι κατεσκευασμένοι δι' ἀργῶν λίθων μετά τινων μικρῶν τεμαχίων πλίνθων ἀτάκτως κατὰ τοὺς ἁρμοὺς παρεμβαλλομένων (εἰκ. 2). Αἱ ἐξωτερικαὶ ὄψεις οὐδεμίαν παρουσιάζουσι διακόσμησιν πλὴν τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν μικρῶν θυρίδων, αἵτινες ἀνοίγονται κατὰ τὰς πλευρὰς τοῦ νάρθηκος καὶ κατὰ τὸ μέσον τοῦ Β. καὶ Ν. σκέλους. Πλινθίνη διακόσμησις εὕρηται μόνον ἐπὶ τοῦ τρούλλου. Οὗτος βαίνων ἐπὶ λίαν ὑψηλῆς σφενδόνης[1] (ὕψ. 3.05) ἔχει ἐξωτερικὴν διάμετρον 3.50, καλύπτεται δὲ ὑπὸ ἡμισφαιρίου διαμεμορφωμένου ἐξωτερικῶς εἰς κῶνον (εἰκ. 2).

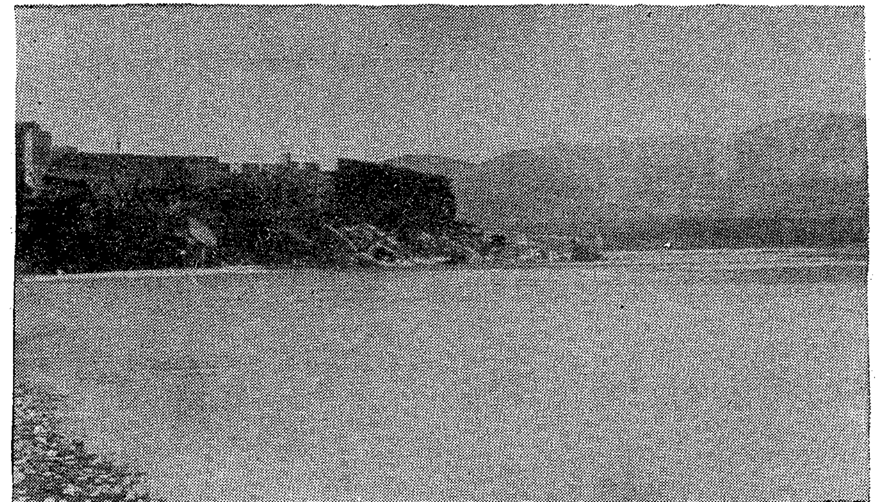
Ἐπὶ τῆς σφενδόνης ἀνοίγονται ὀκτὼ στενὰ (0.32×0.80) παράθυρα, περιβαλλόμενα ὑπὸ πλινθίνου ἡμικυκλικοῦ πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὁμοία ταινία εὕρηται καὶ κατὰ τὴν συνένωσιν τῆς σφενδόνης πρὸς τὴν στέγην. Κάτωθεν δ' αὐτῆς εἶναι τοποθετημέναι ἐν εἴδει ζωφόρου (ὕψ. 0.30) πλίνθοι τεθειμέναι οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται γραμμὴ τεθλασμένη, κατὰ συνδυασμὸν λίαν συνήθη εἰς τοὺς Ἠπειρωτικοὺς ναούς, μεθ' ὧν ὁ Ἅγ. Βασίλειος ἔχει κοινὸν χαρακτηριστικὸν τό τε κυλινδρικὸν σχῆμα καὶ τὸ μέγα ὕψος τῆς σφενδόνης ἐν σχέσει πρὸς τὴν διάμετρον αὐτῆς καὶ τέλος τὴν κωνικὴν μορφὴν τῆς στέγης[2].

Ὡς πρὸς τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, τούτους πρέπει νὰ θέσωμεν πιθανῶς εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος, κυρίως λόγῳ τῆς σχεδὸν παντελοῦς ἐλλείψεως πλίνθων ἐκ τῆς τοιχοποιίας τῶν τοίχων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ.

---

[1] Χρησιμοποιῶ τὸν ὅρον, ὃν μεταχειρίζεται ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Κωνσταντῖνος ὁ Ρόδιος, (Revue des études grecques τ. IX σ. 54 στ. 624. πβλ. καὶ Th R[einach] αὐτόθι σ. 97 σημ. 2) ἂν καὶ ἐκεῖ δὲν πρόκειται εἰμὴ περὶ χαμηλῆς μόνον ζώνης.

[2] Ὅρα Βερσάκην ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1916, 108 ἑ. Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1914, 244.

Εἰκ. 1. Ἡ ἐπὶ τῆς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν μεσαιωνικὴν φυσιογνωμίαν τῆς Ἄρτης ἀποτελεῖ τὸ ἀκέραιον σχεδὸν εἰσέτι διατηρούμενον κάστρον της, ὅπερ ὀρθοῦται κατὰ τὸ ΒΑ ἄκρον τῆς σημερινῆς πόλεως ἐπὶ χθαμαλοῦ ἐξάρματος τοῦ ἐδάφους. Τὸ παλαιὸν αὐτὸ φρούριον πρὸς ἀνατολὰς μὲν περιλείχεται ὑπὸ τοῦ ὁρμητικοῦ ρεύματος τοῦ Ἀράχθου (εἰκ. 1), σχηματίζοντος ἐνταῦθα μίαν ἰσχυρὰν καμπήν, κατὰ δὲ τὰς λοιπὰς πλευρὰς περισφίγγεται ἀπὸ τὰς νεωτέρας τῆς πόλεως οἰκίας, διὰ μέσου τῶν ὁποίων μόλις διαφαίνεται (εἰκ. 2).

Ἡ θέσις ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἐκτισμένον τὸ κάστρον τῆς Ἄρτης δὲν στερεῖται στρατηγικότητος· πράγματι ἡ παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ καὶ εἰς τὸ ἄκρον τῆς πόλεως ἀνίδρυσίς του παρουσιάζει μόνον τὴν ἀπὸ δυσμῶν καὶ νότου εὐκολίαν προσβάσεως, ἐν ᾧ ἀπὸ τῶν λοιπῶν μερῶν τὸ ρεῦμα τοῦ Ἀράχθου, ἀποτελοῦν φυσικὸν ἐμπόδιον, ἀποκλείει τὴν ἔφοδον καὶ ἀπαλλάσσει τὴν ἀπὸ βορρᾶ καὶ ἀνατολῶν συνεχῆ φρούρησιν. Τὴν στρατηγικότητα τῆς θέσεως πρῶτοι εἶχον διίδει οἱ ἀρχαῖοι Ἀμπρακιῶται, οἵτινες πλὴν τοῦ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως Περράνθης φρουρίου, περιέβαλον καὶ τὴν κάτω πόλιν διὰ τείχους, ὅπερ διήρχετο παρὰ τὴν καμπτομένην ὄχθην τοῦ ποταμοῦ[1]. Κατε-

[1] Ὅρα πρόχειρον διάγραμμα τῆς ὀχυρώσεως τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας παρὰ Leake, Travels in northern Greece London 1835 τ. 1 σ. 206. Ὑπεστηρίχθη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ ἐν Ἄρτῃ καθηγητοῦ κ. Θεοχ. Τσούτσινου, ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας Ἀμβρα-

Εἰκ. 2. Ἄποψις τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης.

σκεύασαν δὲ τὸ κάτω τοῦτο τμῆμα τοῦ τείχους οἱ ἀρχαῖοι Ἀμβρακιῶται ἰσχυρότατον, κτίσαντες αὐτὸ διὰ κολοσσαίων λίθων, οἵτινες δικαίως ἐκίνησαν τὸν θαυμασμὸν Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος[1].

Σώζονται δὲ πράγματι εἰσέτι κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Κάστρου ἱκανὰ τμήματα τοῦ ἀρχαίου φρουρίου ἐκτισμένα δι' ὑπερμεγέθων ἀληθῶς λίθων, ὧν αἱ διαστάσεις φθάνουσι καὶ μέχρι μήκους 5.35 μ., ὕψους 2.00 μ. καὶ πάχους 0.95! Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ λίθοι οὗτοι ἐλατομήθησαν ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ σκληροῦ ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος, ἐφ' οὗ εἶναι ἱδρυμένον τὸ φρούριον· διότι διακρίνονται σαφέστατα ἔξωθεν τοῦ τείχους αἱ χάριν τῆς λατομίας γενόμεναι λαξεύσεις (εἰκ. 3) διατεταγμέναι κατὰ στρώσεις τόσον κανονικάς, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ἐκληφθῶσι καὶ ὡς βαθμίδες[2].

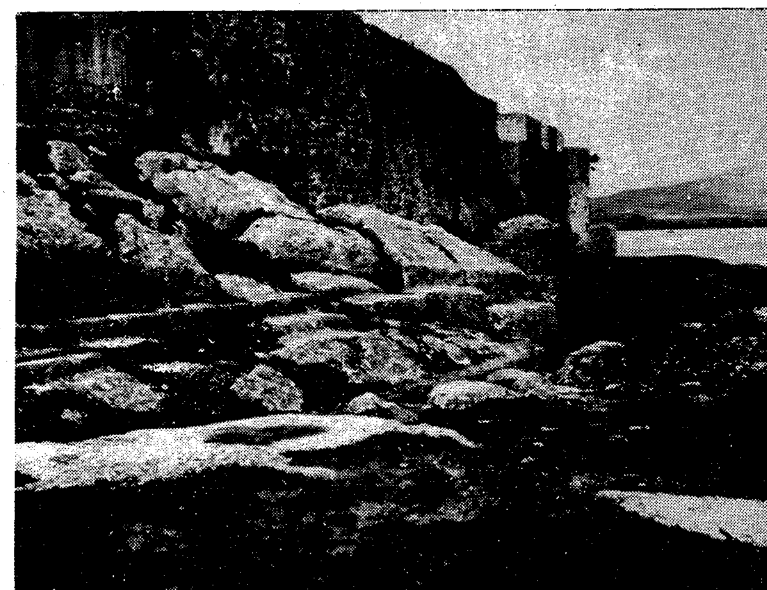
κίας δὲν εὑρίσκετο ἐπὶ τῆς Περράνθης ἀλλὰ περιέβαλλεν αὐτὸ τοῦτο τὸ παρόχθιον ἔξαρμα, ἐφ' οὗ ἀργότερον ἐκτίσθη τὸ βυζαντινὸν κάστρον (Ἐφημ. Ἄρτης «Ἐλεύθερος Λόγος» φύλ. 61 τῆς 24 Φεβρ. 1933). Ἡ γνώμη αὕτη ἐστηρίχθη ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως τμημάτων ἀρχαίων τινῶν τειχῶν παρὰ τὸ παλαιὸν Γυμνάσιον καὶ τὸ Καπνεργοστάσιον. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὰ ἐν λόγῳ τείχη, ἐκτισμένα δια μικροτέρων λίθων, ἀνήκουσι προφανῶς εἰς ἄλλα κτήρια τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας, ἔχομεν τὴν ῥητὴν μαρτυρίαν τοῦ Λιβίου, (XXXVIII, 4,2 Ἔκδ. Müller Λιψία 1898) ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἀμβρακίας ἔκειτο ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Περράνθης. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν χωρίον: «Ambracia tumulo aspero subjecta est; Perrhantem incolae vocant. Urbs quam murus vergit in campos et flumen occidentem, arx quae im posita tumulo est, orientem spectat».

[1] «Moenia antiquissima urbis Acarnaniae (=Ἄρτης) in quo lapides mirae magnitudinis conspiciuntur πρβ. Ziebart, Ἠπειρωτ. Χρον. 1 (1926) σ. 112.

[2] Θαυμάζων τις τὴν κανονικότητα τῆς λατομίας, ἥτις ἅπαξ ἔτι μαρτυρεῖ περὶ τῆς αἰσθητικῆς πειθαρχίας τῶν ἀρχαίων, ἀναπολεῖ μετὰ θλίψεως τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς τὰς σημερινὰς λατομίας ἀτασθαλίαν, ἥτις ἐπιτρέπει εἰς τοὺς νεωτέρους λατόμους νὰ ὀρύσσουν δυσμόρφους πληγὰς εἰς τὰς κλιτῦς τῶν λόφων, ἀδιαφοροῦντες ἂν δι' αὐτῶν ἀλλοιοῦται καὶ ἀσχημίζει ὁ χαρακτὴρ τοῦ τοπίου.

Τὸ νεώτερον κάστρον ὑψοῦται ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου[1] (εἰκ. 3) ἔχει ὅμως καὶ σχέδιον καὶ ἔκτασιν διάφορον ἐκείνου. Τὸ γενικὸν αὐτοῦ διάγραμμα, ὅπερ παρέχει ἡ παρατιθεμένη κάτοψις (εἰκ. 4) παρουσιάζει σχῆμα ἀκανονίστου ὀρθογωνίου, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν μέγιστον μῆκος εἶναι 280 μ. τὸ δὲ μέγιστον πλάτος 175 μ.

Τὰ τείχη τοῦ σημερινοῦ κάστρου βαίνοντα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν

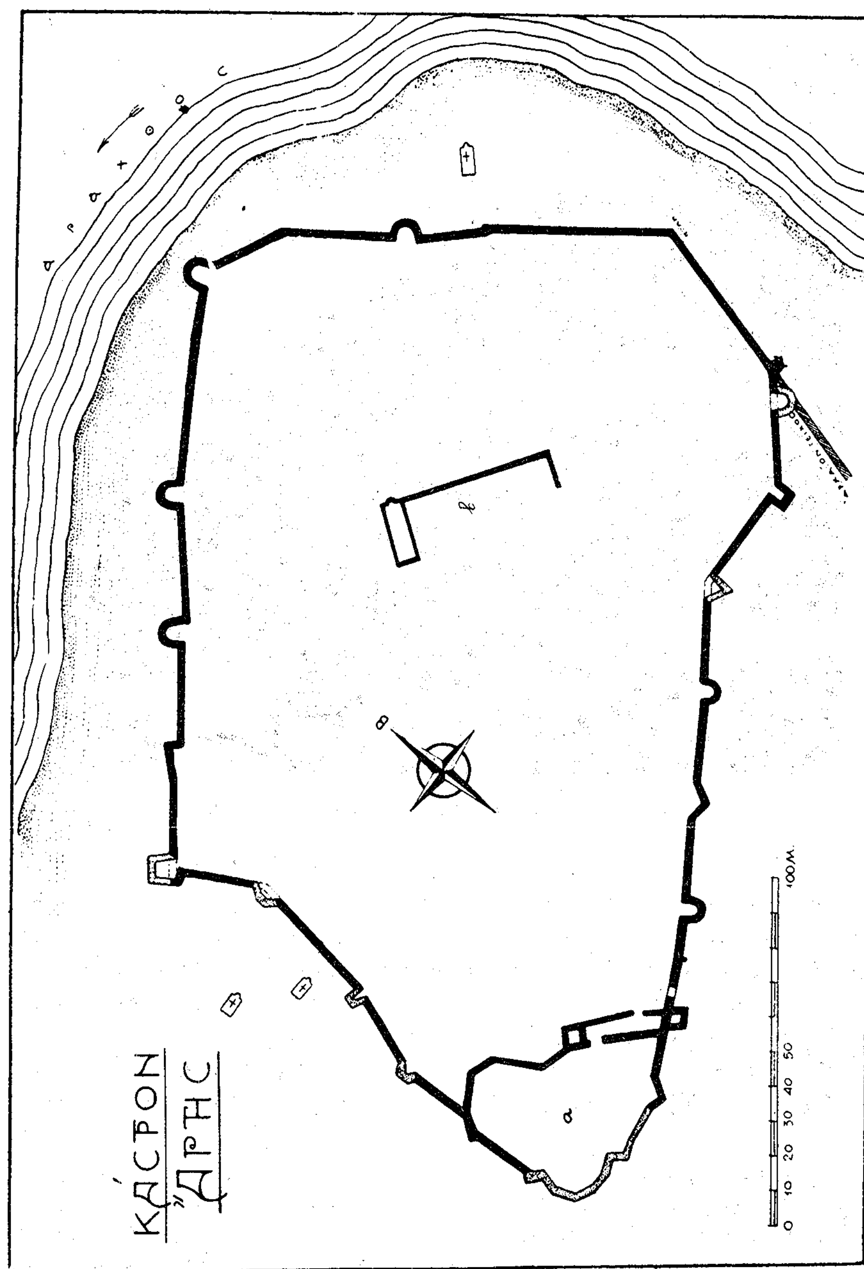

Εἰκ. 3. Αἱ πρὸ τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης ἀρχαῖαι λατομίαι.

βόρειον πλευρὰν ἐπὶ τῶν θεμελίων καὶ τμήματος τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ τείχους τῆς Ἀμβρακίας, εἶναι ἐκτισμένα διὰ μικρῶν σχετικῶς, ἀργῶν λίθων τῇ παρεμβολῇ πλίνθων, αἵτινες ὅμως δὲν φαίνονται, διότι καλύπτονται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου κονιάματος. Ἰδιαιτέρως καλὴ ἰσόδομος πλιθοπερίβλητος βυζαντινὴ τοιχοποιΐα ἐμφανίζεται εἰς τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ τείχους κατὰ δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου (εἰκ. 5).

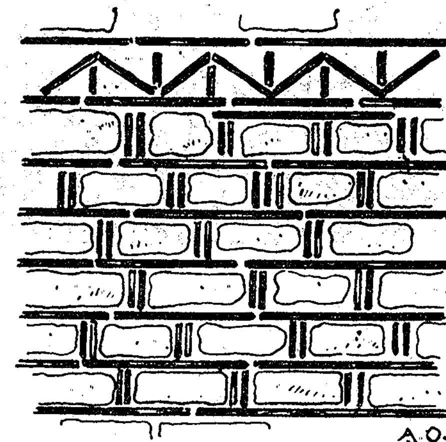
Τὸ ὕψος τῶν τειχῶν φθάνει μέχρι 10 μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, στέφονται δὲ ταῦτα ὑπὸ ἐπάλξεων ὄπισθεν τῶν ὁποίων ὑπάρχει ὁ διὰ τοὺς πολεμιστὰς

[1] Μεγάλα τμήματα τοῦ ἀρχαίου τείχους διατηροῦνται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου, κατὰ δὲ τὴν βόρειον σώζονται μόνον ὀλίγαι στρώσεις ὑπὲρ τὰ θεμέλια. Παρὰ τὸ τεῖχος ὑπάρχει ἐντειχισμένη εἰς προσκυνητάριον ἡ ἑξῆς ἀρχαία ἐπιτύμβιος, κολοβὴ δυστυχῶς, ἑλληνικῶν χρόνων ἐπιγραφὴ ..ΔΩΡΟΣ / ..\ΤΕΟΣ ὕψ. 0.36 πάχ. 0.10 μ. σ. πλ. 0.135 ὕψ. γράμ. 0.025 μ.

Εἰκ. 4. Σχεδιογράφημα τοῦ Κάστρου τῆς Ἄρτης.

περίδρομος. Τὸ πάχος τοῦ τείχους εἶναι 2.50 μ. ἐνδυναμοῦται δὲ κατ' ἀποστάσεις 25 περίπου μέτρων ὑπὸ πύργων, ὧν ἄλλοι μὲν εἶναι τριγωνικοί, ἄλλοι ἡμικυκλικοὶ καὶ ἄλλοι πολυγωνικοί, (εἰκ. 4) μόνον δὲ εἰς τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπερ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τείχους δὲν ὑπάρχουσι πύργοι (εἰκ. 1). Ἐκ τῶν εἰρημένων ὅμως πύργων ἱκανοὶ δὲν εἶναι βυζαντινοὶ ἀλλὰ κατὰ πολλοὺς αἰῶνας μεταγενέστεροι, ὡς ἀποδεικνύει α) τὸ διάφορον ὑλικὸν ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένοι β) τὸ διάφορον σχῆμα των (πολυγωνικοὶ ἢ τριγωνικοὶ) γ) ἡ τελεία ἀπουσία πλίνθων ἐκ τῆς τοιχοποιίας τῶν δ) ἡ κλίσις, ἣν μόνοι αὐτοὶ παρουσιάζουσιν, ἐν ᾧ οἱ βυζαντινοὶ ἵστανται κατακόρυφοι ε) ἡ στρογγύλη ζώνη, ἥτις τοὺς περιβάλλει εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ς) τὰ μεγάλα παραθυροειδῆ ἀνοίγματα, δι' ὧν εἶναι ἐφωδιασμένοι εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ἅτινα προωρίζοντο βεβαίως διὰ τὴν ἐπ' αὐτῶν τοποθέτησιν τηλεβόλων (λουμπάρδες). Πάντα τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα στοιχεῖα συναντῶμεν οὐχὶ εἰς βυζαντινὰ ἀλλ' εἰς ἑνετικὰ φρούρια τῆς Ἑλλάδος. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὸν 17 ἢ τὸν 18 αἰῶνα θὰ μετεκλήθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων Ἑνετοὶ μηχανικοὶ ὅπως ἐνισχύσωσι τὸ φρούριον τῆς Ἄρτης, οὗτοι δὲ θὰ προσέθηκαν τοὺς νέους κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν πύργους, οὓς ἐπὶ τῆς κατόψεως ἐσημειώσαμεν διὰ κοκκίδων (εἰκ. 4).

Εἰκ. 5. Τμῆμα ἰσοδόμου τοιχοποιίας κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου.

Ἡ εἴσοδος τοῦ κάστρου εὑρίσκεται σήμερον κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, διακρίνεται δὲ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν καὶ μία πύλη τοῦ ἀρχαίου τείχους (εἰκ. 4). Δευτερεύουσα δέ τις πυλὶς ὑπάρχει καὶ εἰς ἕνα στρογγυλὸν πύργον τῆς βορείου πλευρᾶς.

Ἀπὸ τὴν ὅλην περιοχήν, ἣν περικλείει ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος, ἀποτέμνεται ἐξέχον τμῆμα πρὸς τὰ ΝΔ. διὰ τεθλασμένου τινὸς τείχους (εἰκ. 4). Τὸ οὕτω δημιουργούμενον μικρὸν τοῦτο ὀχυρὸν ἀπετέλει πιθανώτατα τὸ ἔσχατον καταφύγιον (réduit). Ὅτι δὲ τὸ τεῖχος τοῦτο εἶναι ἀσφαλῶς βυζαντινὸν μαρτυρεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας του, ὅπερ, πλὴν τῶν πολλῶν τεμαχίων πλίνθων, ἃς χρησιμοποιεῖ, κοσμεῖται καὶ διὰ τόξων πλινθίνων (εἰκ. 6), ἔφερε δὲ πρὸς τούτοις καὶ ἐξώστας τοξοβολικούς, ὧν σώζονται σήμερον μόνον οἱ λίθινοι κιλλίβαντες (εἰκ. 6).

Ἡ εἰς τὸ καταφύγιον εἴσοδος ἐγίνετο διὰ χαμηλῆς πύλης προστατευομένης πλαγίως μὲν ὑπὸ τετραγώνου πύργου (εἰκ. 4) ὑπεράνω δὲ ὑπὸ ἐξώστου

Εἰκ. 6. Ἄποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους τοῦ ὀχυροῦ.

σκεπαστοῦ ἔχοντος διάτρητον τὸ ἔδαφος, ἵνα δι' αὐτοῦ ρίπτεται κατὰ τοῦ ἐπιχειροῦντος νὰ εἰσέλθῃ ἐχθροῦ ζέον ἔλαιον ἢ τετηκὼς μόλυβδος. Ὡς δὲ τὸ τεῖχος τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου οὕτω καὶ τὸ τεῖχος τοῦ καταφυγίου ἔφερεν ἄνω περίδρομον, εἰς ὃν ἀνήρχετό τις διὰ λιθίνης κλίμακος (εἰκ. 7) ἀγούσης καὶ εἰς τὸν μνημονευθέντα ἐξώστην. Οὗτος φέρει ἐσωτερικῶς δύο ὀκταγώνους ἐκ πορφυροῦ λίθου κίονας ὑποστηρίζοντας καμάραν (εἰκ. 7), ἐφ' ἧς διασώζονται λείψανα τοιχογραφίας εἰκονιζούσης τοὺς δύο ἀρχαγγέλους καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἐν μεταλλίῳ τὴν Παναγίαν.

Ἐν τῷ μέσῳ περίπου τῆς περιοχῆς τοῦ φρουρίου διασώζονται τὰ λείψανα μεγάλου κτηρίου ἐν σχήματι γάμμα ἀγνώστου προορισμοῦ, ἐκτισμένου κατ' ἀκανόνιστον βυζαντινὴν τοιχοποιίαν ἐκ μεγάλων λίθων εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικραὶ πλίνθοι ὁριζοντίως ἐπ' ἀλλήλων τεθειμέναι (εἰκ. 8). Τὸ μέγα τοῦτο κτήριον, ὅπερ διατηρεῖται εἰς ὕψος μεγαλύτερον τῶν 4 μέτρων, εἶναι προσκεκολλημένον ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς βυζαντινοῦ ναοῦ, οὗτινος διατηροῦνται τὰ κάτω μέρη τῶν τοίχων (εἰκ. 4) τῶν ἄνω ἀνακτισθέντων ἐσχάτως ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν. Ὡς δὲ τὸ τεῖχος οὕτω καὶ ὁ ναὸς δεικνύει βυζαντινὴν δι' ἀκανονίστων μεγάλων λίθων τοιχοποιίαν, ἔχει δὲ σχῆμα ὀρθογώνιον, ὅπερ καταλήγει πρὸς Α εἰς προβάλλουσαν ἡμιεξάγωνον κόγχην. Εἶναι ἆρα γε τὰ δύο μνημονευθέντα κτήρια λείψανα τοῦ παλατίου τῶν δεσποτῶν τὸ πρῶτον καὶ τοῦ βασιλικοῦ παρεκκλησίου τὸ δεύτερον; Ἄδηλον.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: πότε ἐκτίσθη τὸ βυζαντινὸν κάστρον; Ὁ βιογράφος τῆς ὁσίας Θεοδώρας Ἰὼβ ἀναφέρει, ὅτι ὅταν ὁ Μιχαὴλ Β΄ Δούκας συνεζεύχθη τὴν Θεοδώραν ἤτοι περὶ τὸ 1227 ἡ «Ἀκαρνανία»[1] (= ἡ Ἄρτα) ἦτο εἰσέτι

[1] Ὡς γνωστὸν ἡ Ἄρτα ἀνήκουσα κατὰ τὸν μεσαίωνα εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν συχνάκις ὠνομάζετο καὶ Ἀκαρνανία πρβ. Miklosich-Müller, Acta et diplomata Α', 493,

Εἰκ. 7. Ἄποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους τοῦ καταφυγίου ἐκ τῶν ἔσω.

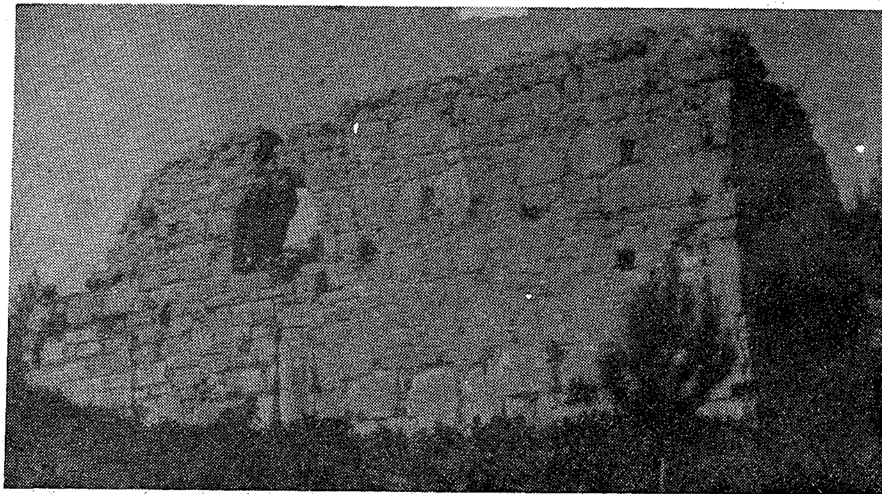
ἀτείχιστος. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ κάστρον τῆς Ἄρτης ἀναφέρεται ἐν τῷ χρονικῷ τοῦ Μωρέως[1] ὡς ὑφιστάμενον ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Μιχαὴλ Β΄, Νικηφόρου (περὶ τὸ 1288) εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι θὰ ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ μεγαλεπηβόλου Μιχαὴλ Β΄ Δούκα, ὅστις καὶ ἄλλα φρούρια ᾠκοδόμησεν ἐν τῷ Δεσποτάτῳ. Μνεία τοῦ φρουρίου τῆς Ἄρτης γίνεται ἐπίσης καὶ ἐν τῇ Γαλλικῇ παραλλαγῇ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μωρέως, ἔνθα περιγράφεται ἡ κατὰ τὸ 1303 γενομένη πολιορκία τῆς Ἄρτης ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου II d'Anjou, διοικουμένων ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Ραϋμόνδου[2] (Raymondas). Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ εἰρημένου χρονικοῦ, ὅτι κατὰ τὴν πολιορκίαν ταύτην οἱ κάτοικοι τῆς Ἄρτης ἐγκαταλείψαντες τὴν πόλιν εἰσῆλθον εἰς τὸ κάστρον. Τόσον δὲ ὀχυρὸν ἦτο τὸ φρούριον αὐτό, ὥστε μετὰ ἑνὸς μηνὸς πολιορκίαν τὰ ὑπὸ τὸν Ραϋμόνδον στρατεύματα ἠναγκάσθησαν ν' ἀποσυρθῶσιν ἄπρακτα ὡς μὴ δυνάμενα νὰ τὸ κυριεύσωσιν· ὅταν δὲ πάλιν ἐπεχείρησε δευτέραν πολιορκίαν ὁ Ραϋμόνδος ἠναγκάσθη καὶ πάλιν ν' ἀναχωρήσῃ ἄπρακτος «κατιδὼν ὅτι κατ' οὐδένα τρόπον ἠδύνατο νὰ βλάψῃ τὸ κάστρον· διότι ἦτο λίαν ἰσχυρὸν» (pour ce que il estoit si fors)[3].

Χαλκοκονδύλης Β' δ' 112, Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, Itinerarium, Florentiae MDCCXLII cp. III σ. 63.

[1] Buchon, Recherches historiques Paris 1845 τ. Β΄ σ. 330 στ. 7813, 7646.

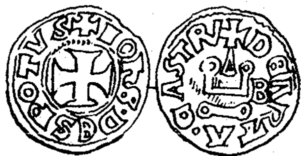
[2] Buchon, ἔ. ἀ. τόμ. Α΄ σ. 458.

[3] Buchon. Recherches historiques κλπ. σ. 460

Εἰκ. 8 Τὸ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κάστρου μέγα βυζαντινῶν κτήριον.

Ὀλίγον μεταγενεστέρα μνεία τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης εὕρηται παρὰ Κανταχουζηνῷ[1], ὅστις ἀναφέρει, ὅτι κατὰ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Νικολάου Βασιλίτζη καὶ τοῦ Καβάσιλα ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἀνδρόνικος ὁ Γ΄ ὁ Παλαιολόγος (1328-1341) «*Ἄρταν ἐπολιόρκει, αὐτὸς παρὼν καὶ τοιχομαχίας τε ἐποιεῖτο καρτερὰς καὶ συνεχεῖς καὶ μηχανήματα πάντα, ἐξ ὧν ᾤετο παραστήσεσθαι προσῆγεν*».

Εἰκ. 9 Τορνέσιον Ὀρσίνη

Τὸ αὐτὸ κάστρον τῆς Ἄρτης εἰκονίζεται περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, μὲ τὸ σύνηθες συμβατικὸν σχῆμα, ἐπὶ τῶν τορνεσίων, ἅτινα ἐκόπησαν ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ II Ὀρσίνη (εἰκ. 9). Ταῦτα ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς αὐτῶν ὄψεως φέρουσι τὴν ἐπιγραφὴν Johanes despotus ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας castri de Arta.

Τελευταία δὲ πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας μνεία τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης εὕρηται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ Καρόλου II Tocco τῆς 6 Μαρτίου 1441, γραφέντι «in castro civitatis nostr(a)e Art(a)e»[2].

Πολὺ ὀλιγώτερα γνωρίζομεν διὰ τὰς τύχας τοῦ κάστρου ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τοῦτο μόνον εἶναι πιθανώτατον, ὅτι σπουδαίως ἐπεσκευάσθη τὸ κάστρον ἐπὶ Ἀλῆ-πασᾶ[3], ἤτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος. Ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐν γένει θὰ

[1] Ἱστορ. I, 151, 7 (Βόννης). [2] Gerland, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras, Leipzig 1903 σ. 227.

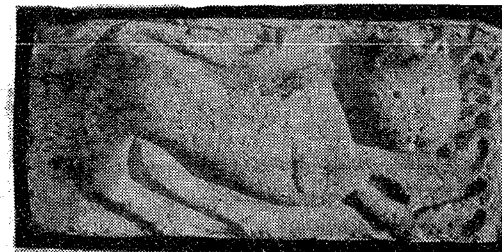
[3] Τὴν πληροφορίαν ἀναφέρει ὁ Σεραφείμ (Δοκίμιον σ. 78) κατέχων αὐτὴν πιθανῶς ἐκ παραδόσεως· διότι ὁ Ἀραβαντινὸς (Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ-Πασᾶ Ἀθῆναι 1895) οὐδεμίαν ποιεῖται σχετικὴν μνείαν.

ἐπεσκεύασαν τὸ κάστρον φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ κονιάματος, ὅπερ παρουσιάζουσι σήμερον τὰ τείχη του. Οὐ μόνον δ' ἐπισκευὰς ἀλλὰ καὶ προσθήκας πολλὰς ἔκαμον οἱ Τοῦρκοι κτίσαντες καὶ ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ παρ' αὐτὸ πρὸς ποικίλους σκοποὺς κτήρια, ὧν ἄλλα μὲν κατηδαφίσθησαν ἄλλα δὲ διατηροῦνται μέχρι σήμερον. Οὕτω ἐντὸς μὲν τοῦ κάστρου ἀνηγέρθη τζαμί, κατεδαφισθὲν πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν, ἓν δὲ τῶν πρὸ τῆς πύλης κτηρίων ἦτο ποτε πτωχοτροφεῖον (Ἱμαρὲτ) τοῦ Κιοσὲ Μεχμὲτ πασσιᾶ, μετὰ πολλῶν ἑκατέρωθεν μαγειρείων ἐν εἴδει μοναστηριακῶν ἑστιῶν[1]. Ὄπισθεν δὲ τοῦ πτωχοτροφείου ὑπῆρχε κτήριον μετὰ βαθμίδων—ἱμσαλᾶς—ἔνθα ὁ ἱμάμης προσεκύνει ἐν καιρῷ πολέμου μετὰ τῶν στρατευμάτων του ἤτοι ἔκαμε ναμάζι.

Εἰκ. 10. Ἀνάγλυφον ἐντειχισμένον εἰς μεταγενέστερον ἐσωτερικὸν κτίσμα τοῦ κάστρου.

Ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ ἄνωθεν ἀκριβῶς τῆς θύρας τῆς πυριτιδαποθήκης ὑπάρχει ἐντειχισμένον ὡραῖον βυζαντινὸν μαρμάρινον ἀνάγλυφον εἰκονίζον λέοντα βαδίζοντα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς κατὰ γνωστὸν βυζαντινὸν πρότυπον, ὅπερ ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς μαρμαροθετήματα δαπέδων[2] καὶ εἰς ἄλλα μαρμάρινα θωράκια[3]. Ἄλλο δὲ μικρότερον ἀνάγλυφον ἐκ πωρολίθου (εἰκ. 11) εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον εἰς προσκυνητάριον παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ φρουρίου. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο ζῷον διευθυνόμενον πρὸς τὰ δεξιὰ

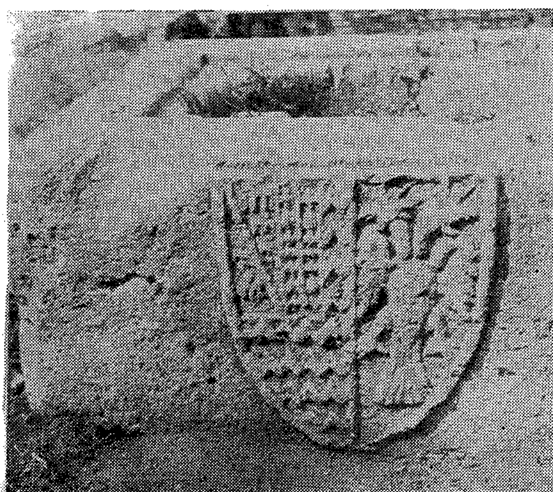

Εἰκ. 11. Ἀνάγλυφον ἐκ πώρου.

[1] Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 334. [2] Μονὴ Βαρνάκοβας Ὀρλάνδος, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας Ἀθῆναι 1922 σελ. 25 εἰκ. 11 καὶ πίν. 1.

[3] Μουσεῖον Χαλκίδος Γιαννόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. περ. Β΄ τόμ. Α΄ (1924) σ. 106 εἰκ. 15 Κάστρον Πατρῶν κλπ.

καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεώς του εἶναι ἐπίπεδος ἐστερημένη δηλ. πλαστικότητος τὸ δὲ σχέδιον ἀφελὲς καὶ ἄξεστον· ὁμοιάζει κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ ζῷον ἐπιστυλίου τινὸς τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν[1]. Τέλος ἐν τῇ ἐσωτερικῇ αὐλῇ τοῦ φρουρίου ὑπάρχει τετράγωνον λαξευτὸν στόμιον φρέατος (προστομιαῖον), διαστάσεων 0.87×0.92×0.42, ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ὁποίου εἶναι γεγλυμμένον οἰκόσημον (εἰκ. 12), ἐφ' οὗ δεξιᾷ μὲν παρίσταται ἀετὸς δικέφαλος ἀριστερᾷ δὲ ποικίλα συμβολικὰ κοσμήματα ἤτοι ἄνω μὲν ἑκατέρωθεν διαγωνίου τελαμῶνος ζατρικιοειδὲς κόσμημα (échiquier) καὶ τρίφυλλα, κάτω δὲ σειραὶ γραμμῶν τεθραυσμένων (zig-zag). Τὸ οἰκόσημον τοῦτο εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῶν Orsini, οἵτινες ὡς νυμφευθέντες Παλαιολογίνας εἶχον προσλάβει καὶ τὸν δικέφαλον ἀετὸν ὡς ἔμβλημά των, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ οὗτοι διετέλεσαν δεσπόται τῆς Ἄρτης[2].

Εἰκ. 12. Ἀνάγλυφον οἰκόσημον.

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σεραφεὶμ[3] ἐντὸς τοῦ φρουρίου τῆς Ἄρτης ὑπῆρχον δύο χριστιανικοὶ ναοὶ κατηδαφισμένοι «ὁ μὲν ἐντὸς τοῦ Ἴτς καλέ, (δηλ. τοῦ καταφυγίου) ὅπου ὡς λέγεται ὑπάρχει καὶ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου καὶ φρέαρ ἡδύτατον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐσώζετο καὶ λίθος μαρμάρινος, ἔχων γεγλυμμένην ἐπ' αὐτοῦ τὴν εἰκόνα τοῦ κτίτορος καὶ βασιλέως μετὰ ἑλληνικῶν ἀρχαίων γραμμάτων, δυσαναγνώστων ὅμως· ὁ δὲ ἐντὸς ὀθωμανικῆς τινος οἰκίας, ἐν ᾧ εὑρίσκετο καὶ ἀρχιερατικὸς τάφος... Τίνων δὲ ἁγίων ναοὶ ἦσαν οὗτοι ἄγνωστον, ὥσπερ καὶ τί ἐγένοντο μετὰ τὴν κατάληψιν. Τὸ δὲ μετσίτιον, τὸ ἐκτὸς τοῦ φρουρίου, τιμώμενον ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ κτίσαντος αὐτὸ ἐν ἔτει 1482 ἕως 1512 Σουλτὰν Βαγιαζὴτ τοῦ Β΄, ἦτο ναὸς ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ».

[1] Bréhier, Nouv. Archives des Missions scientifiques N. S. Paris 1913 πίν. VII εἰκ. 13.

[2] Ἀνάλογον οἰκόσημον μὲ τὰ ἐμβλήματα τῶν οἴκων Καστριώτη καὶ Orsini ὅρα ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι ΙΓ΄, 476.

[3] Δοκίμιον σ. 145.

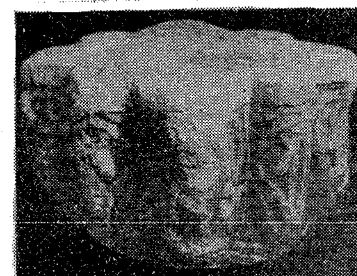
ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπόκεινται σήμερον ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης, ὅστις χρησιμεύει προσωρινῶς ὡς ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον Ἄρτης, περισυνελέγησαν δὲ κατὰ καιροὺς ἐκ διαφόρων σημείων τῆς πόλεως καὶ τῶν πέριξ. Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ γλυπτῶν ἄλλα μὲν εἶναι καθ' αὑτὸ βυζαντινά, ἄλλα δὲ δεικνύουσι φραγκικὴν ἐπίδρασιν. Ἀναλόγως δὲ τοῦ προορισμοῦ των δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς 3 κατηγορίας ἤτοι α) εἰς κιονόκρανα, β) εἰς πλάκας (θωράκια ἢ ἐπιστύλια) καὶ γ) εἰς εἰκόνας.

Α) ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται τὰ ἑξῆς γλυπτά:

1) Μέγα μαρμάρινον κιονόκρανον τῶν λεγομένων πτυχωτῶν (εἰκ. 1) ἐκείνων δηλαδή, ὧν ὁ ἄβαξ καὶ τὸ λεβητοειδὲς σῶμα παρουσιάζουσι πτυχωτὴν ὁριζοντίαν τομήν. Τὰ κιονόκρανα τοῦ τύπου τούτου ἐμφανίζονται μὲν ἀπὸ τοῦ 5ου ἤδη αἰῶνος (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης[1]) κυριαρχοῦσιν ὅμως κατὰ τὸν 6ον μ. Χ. αἰῶνα (ναὸς Σεργίου καὶ Βάκχου Κ/πόλεως[2], Ἅγ. Βιτάλιος Ραβέννης[3]). Φέρουσι δὲ ταῦτα διακόσμησιν ἀνάγλυφον διὰ φυλλωμάτων πλαστικῶς δεδηλωμένων ἐπὶ βάθους συχνάκις διατρήτου. Τοῦ ἡμετέρου ὅμως κιονοκράνου ἡ διακόσμησις εἶναι χαλαρὰ καὶ ἐσχηματοποιημένη, τούτου δ' ἕνεκα πρέπει νὰ θεωρήσωμεν αὐτὸ μᾶλλον ὡς ἔργον τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰῶνος. Ὁ τύπος ἄλλως τε τοῦ πτυχωτοῦ κιονοκράνου ἐπανευρίσκεται καὶ εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ κιονόκρανα τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει μονῆς Δοχειαρίου, ἅτινα εἶναι πτυχωτὰ φέροντα τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ τὸν 14ον αἰῶνα μικρογλάφυρον βυζαντινὴν διακόσμησιν[4].

Εἰκ. 1. Πτυχωτὸν κιονόκρανον

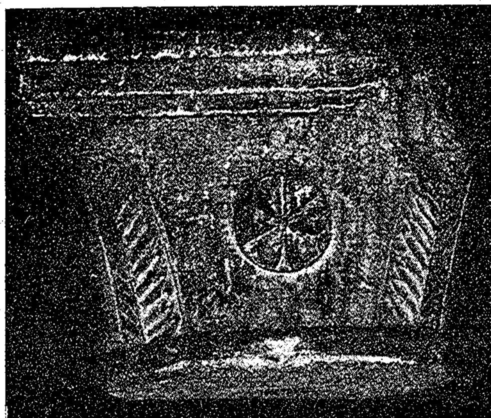
[1] Ginhart, Das altchristliche Kapitell, Wien 1923 πίν. II εἰκ. 7.

[2] Millingen, Byz. Churches in C/ple, London 1912 πίν. XII.

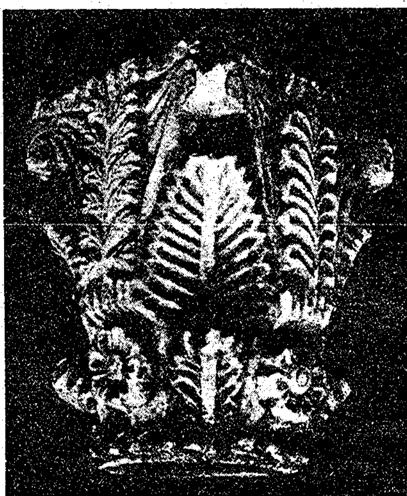
[3] Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. 48.

[4] Millet, Athos, Les peintures, Paris, πίν. 225, 1.

2) Κιονόκρανον μαρμάρινον «καλαθοειδὲς» (ὕψ. 0.38, πλευρὰ ἄβακος 0.60 εἰκ. 2), φέρον ὑψηλὸν κυματιοφόρον ἄβακα ὑπὸ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου εἶναι γεγλυμμένοι ὀρθοὶ φυλλοφόροι κλάδοι φοίνικος (;). Κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν φύλλων διαστήματα ὑπάρχουσιν ἀνὰ δύο ἀνάγλυφοι σταυροὶ ἐπὶ βαθμίδων καὶ δύο μονογραφήματα τοῦ Χριστοῦ ☧ ἐντὸς κύκλων διαμέτρου 0.11. Ἡ ἄνευ πλαστικότητος, σχεδὸν γραμμικὴ ἐκτέλεσις τῶν φυλλοφόρων κλάδων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αἰῶνας. Ὅμοια περίπου φύλλα συναντῶμεν εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Grado [1] (814-818), τὸν Ἅγιον Σάτυρον τοῦ Μιλάνου [2] (879) καὶ εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Βερόνας [3]. Κατὰ ταῦτα εἶναι πιθανόν, ὅτι καὶ τὸ ἡμέτερον κιονόκρανον θ' ἀνήκει εἰς τὸν 8ον ἢ τὸν 9ον αἰῶνα.

Εἰκ. 2. Κιονόκρανον καλαθοειδές.

3) Κιονόκρανον μαρμάρινον (εἰκ. 3) (ὕψ. 0.42, πλευρᾶς ἄβακος 0.32), προερχόμενον ἐκ τοῦ παρὰ τὴν γέφυραν Ἁγ. Βασιλείου. Ὡς παρατηρεῖ τις ἡ μὲν μορφὴ τοῦ κιονοκράνου εἶναι ἡ ἀρχαία Κορινθιακὴ (καλαθοειδής), τὰ φύλλα, ὅμως ἅτινα ἐπενδύουσι τὸν κάλαθον δὲν εἶναι πλέον φύλλα ἀκάνθης ἀλλὰ κάτωθεν μὲν τῶν ἑλίκων φοινικοειδῆ, κατὰ δὲ τὰ μεταξὺ αὐτῶν διαστήματα ἐπιμήκη ἀνθεμοειδῆ ἐκφυόμενα ἀπὸ παχέων, ἰσχυρῶς ἐξεχόντων ῥοδάκων. Ἡ μορφὴ αὕτη τῶν φύλλων εἶναι ἁγνῶς συμβατική, ἄνευ πλαστικῆς εὐαισθησίας, ἄκαμπτος καὶ πρωτόγονος. Ἔχει ἑπομένως τὸ κιονόκρανον τοῦτο πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν λεγομένων

Εἰκ. 3. Κιονόκρανον κορινθιάζον.

[1] Cattaneo, L'architecture en Italie, Venise 1890 σ. 261 εἰκ. 137.
[2] Cattaneo, ἔνθ' ἀν. σ. 235 εἰκ. 126.
[3] Cattaneo, ἔνθ' ἀν. σ. 113 εἰκ. 47.

ἰταλοβυζαντινῶν καὶ δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ 10ου πιθανῶς αἰῶνος.

4) Κιονόκρανον μαρμάρινον κολοβὸν (σωζ. ὕψ. 0.31 καὶ διαμ. 0.28). Εἶναι καὶ αὐτὸ κορινθιάζον φέρον δύο σειρὰς ἐσχηματοποιημένων φύλλων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται κάτω κομβιόσχημα πλέγματα (εἰκ. 4). Ἡ συμβατικὴ μορφὴ τῶν φύλλων καὶ ἡ ἁδρά, σχεδὸν βάρβαρος τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεώς των ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἀνάλογα ἔργα τῆς λεγομένης ἰταλοβυζαντινῆς τέχνης ὡς π. χ. τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγ. Μιχαὴλ τῆς Καπύης [1], καὶ τῶν Ἁγ. Felice e Fortunato παρὰ τὴν Βικεντίαν [2], ἀμφότερα πιθανῶς τοῦ 10ου αἰῶνος.

Εἰκ. 4. Κιονόκρανον κορινθιάζον.

5) Κιονόκρανον κυβόσχημον ἐκ μελαψοῦ μαρμάρου ὕψ. 0.215 πλευρᾶς ἄβακος 0.205 (εἰκ. 5). Φέρει ἐπὶ μιᾶς τῶν ὄψεων αὐτοῦ δύο ἀντινώτους γρυπολέοντας στρέφοντας τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸ βάθος καὶ ὁ ἄβαξ εἶναι ἀκόσμητα. Τοιαῦται μορφαὶ φανταστικῶν ζῴων συνηθίζοντο ἰδίᾳ κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα [3].

Εἰκ. 5. Κιονόκρανον μὲ γρυπολέοντας.

6) Κιονόκρανον λεβητοειδὲς (ὕψ. 0.28 πλευρᾶς ἄβακος 0.24 εἰκ. 6). Εὑρέθη παρὰ τὸ ἀρχαῖον τεῖχος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου. Ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν εἰκονίζονται ἀνὰ δύο ἀντίνωτα ὄρθια πτηνὰ στρέφοντα τὴν κεφαλήν, οὕτως ὥστε τὰ ῥάμφη των νὰ συναντῶνται. Μεταξὺ τῶν πτηνῶν, ὡς καὶ κάτωθεν αὐτῶν παρεμβάλλονται φύλλα. Ὁ ἐπίπεδος ἄβαξ κοσμεῖται δι' ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος. 12ου ἢ 13ου αἰῶνος.

7) Κιονόκρανον κυβόσχημον εὑρεθὲν κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῶν κτισμάτων τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ. Φέρει ἐπὶ τῆς μιᾶς αὐτοῦ ὄψεως τὴν παράστασιν ἀγγείου (γάστρας) ἀπὸ τοῦ ὁποίου

[1] Toesca, Storia dell'arte italiana, Torino 1927 εἰκ. 230. Cattaneo, εἰκ. 101.
[2] Rivoira, Origini della architettura lombarda, Milano 1908 σ. 220 εἰκ. 202.
[3] Ἕτερα παραδείγματα γρυπολεόντων ἀναφέρω προχείρως: τὰ ἐπὶ τῶν ὑπ' ἀρ. 265 καὶ 287 μαρμαρίνων θωρακίων τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν (Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσ. Ἀθῆναι 1931 σ. 56), τοῦ Ὠρωποῦ, Ὀρλάνδος, Δελτ. Χρ. Ἑτ. Δ' (1927) σ. 24 εἰκ. 2, τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης, Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 9 (1924-5) σ. 18 9 εἰκ. 3 κλπ.

ἐκφύονται δύο βλαστοί, οἵτινες ἑλισσόμενοι καταλήγουσιν εἰς πολλαχῶς ἀνακαμπτόμενα ἀνθέμια, δι' ὧν πληροῦται πᾶσα ἡ προσθία ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου. Ὁμοίου τύπου καὶ διακοσμήσεως κιονόκρανα εὑρέθησαν καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Λοκρίδος[1]. 13ον αἰῶνος.

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον μετὰ πτηνῶν.

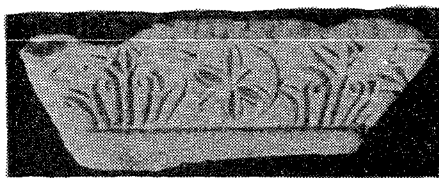

Εἰκ. 7. Κυβόσχημον κιονόκρανον.

8) Κιονόκρανον κανιστροειδὲς (ὕψ. 0.23 πλ. ἄβακος 5.43 εἰκ. 8) φέρον κάτω συνεχῆ σειρὰν φύλλων καλάμου, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται, ὡς εἰς τὰ κορινθιακὰ τῆς κάτω Ἰταλίας, ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἕλικες ἐφαπτόμεναι ἀλλήλων κατὰ τὸν ἄξονα. Εἰς τὰς γωνίας ἀντὶ ἑλίκων ἐτέθησαν μικραὶ

Εἰκ. 8. Κανιστροειδὲς κιονόκρανον.

Εἰκ. 9. Ἐπίκρανον παραστάδος.

κεφαλαὶ δρακόντων. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο παρουσιάζει κάποιαν ὁμοιότητα πρὸς τὸ κιονόκρανον τοῦ γυναικωνίτου τῆς Παρηγορητίσσης[2].

9) Ἐπίκρανον παραστάδος φέρον ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἀνὰ δύο φύλλα ἀκάνθης ἑκατέρωθεν ἑξαφύλλου ῥόδακος (εἰκ. 9).

¹ Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Ϛ΄ σ. 361 εἰκ. 12.
² Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 32 εἰκ. 20.

Β) ΠΛΑΚΕΣ

1) Πλὰξ μαρμαρίνη τεθραυσμένη (σωζ. μῆκος 1.13 ὕψ. 0.86 πάχ. 0.09) προερχομένη πιθανῶς ἐκ σαρκοφάγου (εἰκ. 10). Ἡ ὅλη ἐπιφάνεια θὰ ἦτο διῃρημένη εἰς τρία ὀρθογώνια πεδία. Ἐν τῷ σωζομένῳ ἄκρῳ ἀριστερῷ πεδίῳ εἰκονίζεται σταυρὸς μὲ κεραίας ἰσομήκεις, τοῦ ὁποίου τὰς τέσσαρας γωνίας πληροῦσι: πυροστρόβιλος, ῥόδαξ καὶ δίσκοι. Εἰς τὸ μεσαῖον πεδίον, ὅπερ σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ, εἰκονίζετο πάλιν ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἔχων τὰς κεραίας κεκοσμημένας δι' ἀλυσοειδοῦς πλέγματος, κατὰ δὲ τὰς γωνίας ῥόδαξ καὶ πυροστρόβιλος. Ἡ κάπως χονδροειδὴς τεχνικὴ τοῦ καὶ ἡ ἐπίπεδος μορφὴ τῶν κοσμημάτων τάσσουσι τὸ ἀνάγλυφον εἰς τὸν 9ον ἢ 10ον αἰῶνα.

Εἰκ. 10 Τεμάχιον πλακὸς σαρκοφάγου.

2) Πλὰξ μαρμαρίνη ἀνήκουσα εἰς θωράκιον τέμπλου (εἰκ. 11) διατηρουμένη δὲ μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ. Μῆκ. 1.40 πάχ. 0.09. Ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται

Εἰκ. 11. Πλὰξ ἀναγλύπτου θωρακίου.

πολύφυλλος ῥόδαξ ἐντὸς κυκλικοῦ μετὰ κόμβων πλέγματος. Ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια ἐπληροῦτο διὰ φυλλοφόρων βλαστῶν, πυροστροβίλου καὶ ῥοδάκων. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

3) Τὸ μέσον τμῆμα πλακὸς θωρακίου τέμπλου (εἰκ. 12) (σωζ. μ. 0.65, ὕψ. 0.78, πάχ. 0.10). Διακρίνεται ἀριστερᾷ ἀνισοσκελὴς σταυρὸς μὲ τὰς κεραίας πεποικιλμένας δι' ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος. Ἀπὸ τῶν ἄκρων τῆς κατακορύφου κεραίας τοῦ σταυροῦ ἐκφύονται πλούσια φυλλώματα πληροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά. Δεξιὰ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου ἀετὸς μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ὧν διατηρεῖται μόνον ἡ ἀριστερὰ μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς καὶ μέρους τοῦ κορμοῦ. Τὸ πτέρωμα ἀπεδόθη ἐσχηματοποιημένον εἰς κοσμήματα. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

Εἰκ. 12. Τεμάχιον θωρακίου τέμπλου.

4) Τεμάχιον μαρμαρίνου ἐπιστυλίου τέμπλου (;) (μ. σ. μ. 0.75 πλ. κάτω 0.21, ἄνω 0.28, ὕψ. 0.19) (εἰκ. 13 καὶ 14). Ἦτο ἄλλοτε ἐντειχισμένον εἰς τὸν νεώτερον τοῖχον, ὅστις φράσσει τὸ μεταξὺ τοῦ βορείου πεσσοῦ τοῦ προστῴου καὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τοξωτὸν ἄνοιγμα (πρβ. κάτοψιν ἐν σελ. 118 εἰκ. 2). Τὸ ἐπιστύλιον ἔχει τὰς τρεῖς τῶν πλευρῶν αὐτοῦ κεκοσμημένας δι' ἀναγλύφου κοσμήματος ἐπιμελοῦς ἐργασίας. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κάτω αὐτοῦ ἐπιφανείας (εἰκ. 13) εἰκονίζεται ἑλικοειδῶς βαίνων βλαστὸς ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φύλλα, ὧν αἱ ἄκραι συναντῶνται οὕτως ὥστε, νὰ σχηματίζεται στρόβιλος, ἐναλλὰξ δεξιόστροφος καὶ ἀριστερόστροφος. Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι σύνηθες ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, κατὰ δὲ τὸν 11ον αἰῶνα τὸ συναντῶμεν εἰς τὸν ὅσιον Λουκᾶν τῆς Φωκίδος. Ἐπὶ δὲ τῶν κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι γεγλυμμένον ἓν καὶ τὸ αὐτὸ κόσμημα μὲ ἐλαφρὰν παραλλαγὴν (εἰκ. 14). Συνίσταται δὲ τὸ κόσμημα τοῦτο ἐκ σειρᾶς ἐφαπτομένων ἀνθεμίων ἀπὸ τῶν

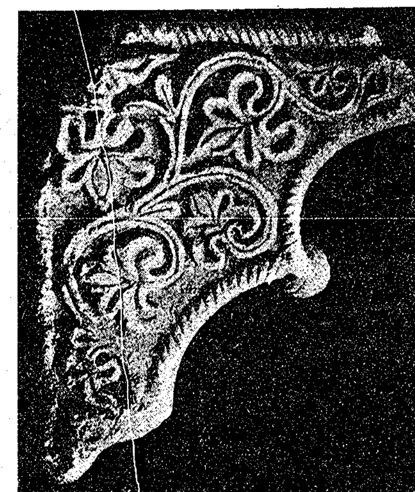
Εἰκ. 13. Ἡ κατω πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου.

ὁποίων ἐκφύονται κεκλιμένα φύλλα ἀκάνθης πληροῦντα τὸ μεταξὺ τῶν δύο ἀνθεμίων κενόν. Ἡ μόνη οὐσιώδης διαφορά, ἥτις ὑφίσταται μεταξὺ τοῦ κοσμήματος τῶν δύο κατακορύφων πλευρῶν ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἐν τῷ μέσῳ γλωσσοειδὲς φύλλον τοῦ ἀνθεμίου τοῦ ἑνὸς ἀντικατεστάθη εἰς τὸ ἄλλο διὰ τριφύλλου, ὅπερ διέλυσε τὸ ἀνθέμιον. Τὸ τρίφυλλον δὲ τοῦτο παρουσιάζει μορφὴν φραγκικήν, ἀφ' οὗ φέρει τὸν χαρακτηριστικὸν κόμβον, ὅστις συνδέει τὰ τρία φύλλα του καὶ ὅστις σπανιώτατα ἀπαντᾷ εἰς τὰ βυζαντινὰ τρίφυλλα[1]. Ἂν ἐξαιρέσωμεν ὅμως τὸ στοιχεῖον τοῦτο τὸ γλυπτὸν εἶναι κατὰ τὰ λοιπὰ ἁγνῶς βυζαντινὸν καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκτέλεσιν.

Εἰκ. 14. Ἐπιστύλιον τέμπλου (;)

5) Τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τριλόβου τόξου, παραθύρου ἢ προσκυνηταρίου (ὕψ. 0.55, σωζ. πλ. 0.47, πάχ. 0.12 εἰκ. 13). Οἱ λοβοὶ πλαισιοῦνται ὑπὸ χονδροῦ σχοινίου, ὅπερ εἰς τὴν συνένωσιν τῶν τόξων διαμορφοῦται εἰς κόμβον. Ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τοῦ τυμπάνου πληροῦται δι' ἑλικοειδῶς διατεταγμένων ἀνθεμίων ἐκφυομένων ἀπὸ συστρεφομένου βλαστοῦ. Καὶ τὸ μὲν σχοινίον, εὕρηται συνήθως εἰς τὰ κυρίως βυζαντινὰ μνημεῖα[2], ὁ τρόπος ὅμως τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀνθεμίων, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ γλυπτὸν θὰ ἐποιήθη ὑπὸ ξένου πιθανῶς τεχνίτου κατὰ τὸν 13ον μ. Χ. αἰῶνα.

Εἰκ. 15 Ἀνάγλυφον τύμπανον.

[1] Τὸ μετὰ κόμβου τρίφυλλον ἀπαντᾷ ἀνάγλυπτον μὲν εἰς τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 29,1, γραπτὸν δὲ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Βαπτίσεως τοῦ Ἀφεντικοῦ τοῦ Μυστρᾶ (ἀπόληξις σκήπτρου).

[2] Ὅμοιον σχοινίον εὕρηται καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, ἥτις ὅμως παρουσιάζει καὶ ἱκανὰ φραγκίζοντα στοιχεῖα (ἀνάγλυφοι ἐραλδικοὶ

6) Μαρμαρίνη στήλη τομῆς τετραγώνου (διαστ. 0.19×0.21 ὕψ. 138 εἰκ. 16) φέρουσα εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς ἄκρον μέγαν τόρμον γόμφου. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν κατακορύφων αὐτῆς παρειῶν εἰκονίζεται κυματοειδῶς ἑλισσόμενος βλαστὸς ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἡμιανθέμια καὶ βότρεις. Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος εἰκονίζεται ζῷον κατὰ κρόταφον πιθανώτατα λέων βαίνων πρὸς τ' ἀριστερὰ μὲ τὴν οὐρὰν ἀνωρθωμένην ἐπὶ τῆς ῥάχεως. Ἡ τεχνοτροπία τῶν ἐσχηματοποιημένων ἀνθεμίων καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν διαφέρουσι τῶν βυζαντινῶν, ὁμοιάζουσι δὲ πρὸς τὰς τῶν λεγομένων λογγοβαρδικῶν γλυπτῶν. Ὅτι δὲ πράγματι τὸ γλυπτὸν θὰ ἐποιήθη ὑπὸ φράγκου τινος τεχνίτου ἢ κατὰ μίμησιν φραγκικοῦ προτύπου ἀποδεικνύει καὶ ἡ παράστασις τοῦ λέοντος, ἥτις ἐνθυμίζει ζωηρῶς τοὺς ἐραλδικοὺς λέοντας τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ [1] Ἡ στήλη εἶναι πιθανῶς παραστάτης θυρώματος, ἄγνωστον τίνος μνημείου.

Εἰκ. 16. Πεσσός.

γ) ΕΙΚΟΝΕΣ

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται δύο καὶ μόνον γλυπτὰ λίθινα. Ἐκ τούτων τὸ ἓν (εἰκ. 17), εὑρεθὲν τὸ 1905 παρὰ τὸν ναὸν τῆς Μητροπόλεως Ἄρτης, ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 0.25×0.36, ἀλλ' εἶναι ἀποκεκρουμένον κατὰ τὴν κάτω δεξιὰν αὐτοῦ γωνίαν. Εἰκονίζεται δ' ἐπ' αὐτοῦ, ἐν λίαν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, ἡ Σταύρωσις. Ἐν τῷ μέσῳ, καθηλωμένος ἐπὶ μεγάλου σταυροῦ, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ, ὄρθιοι καὶ εἰς μικροτέραν τοῦ Κυρίου κλίμακα, παρίστανται ἡ Παναγία καὶ ὁ ἠγαπημένος μαθητὴς Ἰωάννης. Ὁ Χριστός, φέρει πέριξ τῆς κεφαλῆς φωτοστέφανον, ἐφ' οὗ εἶναι χαραγμένη ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ ΙϹ ΧϹ, ἐν ᾧ ἐπὶ τῆς ὁριζοντίας τοῦ σταυροῦ κεραίας ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφὴ Ο ΒΑϹΙΛΕΥϹ ΤΗϹ ΔΟΞΗϹ. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Σωτῆρος κλίνουσα ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ εἶναι δυστυχῶς ἀποκεκρουμένη. Αἱ βραχεῖαι καὶ ἰσχναὶ χεῖρές Του εἰκονίσθησαν ὁριζόντιαι, τὸ δὲ σῶμα, πίπτον κατακορύφως μὲ ἐλαφρὰν μόνον κυμάτωσιν, εἶναι γυμνόν, πλὴν τοῦ ἀπὸ τῆς

λέοντες, κρινάνθεμον ἀψῖδος ἱεροῦ κλπ.). Εὕρηται ἐπίσης καὶ εἰς γλυπτὰ τῆς μονῆς Δαφνίου, ὡς καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ὅρα Σωτηρίου, Εὑρετ. Μεσ. Μνημ. Α' σ. 58 εἰκ. 45).

[1] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 30, 4.

ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων τμήματος, ὅπερ καλύπτεται διὰ τοῦ κολοβίου. Ὁ ἀριστερὸς ποὺς καλύπτει ὀλίγον τὸν δεξιὸν ἕνεκα τῆς ἡλώσεως. Τέλος κάτωθεν τῶν ποδῶν εἰκονίζεται ἡ ὁριζοντία βάσις τοῦ ὑποποδίου, ὅπερ φθάνει μέχρι τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου τῆς εἰκόνος.

Ἀριστερᾷ τοῦ Ἐσταυρωμένου εἰκονίζεται, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, ἡ Παναγία, ἧς δυστυχῶς τὸ πρόσωπον εἶναι ἀποκεκρουμένον. Ἡ Θεομήτωρ φέρει ποδήρη πτυχωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον. Ἔχει τὰς χεῖρας συνηνωμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς στάσιν σεβασμοῦ ἅμα καὶ δεήσεως. Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς της, ἐπὶ τοῦ βάθους, ἐχαράχθη ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ ΜΡ ΘΥ (Μήτηρ Θεοῦ).

Εἰκ. 17. Ἀνάγλυφος εἰκὼν Σταυρώσεως.

Συμμετρικῶς πρὸς τὴν Παναγίαν εἰκονίζεται δεξιὰ ὁ Ἰωάννης εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, στηρίζων μὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα τὴν παρειάν του, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς, φερομένης ἐμπρὸς διαγωνίως, κρατεῖ τὸ μακρὸν αὐτοῦ ἱμάτιον. Δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς του εἶναι χαραγμένη ἐπὶ τοῦ βάθους ἡ ἐπιγραφὴ Ο ΑΓΙΟϹ ΙΩ (Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης). Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι οὔτε ἡ Παναγία οὔτε ὁ Ἰωάννης φέρουσι περὶ τὴν κεφαλὴν φωτοστέφανον, ὅστις πιθανὸν νὰ ἦτο δεδηλωμένος διὰ χρώματος.

Πρὸς ὁρισμὸν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῆς εἰκόνος δυνάμεθα νὰ βοηθηθῶμεν ἐκ τῆς στάσεως τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὴν προσώπων. Καὶ δὴ πρῶτον τὸ κατακορύφως μὲ μίαν ἐλαφράν, ἁρμονικὴν κυμάτωσιν καταπίπτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ χαρακτηρίζει τὰ παλαιότερα τοῦ $14^{ου}$ αἰῶνος ἔργα. Πράγματι ὁ Χριστὸς ἐνταῦθα δὲν παρουσιάζει τὰς ῥεαλιστικὰς συσπάσεις τοῦ πόνου, ἃς συνηθίζει νὰ παριστάνῃ ὁ $14^{ος}$ αἰὼν καὶ οἱ ἑπόμενοι, δὲν πάσχει, ἀλλ' ὡς Θεὸς ἤρεμος θριαμβεύει διὰ τοῦ ἑκουσίου Του πάθους. Τὸ αὐτὸ συγκρατημένον αἴσθημα τοῦ πόνου παρουσιάζει μὲ τὴν ἤρεμον στάσιν της καὶ ἡ Παναγία, παρισταμένη εἰς τὸ πάθος τοῦ υἱοῦ της «κοσμίως καὶ οὐκ ἀγεννῶς» [1] μὲ τὰς δύο χεῖρας συνηνωμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς ἔνδειξιν δεήσεως ἅμα καὶ σεβασμοῦ καὶ οὐχὶ διπλωμένας ὑπὸ τὴν σιαγόνα, ὡς εἰς τὰ

[1] Γεωργίου Νικομηδείας Λόγ. VIII, παρὰ Migne, Patr. Gr. τόμ. 100 στήλη 1464.

ἔργα τοῦ 14ου καὶ τῶν ἑξῆς αἰώνων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ Παναγία παρίσταται ἡττωμένη ὑπὸ τῆς θλίψεως[1].

Μεγαλυτέραν σχετικῶς συγκίνησιν παρουσιάζει ἡ μορφὴ τοῦ Ἰωάννου, ὅστις κλονούμενος στηρίζει διὰ τῆς χειρὸς τὴν κεφαλήν του. Ἀλλὰ καὶ ἡ στάσις αὕτη τοῦ μαθητοῦ δὲν εἶναι ἀσυνήθης εἰς παλαιότερα τοῦ 14ου αἰῶνος ἔργα ὡς π. χ. εἰς τὰ ψαλτήρια Chludov[2] καὶ τῆς Οὐτρέχτης[3]. Ἔχων λοιπὸν ὑπ᾽ὄψει μου τ᾽ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα κλίνω νὰ δεχθῶ ὅτι τὸ ἔργον εἶναι πιθανῶς τοῦ τέλους τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος, ἐκτελεσθὲν παρὰ βυζαντινοῦ τεχνίτου ἀλλὰ καὶ μέ τινα ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς τέχνης (Ἰταλίας) ὡς ἐμφαίνει ἰδίᾳ τὸ ἰσχυρὸν ἀνάγλυφον τοῦ ἐσταυρωμένου καὶ τὸ πλάσιμον τῆς μορφῆς τοῦ Ἰωάννου. Ἐνισχύει δὲ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην καὶ ἡ ἐπὶ λίθου ἐκτέλεσις λατρευτικῆς εἰκόνος, ἥτις δὲν ἦτο τόσον συνήθης εἰς τοὺς βυζαντινούς, ὅσον εἰς τὴν Δύσιν.

Εἰκ. 18.
Ἀνάγλυπτος παράστασις τοῦ Προδρόμου.

2) Ἀνάγλυφος μαρμαρίνη πλὰξ τεθραυμένη (μ. σ. ὕψ. 0.59, πλ. 0.46, πάχ. 0.18 εἰκ. 18) κομισθεῖσα τὸ 1922 φροντίδι τοῦ ἀρχιτέκτονος Α. Ζάχου ἐκ τοῦ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου κειμένου τζαμίου τοῦ Ἰμαρέτ, ἔνθα τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Σεραφεὶμ[4] τὸ εἰς τὴν μονὴν Ροδιᾶς ἀνῆκον μετόχιον τοῦ Τιμίου Προδρόμου. Τὸ γλυπτὸν ἔρχεται εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ταυτίσεως ταύτης, διότι εἰκονίζει ἀκριβῶς τὸν Πρόδρομον. Ὁ ἅγιος παρίσταται εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Ἡ κεφαλή του εἶναι δυστυχῶς ἀποκεκρουμένη λόγῳ μεταγενεστέρας χρησιμοποιήσεως τοῦ λίθου ὑπὸ τῶν Τούρκων, σώζεται ὅμως μικρὸν τμῆμα τοῦ γενείου ὡς καὶ μέρος τοῦ περιβάλλοντος αὐτὴν φεγγίου. Ὁ Πρόδρομος φορεῖ ἐσωτερικῶς μὲν τὸν τρίχινον σάκκον, ἐπ᾽ αὐτοῦ δὲ εὐρὺ ἱμάτιον καταπίπτον εἰς ὡραίας ἁπαλὰς πτυχάς. Διὰ τῆς

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σ. 407.
[2] N. Kondakof, Opis. pamjatnikov drevnosti 1878 πίν. V, 4.
[3] Tikkanen, Psalterillustration im Mittelalter σ. 280 εἰκ. 211.
[4] Δοκίμιον περιλήψεως τῆς ἱστορικῆς πόλεως Ἄρτης Ἀθῆναι 1884 σ. 147.

δεξιᾶς χειρὸς κρατεῖ τὴν μακρὰν αὐτοῦ ῥάβδον, ἥτις θὰ κατέληγεν ἄνω, ὡς συνήθως, εἰς σταυρόν. Ὁ Πρόδρομος παρίσταται ἐνταῦθα πτερωτὸς δίκην ἀγγέλου, ἡ τοιαύτη δ᾽ αὐτοῦ παράστασις δὲν ἀπαντᾷ μόνον εἰς μνημεῖα τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων ἀλλὰ καὶ εἰς βυζαντινά[1], ἴσως συμφώνως πρὸς τὴν προφητείαν (Μαλ. γ´, 1) καὶ τὴν εὐαγγελικὴν ῥῆσιν (Ματθ. ια´ 10, Μάρ. α´, 2 Λουκ. ζ´ 27) *«Ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου»*. Ὁ Didron[2] λέγει, ὅτι οἱ Ἕλληνες, βλέποντες ὅτι ὁ Πρόδρομος ἐκαλεῖτο οὐράνιος ἄγγελος, παρέστησαν τὸν Ἰωάννην ὡς ἄγγελον, θέσαντες πτέρυγας εἰς τοὺς ὤμους του, ὡς οἱ πρόγονοί των ἔθεσαν πτέρυγας εἰς τοὺς πόδας καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἑρμοῦ, ἀγγελιαφόρου τοῦ Ὀλύμπου.

Ὅτι τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἔργον τεχνίτου καταγομένου ἐξ Ἰταλίας ἀποδεικνύει κυρίως ὁ τρόπος τῆς διατάξεως καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν πτυχῶν του, ὅστις ἰδιάζει εἰς ρωμανικὰ ἔργα καὶ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας. Ἀνάγλυφον εἰκονίζον τὸν Πρόδρομον πτερωτὸν προερχόμενον δ᾽ ἐκ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ κάστρου Ζακύνθου ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινὸν μουσεῖον (ἀριθ. 250 Σωτηρίου, Ὁδηγ. Βυζ. Μουσείου[2] σ. 48). Τοῦτο ὅμως ἐσφαλμένως ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Wulff (Altchr. und byz. Kunst II, 606) εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ἀφ᾽ οὗ εἶναι προφανῶς ἐνετικὸν ἔργον.

---

[1] Ὅρα τὰ ὑπὸ Α. Ξυγγοπούλου ἐν Καταλόγῳ τῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Ἀθῆναι 1936 σ. 68 καταλεχθέντα παραδείγματα.
[2] Manuel d'iconographie chrétienne, Introd. XLI.

ΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ πόλις τῆς Ἄρτης παρουσιάζει πλὴν τῶν πολυαρίθμων βυζαντινῶν ναῶν, οὓς ἀνωτέρω ἐμελετήσαμεν, καὶ πληθὺν ἄλλων μικροτέρων κατεσπαρ-

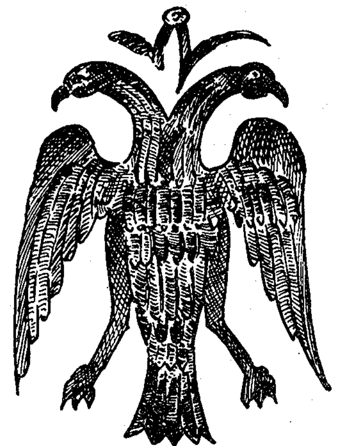
Εἰκ. Ὁ ἅγ. Ἰάκωβος ὁ Πέρσης. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως

μένων μεταξὺ τῶν οἰκιῶν, ἀνεγερθέντων δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ὁπότε ἤκμαζεν ἡ Ἄρτα διακρινομένη καὶ διὰ τὴν εἰς τὰ γράμματα καὶ διὰ τὴν εἰς τὸ ἐμπόριον ἐπίδοσιν αὐτῆς. Ἐκ τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀνεγερθέντων

ναῶν ἄλλοι μὲν διατηροῦνται εἰσέτι ἀκέραιοι, ἄλλοι δὲ ἐν ἐρειπιώδει καταστάσει καὶ ἄλλοι πάλιν κατεδαφισθέντες ἔχουσιν οἱ μὲν τελείως ἐξαφανισθῆ οἱ δὲ ἀνανεωθῆ. Λεπτομερῆ κατάλογον αὐτῶν παρέσχεν ἐν τῷ Δοκιμίῳ του (σ. 137-149), ὁ μητροπολίτης Ἄρτης Σεραφείμ. Ἡμεῖς ἐνταῦθα θὰ ἐξετάσωμεν τοὺς σωζομένους καὶ τοὺς ἡμιηρειπωμένους ναοὺς ἀπὸ τῆς τεχνικῆς κυρίως καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς αὐτῶν πλευρᾶς.

1. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ὁ μικρὸς οὗτος ναὸς κεῖται εἰς ὀλίγων μόνον μέτρων ἀπόστασιν ἀνατολικῶς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας. Εἶναι μία μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.10×8.72, καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ, ἥτις, καταστραφεῖσα πάλαι, ἀνεκτίσθη ἡμιεξάγωνος. Ὁ ναὸς ἐκτισμένος διὰ κοινῆς τοιχοποιίας οὐδεμίαν φέρει ἐξωτερικῶς κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν, μόνον δὲ μέγα διακοσμητικὸν πινάκιον, Ἰταλικῆς τέχνης τοῦ 16ου αἰῶνος, κοσμεῖ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ἐντειχισμένον ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰκονίζον θώρακας, ἀσπίδας κλπ. Ὁ ναὸς ἔφερεν ἄλλοτε θύρας καὶ κατὰ τὰ πλάγια, αἵτινες σήμερον εἶναι πεφραγμέναι, τῆς εἰσόδου γινομένης μόνον διὰ τῆς θύρας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑπάρχει κόγχη.

Εἰκ. 2.
Δικέφαλος γραπτὸς ἀετός.

Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως πλὴν τοῦ ὡραίου ξυλογλύπτου τέμπλου, ὅπερ διασώζει, διατηρεῖ ἐπὶ τῶν τοίχων του τὰς παλαιὰς οὐχὶ πολὺ σπουδαίας τέχνης τοιχογραφίας του, ἐξ ὧν προσάγομεν ἐνταῦθα ὡς δεῖγμα τὴν τοῦ Ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Πέρσου[1] (εἰκ. 1) φέροντος τὸν γνωστὸν ἰδιόσχημον πῖλον[2]. Νοτίως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται διὰ καστανομέλανος χρώματος μέγας, δικέφαλος ἀετὸς (ὕψ. 0,68) τὸ τόσον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀγαπώμενον νὰ εἰκονίζεται εἰς ναοὺς κρυφὸν τοῦτο σύμβολον τῆς μελλούσης ἀναστάσεως τοῦ Γένους (εἰκ. 2).

Τὸν χρόνον τῆς ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν μᾶς γνωρίζει ἡ ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου καὶ κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου γεγραμμένη ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω:

† Ἀνεστωρίθει ἐπιμελῶς καὶ διορθωθεν (=διωρθώθη) *ὁ ναὸς ουτος τεῖς*

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ λέγει: *ὁ Ἅγιος Ἡακοβος ὁ Πέρσος.*

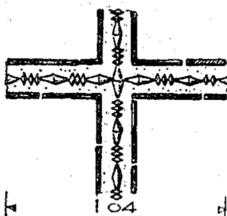
[2] Ὅρα π. χ. τὰς συγχρόνους περίπου εἰκόνας τοῦ αὐτοῦ ἁγίου ἐν ταῖς μοναῖς Λαύρας καὶ Διονυσίου τοῦ ἁγίου Ὄρους Millet, Athos, Les peintures πίν. 137, 2 (1535) καὶ 202, 2 (1615).

Μιταμώρφωσις τοῦ Κ(υρίο)υ καὶ Θ(εο)ῦ / καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰσοῦ ΧΥ ἀναλώμασι τεῖς αὐτοῦ ἐπιμελείᾳ, ἐνετίησιν καὶ ἐξόδου τοῦ πα|νιεροτάτου μητροπωλείτου τῆς ἁγιοτάτης μητροπώλεος Νεπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου Γαβριήλ. Ἔτους ,ΖΡΛΓ΄ Μὴν Μάρτιος Γ΄.

Ἡ χρονολογία τῆς ἱστορήσεως ΖΡΛΓ΄ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1625 καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ 1622, ὡς γράφει ὁ Σεραφείμ[1]. Ἐπειδὴ δ' ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει, ὅτι ὁ ναὸς διωρθώθη καὶ ἱστορήθη, συνάγεται ὅτι θὰ ἐκτίσθη ἴσως ὀλίγα ἔτη ἐνωρίτερον ἤτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος.

Τὸ ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ *ἐνετίησιν*, ὅπερ, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ Λάμπρος[2], μετεχειρίσθησαν ἐκ παρανοήσεως οἱ βιβλιογράφοι ἀντὶ τοῦ *ἐν ἔτει*, εἶναι ἐνταῦθα ἔτι μᾶλλον παρανοημένον· διότι εἶναι τεθειμένον προφανῶς μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ *διὰ κόπου*, ἀφ' οὗ κατωτέρω ἀκολουθεῖ τὸ *ἔτους ΖΡΛΓ΄*.

Ἐν τῷ τέμπλῳ ὑπάρχει φορητὴ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου κρατούσης τὸν Χριστὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας καὶ φερούσης τὸν τίτλον ἡ Μεσίτρια (πβλ. Παρακλητικὸν κανόνα «*Καὶ σὲ μεσίτριαν ἔχω πρὸς τὸν φιλάνθρωπον Θεὸν*» κλπ.). Ἡ εἰκὼν εἶναι καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης τοῦ 17ου ἢ 18ου αἰῶνος.

Εἰκ. 3. Σταυρὸς ἐκ μαρμαρίνων ἀστραγάλων.

2. Ο ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥ ΜΠΑΤΖΗ

Ὁ ναΐσκος οὗτος, διαστάσεων 4.80×12.00 μ., εὑρίσκεται εἰς τὴν ὀθωμανικὴν συνοικίαν τοῦ Γεφυρόπουλου, εἶναι δὲ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην τρίπλευρον ἁψῖδα ἱεροῦ. Μέχρι τοῦ 1821 ἦτο μετόχιον τῆς μονῆς Ροδιᾶς, παραδίδεται δ' ὅτι ἀνηγέρθη διὰ θαύματος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου[3], ὑπό τινος ὀθωμανοῦ Μπατζῆ ἐν ἔτει 1717.

Καὶ ἐσωτερικῶς μὲν ἔχει σήμερον ἐξ ὁλοκλήρου ἀσβεστοχρισθῇ, ἐξωτερικῶς δὲ δεικνύει κοινὴν τοιχοποιίαν, ἥτις ὡς μόνην διακόσμησιν φέρει, ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, μέγαν σταυρὸν ἐκ μαρμαρίνων ἀστραγάλων (εἰκ. 3) πλαισιουμένων ἑκατέρωθεν δι' ἐρυθρῶν βησάλων.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Μάρκου, τυγχάνων μετόχιον τῆς μονῆς Μελατῶν, εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς μεγάλης ὁδοῦ κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως ἀπ' ἀνατολῶν. Εἶναι μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλική, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 5.75×10.60

[1] Δοκίμιον σ. 139.
[2] Νέος Ἑλληνομνήμων Δ΄ 125 καὶ Ε΄ 116.
[3] Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 139.

καταλήγουσα εἰς ἡμιεξάγωνον ἁψῖδα ἱεροῦ. Ἐκτισμένη διὰ μικρῶν ἀργῶν λίθων ἄνευ πλίνθων, διατηρεῖ εἰσέτι ἐσωτερικῶς τὰς παλαιὰς τοιχογραφίας της διατεταγμένας ὡς συνήθως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς τουρκοκρατίας, ἤτοι εἰς ζώνας: κάτω μὲν ὁλοσώμων ἁγίων, ἄνω δὲ στηθαρίων ἐντὸς κύκλου καὶ ἀνωτάτω σκηνῶν ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Σωτῆρος. Οἱ ἅγιοι φέρουσι καὶ ἐνταῦθα τοὺς γυψίνους, ἐξέργους φωτοστεφάνους, οὓς εἴδομεν καὶ εἰς τὴν Κάτω Παναγιὰν καὶ τὸν Ἅγ. Βασίλειον. Οἱ στέφανοι δ' οὗτοι φέρουσιν ἐνταῦθα ὡς κόσμημα ἐντύπους ρόδακας. Ἐν τῷ νάρθηκι εὕρηνται καλῆς τέχνης τοιχογραφίαι τοῦ Χριστοῦ εὐλογοῦντος, τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης τὸν παῖδα Ἰησοῦν καὶ τοῦ Προδρόμου πτερωτοῦ, σώζεται δὲ καὶ ὡραία κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Στυλιανοῦ κρατοῦντος βρέφος. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει κόγχη, ἐν ᾗ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Μᾶρκος μέχρι τῶν γονάτων, κάτωθεν δ' αὐτοῦ εὕρηται γραπτὴ ἡ ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωάννου*. Αἱ ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοιχογραφίαι ἔχουσιν ἀποπλυθῆ τόσον, ὥστε νὰ διακρίνωνται τὰ τυπώματά των δηλ. οἱ βελονιὲς τοῦ σχεδίου των. Ἐν τῷ κυρίως ναῷ ὑπάρχει ὡραία εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Δαμιανοῦ. Ὑπεράνω τῆς βορείου θύρας εὕρηται ἡ ἐπιγραφή:

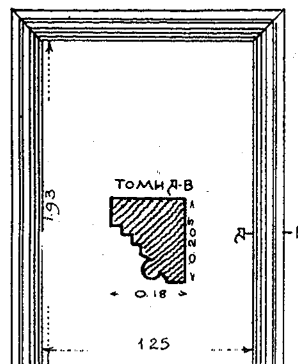
Ἡστορήθει ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθωδόξων Χριστηανῶν καὶ ἐνορητῶν τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολήτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου [Μακαρίου ἐφημερεύο]ντος δὲ τοῦ εὐλαβεστάτου ἐν ἱερεῦσιν παπᾶ κυρ Στασινοῦ[1] τοῦ καὶ συνδρομητοῦ καὶ ἐπιστάτου. αψπς΄ ἐν μηνὶ Ἰουνίου ιε΄.

Τὸ ,αψπς΄=1786 μητροπολίτης Ἄρτης ἦτο ὁ Μακάριος ὁ Β΄[2], οὗ τὸ ἐφθαρμένον ὄνομα, διὰ τοῦτο, συνεπλήρωσα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ. Ὁ Σεραφεὶμ ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἶχε πυρποληθῆ τὸ 1692[3] ἐπανεκτίσθη δὲ τὸ 1770 ἐπὶ μητροπολίτου Ἰακώβου, ἀγνοῶ ὅμως πόθεν ἠρύσθη τὴν πληροφορίαν ταύτην.

[1] Ὁ Παπᾶ Στασινὸς οὗτος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἐνδιαφέρον σημείωμα, ὅπερ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπὶ τοῦ σταχώματος παλαιοῦ εὐαγγελίου ἀνήκοντος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἰδοὺ δὲ πῶς ἔχει τὸ ἐν λόγῳ σημείωμα: *1781 Δεκέβρι 2 † Δέησης τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Στασινοῦ ἱερέος που τόντησε κατιφὲ κὲ τόπλινε τάσίμη κὲ τὸ χρήσησε.* Τὸ εἰρημένον εὐαγγέλιον, ὅπερ φέρει εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πρώτου φύλλου τὴν χρονολογίαν ,αχιδ΄ (=1614), εὑρίσκεται σήμερον εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἐν Ἄρτῃ ἐμπόρου κ. Ἀλκ. Μ. Μπανταλούκα, καθόσον ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου (κείμενος ποτὲ ἐν τῇ συνοικίᾳ Πλατάνου) δὲν ὑπάρχει πλέον (πρβ. Σεραφείμ, Δοκίμιον 139).
[2] Ὀρλάνδος, Χριστιανικὴ καὶ Θρησκευτικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία ἄρθρον Ἄρτα τόμ. Β΄ στ. 116.
[3] Δοκίμιον σ. 142.

4. Ο ΑΓΙΟΣ ΜΕΡΚΟΥΡΙΟΣ (ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ)

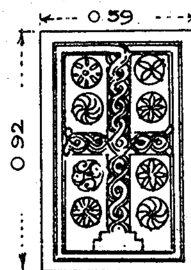
Ὁ ναὸς οὗτος κεῖται παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου καὶ παραπλεύρως τοῦ τέως μητροπολιτικοῦ μεγάρου, ὅπερ ἀνηγέρθη τὸ 1726 ἐπὶ προϋπάρχοντος κτηρίου ἐρειπωθέντος, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῆς κάτωθι ἐπιγραφῆς, λαξευθείσης ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐντειχισμένης ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου.

Εἰκ. 4. Θύρωμα τῆς β. εἰσόδου τοῦ ἁγίου Μερκουρίου.

«Ἀνηγέρθησαν ἐκ θεμελίων οἱ οἶκοι οὗτοι πάντες ἀνώμαλοι καὶ σεσαθρωμένοι ὄντες τὸ πρὶν ἐπιστασίᾳ καὶ δαπάνῃ τοῦ νῦν ἐλέει θείῳ πανιερωτάτου καὶ ἐλλογιμωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου κυρίου Ἰωαννικίου ἐν ἔτει σωτηρίῳ αψκς' Ἰουνίῳ» [1].

Ὡς δὲ τὸ μέγαρον οὕτω καὶ ὁ σημερινὸς ναὸς εἶναι πιθανώτατα ἐκτισμένος ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαιοτέρου καταστραφέντος, ὡς μαρτυρεῖ κυρίως τὸ μαρμάρινον τῆς βορείου εἰσόδου του θύρωμα (εἰκ. 4) ὅπερ φέρει ὡραῖον πλαίσιον κυματιοφόρον ἐκ τῶν συνηθιζομένων μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος.

Εἰκ. 5. τεμάχιον μαρμαρίνου ἄμβωνος.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Μερκουρίου, κτίσμα τοῦ 1800 [2], εἶναι βασιλικὴ ξυλόστεγος, χωριζομένη ἐσωτερικῶς διὰ δύο κιονοστοιχιῶν ἐκ 5 ὑψηλῶν κιόνων εἰς τρία κλίτη, καταλήγουσα δὲ εἰς πολύπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ, κοσμουμένην ἄνω διὰ τοξυλλίων. Τὰ κλίτη καλύπτονται δι' ὁριζοντίων ὀροφῶν, ἐφ' ὧν διὰ πήχεων σχηματίζονται ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια ἐκ τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου, τονιζόμενα διὰ ζωηρῶν, λίαν ἁρμονικῶν χρωματισμῶν. Ὁ ναὸς κέκτηται καὶ ὡραῖον ξύλινον ἄμβωνα καὶ δεσποτικὸν θρόνον πεποικιλμένους δι' ἐνθέτου ὀστρέου (σεντέφι) λεπτοτάτης ἐργασίας.

Ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντετειχισμένα ἱκανὰ μαρμάρινα γλυπτά, ὧν ἄλλα μὲν ἔχουσι ληφθῆ ἀπὸ τὴν ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ὄχθης τοῦ Ἀράχθου μονὴν τῶν Βλαχερνῶν —δύο πεσσίσκοι καὶ ἡ πλὰξ τῆς σαρκοφάγου περὶ ἧς εἴπομεν ἐν σελ. 35—ἄλλα

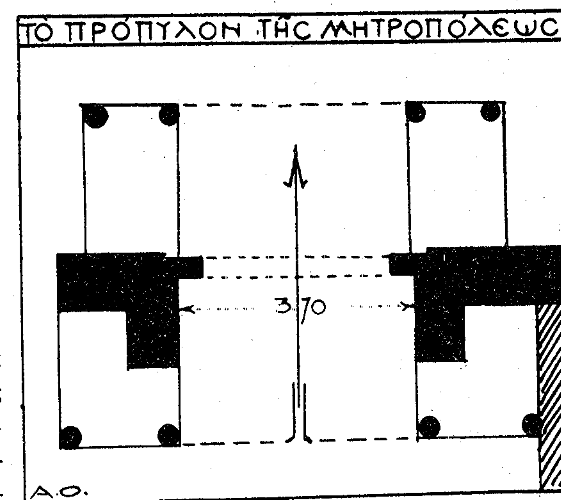
[1] Ὅτι τὸ ἐπισκοπεῖον ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, μανθάνομεν ἐκ συνοδικοῦ γράμματος τοῦ μητροπολίτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ ἀνακτίσεως αὐτοῦ παρασυρθέντος ἐκ πλημμύρας τοῦ Ἀράχθου. Τὸ γράμμα ἐξεδόθη ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἐν Βυζαντίδι, Α' (1909) σ. 24.

[2] Σεραφείμ, Δοκίμιον κλπ. σ. 138.

Εἰκ. 6. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ προπύλου τῆς Μητροπόλεως.

δ' ἐξ ἄλλων κτηρίων—θωράκιον ἄμβωνος (εἰκ. 5) κοσμούμενον δι' ἀλυσοπλέκτου σταυροῦ, τὰς γωνίας τοῦ ὁποίου πληροῦσι ρόδακες καὶ πυροστρόβιλοι.

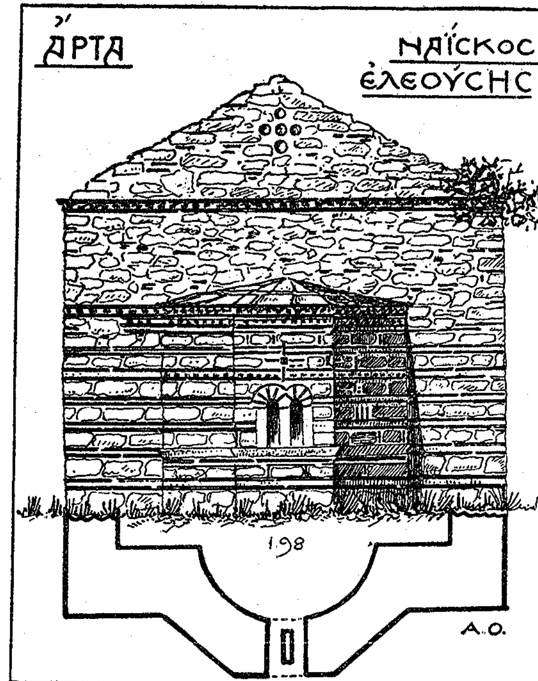
Ὁ ναὸς καὶ τὸ ἐπισκοπικὸν μέγαρον περικλείονται ἐντὸς περιβόλου φέροντος πρὸς τὴν ὁδὸν προσπελάσεως ὡραῖον, κιονοστήρικτον πρόπυλον μετὰ λίαν ἐξεχούσης ξυλίνης στέγης (εἰκ. 6). Ἡ διάταξις τοῦ προπύλου τούτου ἀκολουθεῖ τὴν τῶν ἀρχαίων προπύλων διότι φέρει κίονας καὶ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ θυραίου τοίχου (εἰκ. 7), ὅστις διεπερᾶται ὑπὸ τοξωτῆς θύρας (εἰκ. 6). Τὸ πρόπυλον κατεσκευάσθη πιθανώτατα μετὰ τοῦ νέου ἐπισκοπείου κατὰ τὸν 17ον αἰ.

Εἰκ. 7. Κάτοψις τοῦ προπύλου τῆς Μητροπόλεως.

5. ΑΓΙΑ ΕΛΕΟΥΣΑ

Τοῦ ναΐσκου τούτου σῴζεται ὀρθία μόνον ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 8), οἱ δὲ λοιποὶ τοῖχοι, οἵτινες ἀπήρτιζον μίαν μονόκλιτον, ξυλόστεγον βασιλικὴν (4.90×7.40) σῴζονται μόνον μέχρις ὕψους 0.80 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Ἡ τρίπλευρος κόγχη τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει καλήν, ἰσόδομον τοιχοποιίαν διακοπτομένην ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου, ὑφ' οὗ διατρυπᾶται, φέρει ἐντειχισμένον πλίνθινον σταυρὸν (0.45×0.42). Εἰς τὸ ἀέτωμα, ὅπερ εἶναι ἐκτισμένον δι' ἀργολιθοδομῆς παρουσιάζει δὲ καὶ ὑπερύψωσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τῆς πόλεως, ὑπῆρχον ἐντειχισμένα πέντε *σκυφία* σταυροειδῶς διατεταγμένα (εἰκ. 8). Ἐκ τούτων ἀκέραιον σῴζεται μόνον ἕν, φέρον κίτρινον γάνωμα καὶ ἐγχάρακτον παράστασιν ἰχθύος. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναΐσκου τῆς Ἁγ. Ἐλεούσης δύναται ν' ἀνέλθῃ καὶ μέχρι τοῦ $15^{ου}$ αἰῶνος.

Εἰκ. 8.
Ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναΐσκου τῆς Ἐλεούσης.

6. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ (ΚΥΠΑΡΙΣΣΙ)

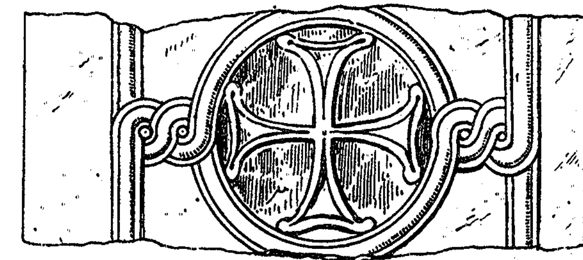
Εὑρίσκεται παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κάστρου. Εἶναι μικρά, μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ (5.10×8,00) φέρουσα ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ. Διατηρεῖ ἐσωτερικῶς λείψανα τοιχογραφιῶν τοῦ $18^{ου}$ αἰῶνος, ἰδίᾳ ἐν τῷ ἱερῷ, ἔνθα ἐν μὲν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ διασῴζεται ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, ἐν δὲ τῇ προθέσει ἡ Ἀποκαθήλωσις (ἄκρα ταπείνωσις). Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς δυτικῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου κάτωθεν δ' αὐτῆς σῴζεται ἡ ἑξῆς ἡμιεσβεσμένη ἐπιγραφή:

«*Ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τῆς [ἁγίας, ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ὁσιομάρτυρος Παρασκευῆς] παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου ἐν ἱερεῦσιν [καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς Βλα]χιόρενας Ἀνανίου ἀρχιερατεύοντος [τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου Ἰακώβου].*

Ὁ Ἀνανίας εἶναι γνωστὸν ὅτι διετέλεσεν ἡγούμενος τῆς μονῆς Βλαχερνῶν τῷ 1771 (Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 159) ἄρα αἱ τοιχογραφίαι εἶναι τοῦ τέλους τοῦ $18^{ου}$ αἰῶνος. Κατὰ τοὺς χρόνους δ' ἐκείνους μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης ἦτο ὁ Ἰάκωβος, οὗ τὸ ὄνομα διὰ τοῦτο συνεπλήρωσα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ.

7. ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΣΣΩΠΗΤΡΑ

Μικρὰ ξυλόστεγος, μονόκλιτος βασιλικὴ κειμένη παρὰ τὴν κεντρικὴν ὁδὸν τῆς Ἄρτης. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι ἀσβεστόχριστος. Φέρει κατὰ τὴν

Εἰκ. 9. Μαρμάρινον θωράκιον ἐντειχισμένον εἰς τὸν ναΐσκον τῆς Κασσωπήτρας.

πλευρὰν τῆς εἰσόδου ἐντειχισμένον μαρμάρινον θωράκιον κολοβόν, ἐφ' οὗ ἀνάγλυπτος ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἐντὸς κύκλου συνδεομένου διὰ διπλῶν κόμβων πρὸς τὸ περιβάλλον ὀρθογώνιον πλαίσιον (εἰκ. 9). Μέγ. σωζ. μ. 1.17^{5}, ὕψ. 0.48. Τὰ περὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ ἐκτίθενται λεπτομερῶς παρὰ Σεραφεὶμ (Δοκίμιον σ. 143).

8. ΥΠΑΠΑΝΤΗ

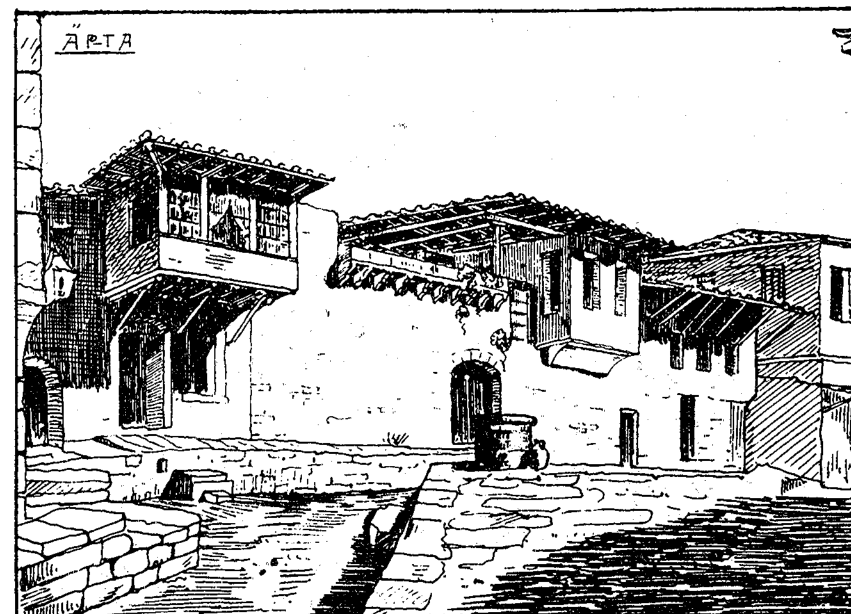
Τοῦ ναΐσκου τούτου, κειμένου ἐν τῇ συνοικίᾳ Καραπάνου, σῴζεται ὀρθία μόνον ἡ ἡμιεξάγωνος κόγχη τοῦ ἱεροῦ, φέρουσα δίλοβον παράθυρον καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ἦτο μικρὰ ξυλόστεγος βασιλική, ἧς τὸ μὲν πλάτος ἦτο 5.65, τὸ δὲ μῆκος ἀνώτερον τῶν 6.50 μ.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ

Ἐν σελίδι 4 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου ἀνέγραψα ὡς μόνην ἀρχαίαν περὶ τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν μνείαν, τὴν εἰς τὸ ἔτος 1304 ἀναφερομένην καὶ ἐν τῇ Γαλλικῇ παραλλαγῇ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μωρέως περιεχομένην. Εὐθὺς ὅμως μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Α΄ τεύχους ἀνεῦρον ἑτέραν, πολὺ ἀρχαιοτέραν καὶ σπουδαιοτέραν περὶ τῆς εἰρημένης μονῆς εἴδησιν, ἣν καὶ καταχωρίζω ἐνταῦθα. Ἡ εἴδησις αὕτη περιέχεται ἐν συνοδικῇ πράξει τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, δημοσιευθείσῃ ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως[1]. Κατὰ τὸν προτασσόμενον μεταγενέστερον περιληπτικὸν τίτλον ἡ εἰρημένη πρᾶξις ἀφορᾷ εἰς τὴν μετατροπὴν τῆς ἐν Ἄρτῃ ἀνδρῴας μονῆς τῆς Βλαχερνιτίσσης εἰς γυναικείαν, «*τοῦτο οὕτω θελησάσης τῆς κραταιᾶς Κομνηνῆς*». Κατ' ἐμὲ ἡ ἐν λόγῳ περίληψις εἶναι ἐσφαλμένη ὡς πρὸς τὸ δεύτερον αὐτῆς μέρος· διότι ἐν τῷ κειμένῳ τῆς πράξεως οὐδαμοῦ ἀναφέρεται κραταιά τις Κομνηνή, ἀλλ' ἁπλῶς «*ἡ καθ' ἡμᾶς ἐξουσία, ἡ εὐσεβὴς καὶ φιλόθεος*». Ὡς τοιαύτη ὅμως ἐξουσία δύναται ἁπλῶς νὰ νοηθῇ καὶ μόνος ὁ Δεσπότης. Ἀλλὰ καὶ ἂν θελήσωμεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς συζύγου τοῦ δεσπότου, πάντως αὕτη δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ βασίλισσα Θεοδώρα Δούκαινα Κομνηνή, ὡς ὑπολαμβάνει ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς (ἔνθ' ἀν. σ. 4), καὶ τοῦτο, διότι ἡ πρᾶξις τοῦ Ἀποκαύκου ἐγράφη πάντως πρὸ τοῦ 1230, ἔτους καθ' ὃ ὁ περίπυστος ἱεράρχης παρῃτήθη τοῦ μητροπολιτικοῦ ἀξιώματος μονάσας ἔκτοτε μέχρι τοῦ περὶ τὸ 1233 ἐπισυμβάντος θανάτου του[2]. Ἐγράφη ἑπομένως ἡ πρᾶξις ἱκανὰ ἔτη πρὸ τῆς εἰς Δεσπότην Ἠπείρου ἀναρρήσεως τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Δούκα (1237), συζύγου τῆς βασιλίσσης Θεοδώρας. Ὡς φιλόθεος λοιπὸν καὶ εὐσεβὴς ἐξουσία, ἥτις ἀναφέρεται ἐν τῇ πράξει, πρέπει νὰ νοηθῇ ὁ δεσπότης Θεόδωρος Δούκας· ὡς «κραταιὰν δὲ Κομνηνὴν» τῆς περιλήψεως δυνάμεθα τὸ πολὺ νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἐκ τοῦ γένους τῶν Πετραλίφα ὁρμωμένην σύζυγον τοῦ Θεοδώρου[3].

Πάντως σημαντικὸν εἶναι τὸ ἐκ τῆς μνημονευθείσης πράξεως συναγόμενον πόρισμα: ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐν Ἄρτῃ *μονὴ τῆς Βλαχερνιτίσσης* — αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχαία της ὀνομασία — ὑφίστατο ἤδη ὡς μονὴ ἀνδρῴα πρὸ τοῦ 1230, ὁπότε ἡ «*εὐσεβὴς καὶ φιλόθεος ἐξουσία*» τοὺς ἐνοίκους αὐτῆς μοναχοὺς «*ταῖς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ* (Ἄρτῃ) *ἑτέραις μοναῖς εἰσήγαγε καὶ ἐγκατῴκισε*», «*τὸ δὲ ῥηθὲν* (μοναστήριον) *ἐκ κεκαρμένων γυναικῶν ἀνεπλήρωσεν*». Κατὰ ταῦτα ὀρθῶς συνεπεράναμεν ἐν σ. 49, ὅτι ἡ μονὴ τῶν Βλαχερνῶν θ' ἀνηγέρθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος.

[1] Βυζαντὶς τ. Α΄ (1909) σ. 14-20. [2] Ὅρα σχετικῶς Ν. Βέην ἐν Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Γ΄ τόμ. Β΄ σ. 14. [3] Hopf, Chron. Grécor. πίν. XI σ. 529.

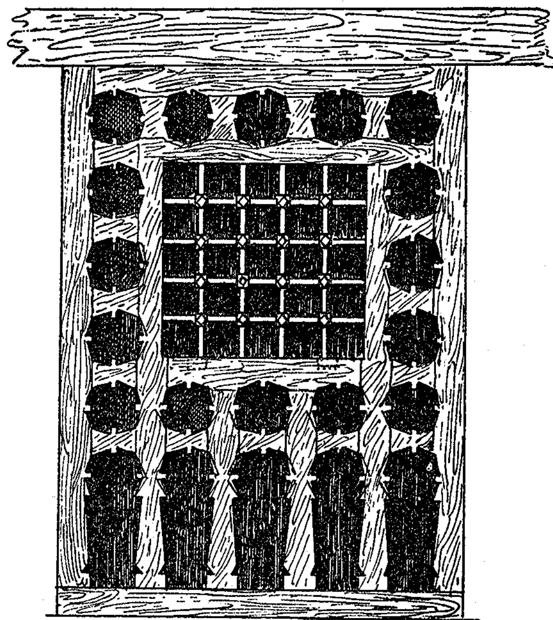

Εἰκ. 1. Ἀρτινὴ συνοικία παρὰ τὸν ἅγ. Βασίλειον, ὡς εἶχε τὸ 1917.

ΠΑΛΑΙΑ ΑΣΤΙΚΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ Ἄρτα ἦτο μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν μία ἀπὸ τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, αἱ ὁποῖαι εἶχον διατηρήσει τὸν παλαιόν, γραφικόν των χαρακτῆρα. Ὠφείλετο δὲ τοῦτο α) εἰς τὸ σχετικῶς ὄψιμον τῆς ἀπὸ τῶν Τούρκων ἀπελευθερώσεως αὐτῆς (1881), ὅπερ δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νεοκλασσικισμοῦ, ὅστις τόσον ἐπιμόνως ἔδρασεν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα β) εἰς τὸ δυσπρόσιτον τοῦ τόπου, ὅπερ δὲν ηὐκόλυνε τὴν εἰσαγωγὴν τῶν «νεωτερισμῶν» καὶ γ) εἰς μίαν ἔμφυτον συντηρητικότητα τῶν Ἀρτινῶν, τόσον διὰ τὰ καθ' ἕκαστον οἰκήματα ὅσον καὶ διὰ τὴν γενικὴν ὄψιν τῆς πόλεως. Δυστυχῶς ἤρχισαν ἐσχάτως νὰ ἐπικρατοῦν νεώτεραι ἀντιλήψεις «πρακτικότητος, στερεότητος καὶ οἰκονομίας» εἰς τοσοῦτον βαθμόν, ὥστε ἐντὸς μιᾶς δεκαπενταετίας νὰ κινδυνεύῃ νὰ ἐξαφανισθῇ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ τοπικὸν χρῶμα. Πράγματι εἰς τοὺς στενοὺς καὶ ἑλικοειδεῖς δρόμους τῆς Ἄρτης σπανίως θ' ἀντικρύσῃ κανεὶς σήμερον τὰς τόσον ἁρμονιζομένας μὲ τὸ βροχερὸν κλῖμα τοῦ τόπου δρυΐνας, ζωηρῶς ἐξεχούσας στέγας τῶν παλαιῶν σπιτιῶν τοὺς μεγάλους καμαρωτοὺς πυλῶνας τῶν αὐλογύρων ἀντικατέστησαν ἐσχάτως τὰ εὐθύγραμμα ὑπέρθυρα καὶ τὴν πέτρινην ὁλάνθιστην *ἀλτάναν*, τῆς ὁποίας

τὰ πολύχρωμα ἄνθη ἄπλωναν τὴν χρωματικήν των ἁρμονίαν καὶ τὴν μεθυστικὴν εὐωδίαν ἐπὶ τῶν παρειῶν τῶν τοίχων, ἀντικατέστησαν τώρα ξηροὶ καὶ ἄκαμπτοι ἐκ σκυροκονίαματος ἔξῶσται! Εἰς ὡρισμένας χαμηλὰς συνοικίας, ὅπου τὰ νερὰ κατὰ τὰς συνεχεῖς βροχερὰς ἡμέρας ἐσωρεύοντο, σχηματίζοντα μικροὺς ποταμούς, τὰ πεζοδρόμια ἦσαν ἄλλοτε ἐπίτηδες ὑψηλὰ (μέχρι 0.60 εἰκ. 1) χάριν δὲ τῆς διαβάσεως τῶν πεζῶν ὑπῆρχον εἰς τὸ μέσον τῆς ὁδοῦ κῦβοι λίθινοι, ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀρχαίαν Πομπηίαν. Σήμερον πάντα ταῦτα κατηργήθησαν· στρῶμα σκυροκονιάματος ἰσοπέδωσε τὰς τόσον γραφικὰς ἀνωμαλίας καὶ ἔσωσε μὲν ἴσως τοὺς κατοίκους ἀπὸ ἐνδεχόμενον πνιγμόν, κατέστρεψεν ὅμως ἀνεπιστρεπτεὶ τὴν πλαστικότητα, τὸ χρῶμα, ἐν μιᾷ λέξει τὸν χαρακτῆρα τῆς παλαιᾶς συνοικίας.

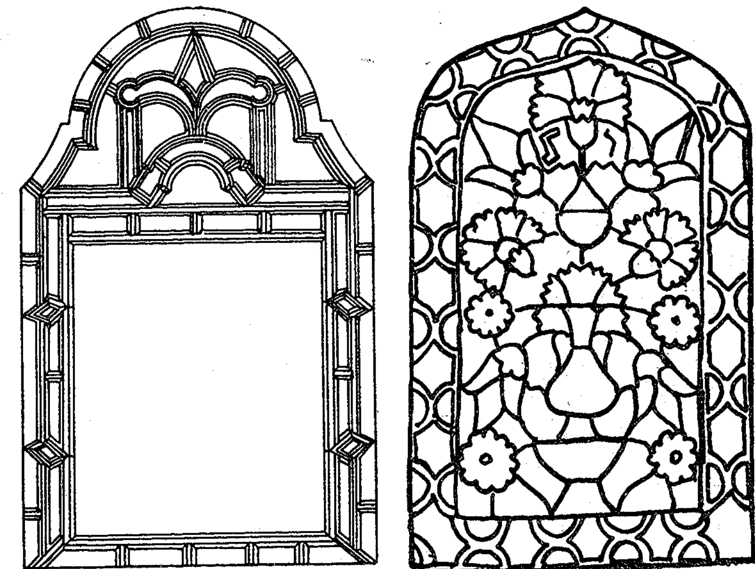

Εἰκ. 2. Ξύλινον φράγμα παραθύρου.

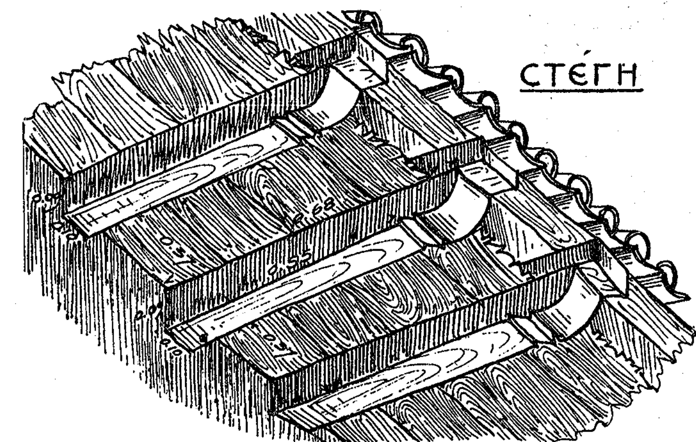
Ἀπὸ τὴν ὁλονὲν ἐξαφανιζομένην παλαιὰν Ἄρταν διεσώθησαν ἀκόμη μερικὰ κομμάτια—ὅσα δὲν κατέστρεψαν ἀκόμη ἡ νεωτεριστικὴ τάσις καὶ αἱ πυρκαϊαί[1]. Ὁ κ. Ἀρ. Ζάχος συνέλεξε μὲ στοργὴν ἀρκετὰ τοιαῦτα λείψανα, εἰς τὰ ὁποῖα ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω καὶ ἐγὼ ἐνταῦθα μερικὰς συμπληρωματικὰς πληροφορίας.

Τὰ ἀστικὰ σπίτια τῆς Ἄρτης τοῦ 19ου αἰῶνος—ἀρχαιότερα δὲν σώζονται λόγῳ τῶν ἐπανειλημμένων πυρκαϊῶν καὶ ἄλλων καταστροφῶν τῆς πολυπαθοῦς πόλεως—ἀποτελοῦνται, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἀπὸ ἓν ἰσόγειον, «*κατώγι*», καὶ ἕνα ὄροφον, «*ἀνώγι*». Ὅπως καὶ εἰς τὰ παλαιότερα βυζαντινὰ σπίτια κατοικήσιμος εἶναι μόνον ὁ ὄροφος, ἐν ᾧ τὸ ἰσόγειον χρησιμοποιεῖται ὡς ἀποθήκη ἢ δι' ἄλλας βοηθητικὰς ὑπηρεσίας. Καὶ τὸ μὲν ἰσόγειον εἶναι πάντοτε στερεὰ καὶ ἐπιμελῶς κτισμένον μὲ μικροὺς κανονικοὺς λίθους τοῦ ἐγχωρίου, κιτρινολεύκου, σκληροῦ ἀσβεστολίθου μετὰ παρεμβαλλομένων ὁριζοντίων δρυίνων δοκῶν, αἵτινες χρησιμεύουσιν ὡς ξυλοδεσιαί. Τουναντίον ὁ ὄροφος ἢ εἶναι ἐξ

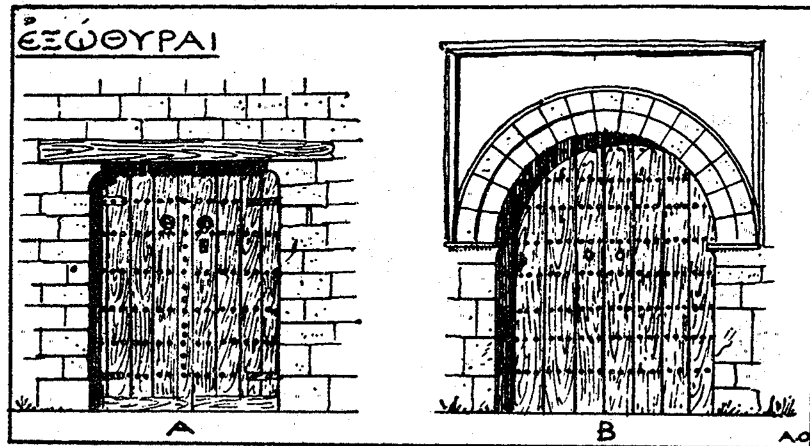
[1] Μεταξὺ τῶν καέντων ἐσχάτως σπιτιῶν εἶναι καὶ τὸ παριστάμενον ἐπὶ τῆς εἰκόνος 16.

Εἰκ. 3. Φεγγίται.

ὁλοκλήρου ἀπὸ ξύλινον σκελετὸν καὶ πήχεις ἐπιχρισμένας μὲ ἀμμοκονίαν (μπαγδατὶ) ἢ ἔχει τὸ πολὺ μόνον τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους λιθίνους μὲ παρεμβαλλομένας ὁριζοντίους ξυλοδεσιάς. Ὅπως δὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀνατολίτικα ἐν γένει σπίτια, οὕτω καὶ τὰ Ἀρτινὰ ἐφαρμόζουν τὸ σύστημα τῆς ἀπομονώσεως, τοποθετοῦντα συνήθως τὴν αὐλὴν οὐχὶ πρὸς τὸν δρόμον ἀλλ'

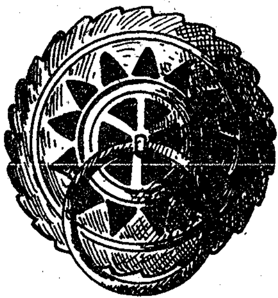
Εἰκ. 4. Ἐξέχον τμῆμα τῆς στέγης.

Εἰκ. 5. Ἐξώθυραι.

εἰς τὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου, ὥστε ὁ διαβάτης ἢ ὁ κατακτητὴς νὰ μὴ βλέπῃ τί γίνεται ἐντὸς τῆς οἰκίας. Εἰς τὴν αὐλὴν δέ, τὸν *ὀβορόν*, ὅπως λέγεται, συνεκεντροῦτο ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ κίνησις τῆς οἰκογενείας κατὰ τὴν ἡμέραν.

Πρόσοψις. Ἡ πρὸς τὸν δρόμον ὄψις τοῦ παλαιοῦ Ἀρτινοῦ σπιτιοῦ παρουσιάζει τὸ ἰσόγειον μὲ σχεδὸν φρουριακὸν χαρακτῆρα. Πράγματι πλὴν τῆς μεγάλης θύρας τῆς εἰσόδου *(μεσιά)*, συνήθως οὐδὲν ἄλλο ἄνοιγμα ὑπάρχει εἰς τὸ ἰσόγειον, πλὴν ἑνὸς ἢ δύο μικρῶν σιδηροφράκτων παραθύρων, ἅτινα φωτίζουσι τὰς ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ἀποθήκας. Εἰς τὸν ὄροφον ὅμως ἀνοίγονται ὀρθογώνια παράθυρα κλειόμενα μὲ διάτρητα, δρύινα συνήθως, κιγκλιδώματα, ὧν ἓν δεῖγμα παρέχει ἡ εἰκὼν 2. Εἰς πλουσιώτερα σπίτια ὑπεράνω τῶν παραθύρων ἀνοίγονται μικρότεροι ὀρθογώνιοι φεγγῖται (εἰκ. 3) — αἱ *φωτιστικαὶ θυρίδες* τῶν βυζαντινῶν — αἵτινες φωτίζουσι τὸ ἐσωτερικόν, ὅταν κλείωνται τὰ κάτω παράθυρα. Αἱ θυρίδες δὲ αὐταὶ ἐφράσσοντο μὲ πολυχρώμους ὑαλοπίνακας στερεουμένους ἐντὸς γυψίνου ἢ ξυλίνου σκελετοῦ, διαμορφουμένου κατὰ ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια, εἰλημμένα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου (εἰκ. 3). Ὅταν οἱ τοῖχοι τοῦ ὀρόφου εἶναι ξύλινοι ἔχομεν ἐνίοτε καὶ ἐξέχοντας σκεπαστοὺς ἐξώστας — *ἐξώστεγα* [1]

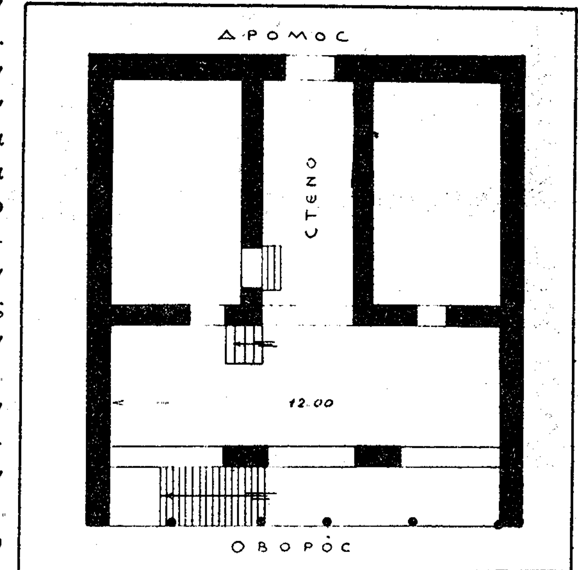
Εἰκ. 6. Κρικέλλα.

[1] Τὰ ἐξώστεγα ἐφήρμοζον συχνότατα καὶ οἱ Βυζαντινοί· πολλὰς εἰκόνας των παρέχει τὸ χειρόγραφον τοῦ Σκυλλίτση τῆς Μαδρίτης (14ου αἰ.) Millet, Coll. des Hautes Études C 1111. 1113, 1136, 1139, 1154 κλπ.

ἢ *ξαπετάγματα* ἢ *ξεπεταχτά* [1], (τουρκ. *σαχνισιά*), ἄλλοτε ὀρθογώνια ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ καὶ ἄλλοτε ἡμιοκτάγωνα ἢ καὶ τριγωνικά, ὑποστηριζόμενα διὰ ξυλίνου ἐπικεχρισμένου πυραμιδοειδοῦς ὑποβάθρου *(καβὰ-ταχτὰ)* (εἰκ. 1).

Ἡ στέγη *(σκεπὴ)* πάντοτε σχεδὸν ἐκ ξύλου δρυός, εἶναι δικλινὴς ἢ τετρακλινὴς προβάλλουσα πρὸς τὴν ὁδὸν τὰ ἄκρα τῶν ζευκτῶν της *(ψαλίδια)* ἐνίοτε καὶ μέχρι 2 μέτρων ἔξω τοῦ τοίχου (εἰκ. 4). Πρὸ δὲ τῶν ἐξεχόντων ζευκτῶν στερεοῦται, δίκην μετώπου, δοκὸς ὁριζοντία διαμορφουμένη εἰς ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια. Καὶ τὸ ἐξέχον δὲ μέρος τῶν ψαλιδίων φέρει κάτωθεν ἐν εἴδει κυματίων διαφόρους γλυφὰς διακοσμητικάς, ὧν δεῖγμα παρέχει ἡ εἰκὼν 4. Ὁσάκις ἡ ἐξοχὴ τῶν ξύλων εἶναι πολὺ μεγάλη τοποθετοῦνται κάτωθεν αὐτῶν λοξαὶ ἀντηρίδες *(ντεστέκια)*.

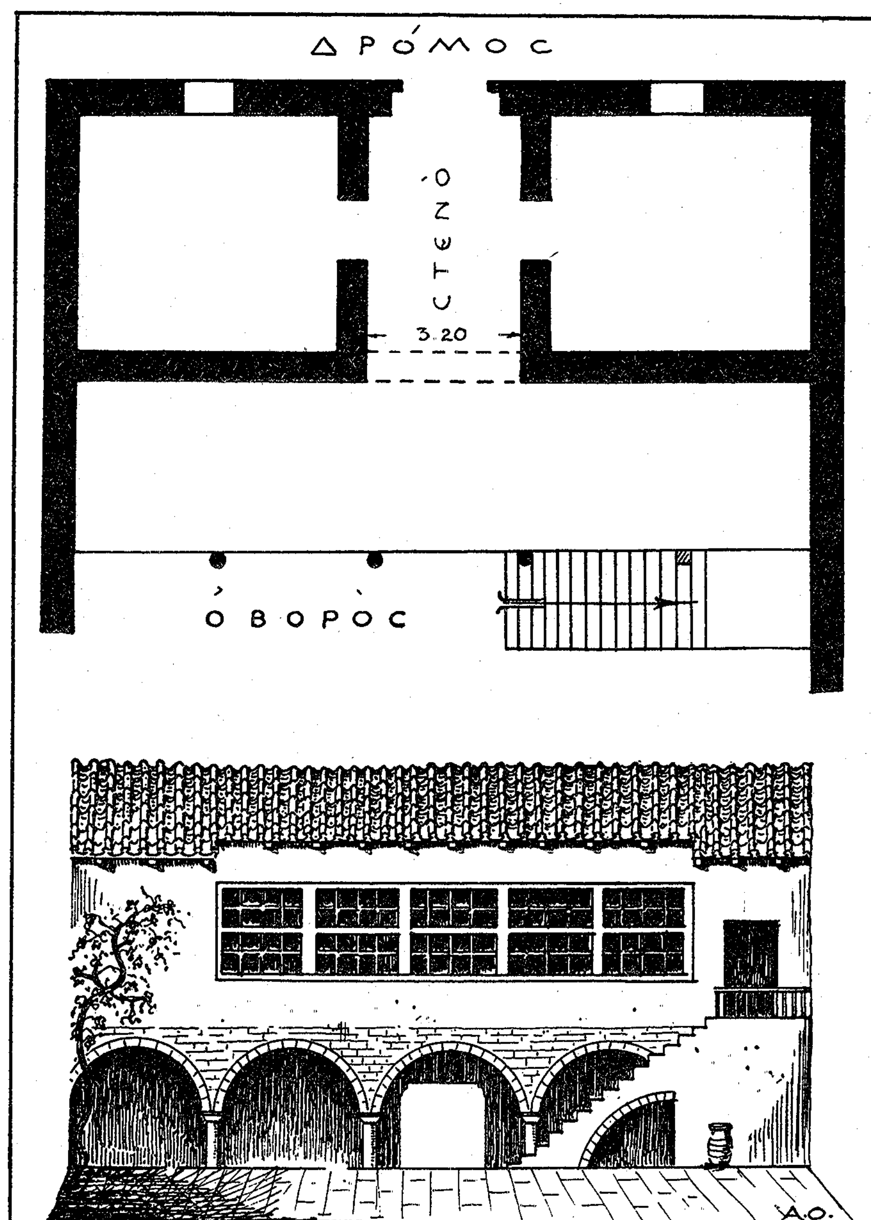
Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου (*μεσιά*, = μέσαυλος;) ἄλλοτε μὲν διαμορφοῦται μὲ εὐθὺ ὑπέρθυρον φερόμενον ἑκατέρωθεν ὑπὸ ἁπλοῦ κοίλου κυματίου, (εἰκ. 5, Α) ἄλλοτε δὲ εἶναι καμαρωτὴ μὲ λίθινον ἡμικυκλικὸν ὑπέρθυρον, διαρθρούμενον ἐνίοτε εἰς δύο ζώνας ἢ περιβαλλόμενον ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 5, Β). Αἱ καμαρωταὶ ὅμως ἐξώθυραι ἀνοίγονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπὶ τοῦ αὐλογύρου καὶ φέρουσιν ἀπ᾿ εὐθείας εἰς τὴν αὐλήν. Κλείεται δὲ τὸ θύρωμα διὰ ξυλίνων θυροφύλλων ἀπαρτιζομένων ἐκ κατακορύφων ξυλίνων σανίδων προσηλουμένων ἐπὶ ὁριζοντίων, ὄπισθεν τοποθετουμένων, δοκίδων τῇ βοηθείᾳ ρεζέδων καὶ σιδηρῶν, λίαν διακοσμητικῶν, γύφτικων καρφιῶν μὲ μεγάλας στρογγύλας κεφαλὰς (εἰκ. 5).

Εἰκ. 7. Κάτοψις ἰσογείου ἀρτινῆς οἰκίας.

Περὶ δὲ τὸ κλεῖθρον τοποθετοῦνται δύο μεγάλοι, κυρτοὶ σιδηροῖ ἢ χαλκοῖ διάτρητοι δίσκοι (εἰκ. 6), φέροντες ἐξηρτημένους κρίκους (*κρικέλλες*) ὡς λαβὰς ἢ ἐπισπαστῆρας. Ἐσωτερικῶς ἡ θύρα κλείεται μὲ τὸ *μάνδαλο*, τὸ ὁποῖον

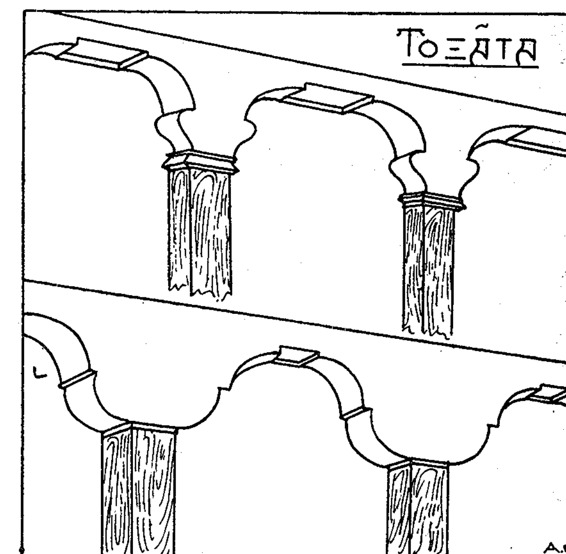
[1] Τὴν ἀρχαιοτέραν μνείαν τῆς λέξεως εὑρίσκομεν ἐν σημειώματι τοῦ 1703 (,ζσιά) *«Ἐκάμαμε καὶ τρεῖς ὀντάδες μὲ τὰ ᾿ξεπεταχτά των»*. Τὸ σημείωμα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ν. Βέη ἐν Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ. 6, 96.

Εἰκ. 8. Κάτοψις ἰσογείου καὶ ὄψις πρὸς τὴν αὐλὴν παλαιᾶς ἀρτινῆς οἰκίας μὲ τὴν κρεββάταν ὑαλόφρακτον.

ἀνοίγει δ' ἐξωτερικῶς ἑλκόμενον ἄνω διὰ λεπτοῦ σχοινίου ἐξερχομένου δι' ὀπῆς. Ὑπάρχει ἐνίοτε καὶ σιδηροῦν γωνιῶδες ῥόπτρον.

Διάταξις τοῦ ἰσογείου. Διαβαίνων τις τὴν εἴσοδον ὁδηγεῖται διὰ πλακοστρώτου, σκοτεινοῦ μᾶλλον, διαδρόμου, ὅστις καλεῖται *στενό*, πρὸς τὸν *ὀβορόν*, ἤτοι τὴν εἰς τὸ βάθος εὑρισκομένην αὐλήν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ στενοῦ ὑπάρχουσι χῶροι φωτιζόμενοι διὰ μικρῶν πρὸς τὸν δρόμον βλεπόντων σιδηροφράκτων παραθύρων, οἵτινες χρησιμεύουσιν ὡς ἀποθῆκαι οὐδέποτε δὲ ὡς δωμάτια ὕπνου. Ὡς ὀροφὴ τοῦ ἰσογείου χρησιμεύει τὸ ξύλινον πάτωμα τοῦ ὀρόφου, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ δοκῶν καὶ σανίδων στηριζομένων ἐπὶ τῶν παχέων τοίχων τοῦ ἰσογείου καὶ τῶν κτιστῶν τόξων, δι' ὧν οὗτοι συνενοῦνται πρὸς ἀλλήλους κατ' ἀποστάσεις (εἰκ. 7). Ὁ πρὸς τὴν αὐλὴν τοῖχος τοῦ ἰσογείου, δηλαδὴ ὁ παράλληλος πρὸς τὴν πρόσοψιν, διαλύεται συνήθως εἰς πεσσοὺς ἢ στρογγύλους κτιστοὺς κίονας (εἰκ. 10) τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ γεφυροῦνται διὰ τόξων (εἰκ. 8, 10, 13 καὶ 15).

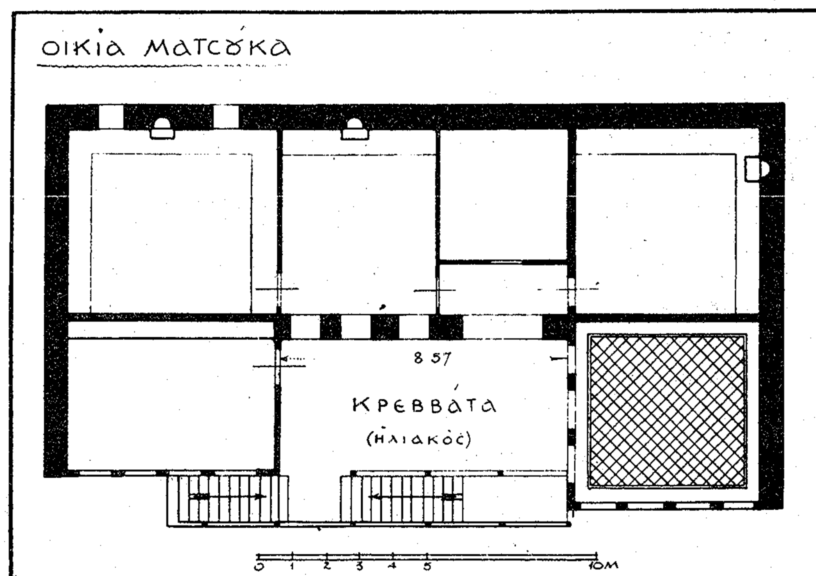
Εἰκ. 9. Σχήματα τόξων.

Πρὶν ἢ ἐξέλθῃ τις εἰς τὴν αὐλὴν συναντᾷ τὴν λιθόκτιστον κλίμακα ἀνόδου εἰς τὸν ὄροφον. Ἡ κλῖμαξ αὕτη εἶναι συνήθως ἐστεγασμένη διὰ προεκτάσεως τῆς στέγης τοῦ ὀρόφου καὶ εἶναι ἄλλοτε μὲν ἁπλῆ (εἰκ. 7 καὶ 8) ἄλλοτε δὲ μὲ δύο ἑκατέρωθεν πτέρυγας (εἰκ. 10). Στηρίζεται πάντοτε ἐπὶ λιθίνων καμαρῶν, μιᾶς κατὰ τὴν ἀρχήν, τομῆς τετάρτου κύκλου ἢ ἐλλείψεως, καὶ μιᾶς ἐν τῷ μέσῳ ἡμικυκλικῆς (εἰκ. 10 καὶ 13).

Ἡ αὐλὴ εἰς τὴν ὁποίαν, ὡς εἴπομεν, ἡ οἰκογένεια διατρίβει τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας, τυγχάνει καὶ ὅλως ἰδιαιτέρων φροντίδων καλλωπισμοῦ. Εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ἐπιφανείας της πλακόστρωτος δι' ἀκανονίστων πλακῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἁρμοὶ πληροῦνται δι' ἀσβέστου· ὁσάκις δὲ ἡ ἄσβεστος αὕτη φθείρεται ἀντικαθίσταται. Τὰ ἀσβέστινα αὐτὰ περιγράμματα τῶν πλακῶν ὀνομάζονται *γράμματα* — συνήθης εἶναι ἡ φράσις: «θὰ κάμωμεν τὰ γράμματα» μὲ τὴν σημασίαν θὰ ἀσβεστώσωμεν ἐκ νέου τοὺς ἁρμούς. — Εἰς

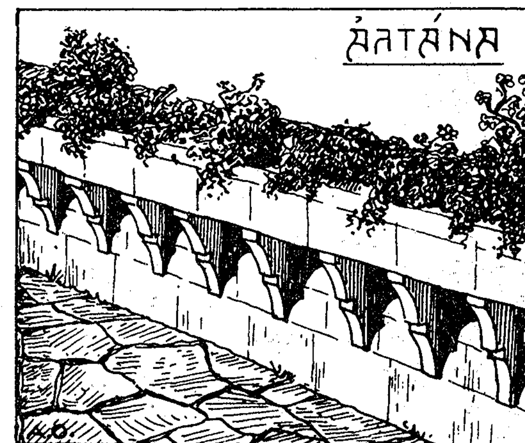

Εἰκ. 10. Ἄποψις τῆς αὐλῆς διὰ τοῦ στενοῦ.

Εἰκ. 11. Κάτοψις ὀρόφου ἀρτινῆς οἰκίας.

τὴν αὐλὴν ὑπάρχει συνήθως τὸ πηγάδι μὲ τὸ κυλινδρικὸν λίθινον προστομιαῖον (εἰκ. 16), ὅπερ ἐνίοτε φέρει καὶ στέγασμα, ὡς κιόσκι, φυτεύονται δὲ εἰς αὐτὴν συχνὰ καὶ ἑσπεριδοειδῆ (λεμονιές, νεραντζιὲς καὶ πορτοκαλιές). Διὰ τὰ ἄνθη κατασκευάζεται γύρω τῆς αὐλῆς ἡ *ἀλτάνα*, εἶδος λιθίνου χαμηλοῦ ἐξώστου φερομένου ὑπὸ κιλλιβάντων (φουρούσια εἰκ. 12) καὶ γεμιζομένου μὲ χῶμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου φυτεύονται τὰ ἄνθη, ἀποτελοῦντα θαυμάσιον πολύχρωμον καὶ εὐῶδες πλαίσιον τῆς αὐλῆς.

Εἰκ. 12. Ἀλτάνα αὐλῆς.

Διάταξις τοῦ ἀνωγείου (εἰκ. 11). Ὁ ὄροφος ἔχει τοὺς χώρους του διατε-

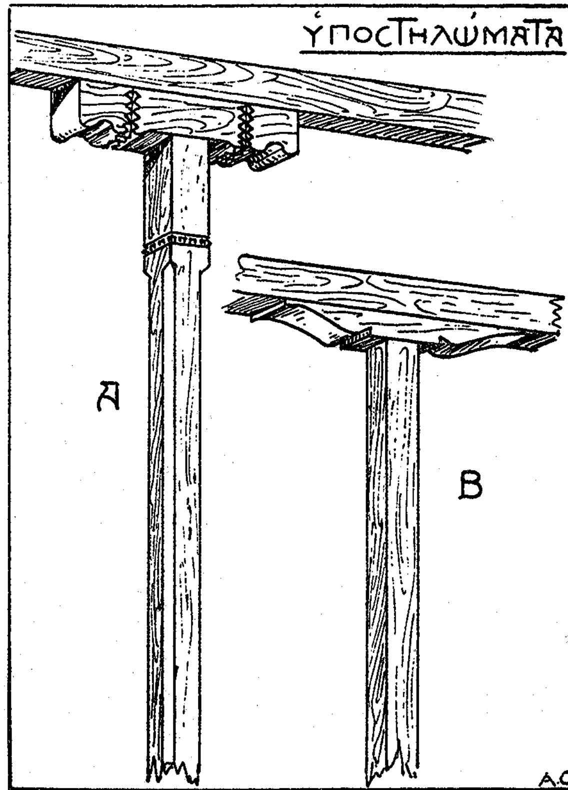

Εἰκ. 13. Κλίμακες καὶ τόξα ἰσογείου κάτωθεν ὑαλοφράκτου κρεββάτας.

ταγμένους συνήθως εἰς σχῆμα Π ἢ Γ πέριξ ἑνὸς σκεπαστοῦ μὲν ἀλλ' ἐξ ὁλοκλήρου ἀνοικτοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν χώρου, ὅστις ὀνομάζεται *κρεββάτα* καὶ

ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν βυζαντινὸν *ἡλιακόν* [1]. Ἡ διάταξις αὕτη ἐνθυμίζουσα τὴν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν οἰκιῶν πέριξ τῆς αὐλῆς, συνηθίζεται εἰς ὅλην τὴν Ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἔνθα προτιμᾶται ὁ ἐξώστης, ὅστις ἐκαλεῖτο καὶ αὐτὸς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἡλιακός [2].

Ἡ πρὸς τὴν αὐλὴν πλευρὰ τῆς οἰκίας (εἰκ. 12) παρουσιάζει πλουσιωτέραν καὶ πλέον εὔχαριν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν. Ἡ κρεββάτα φέρει ξυλίνους στύλους τομῆς τετραγωνικῆς ἢ ὀρθογωνίου μεταξὺ τῶν ὁποίων τοποθετοῦνται ξύλινα ἐπίσης δικτυωτὰ κιγκλιδώματα. Οἱ στῦλοι ἄλλοτε διήκουσιν ἄνω μέχρι τῆς στέγης φέροντες σαγματοειδῆ ἐπιθήματα διαφόρων τύπων (εἰκ. 14) ἄλλοτε δὲ συνενοῦνται πρὸς ἀλλήλους διὰ τόξων *(δοξᾶτα)* ἐνίοτε ἡμικυκλικῶν, συνηθέστερον ὅμως διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 9 καὶ 16), ἅτινα ἦσαν πολὺ ἀγαπητὰ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, τόσον εἰς τὰ σπίτια ὅσον καὶ εἰς στοὰς μοναστηρίων [3] καὶ κατεσκευάζοντο διὰ ξυλοπήχεων καὶ ἐπιχρίσματος. Εἰς τὴν κρεββάταν ἀπολήγει πάντοτε καὶ ἡ ἐκ τοῦ ἰσογείου ἀνάγουσα κλῖμαξ, τῆς ὁποίας

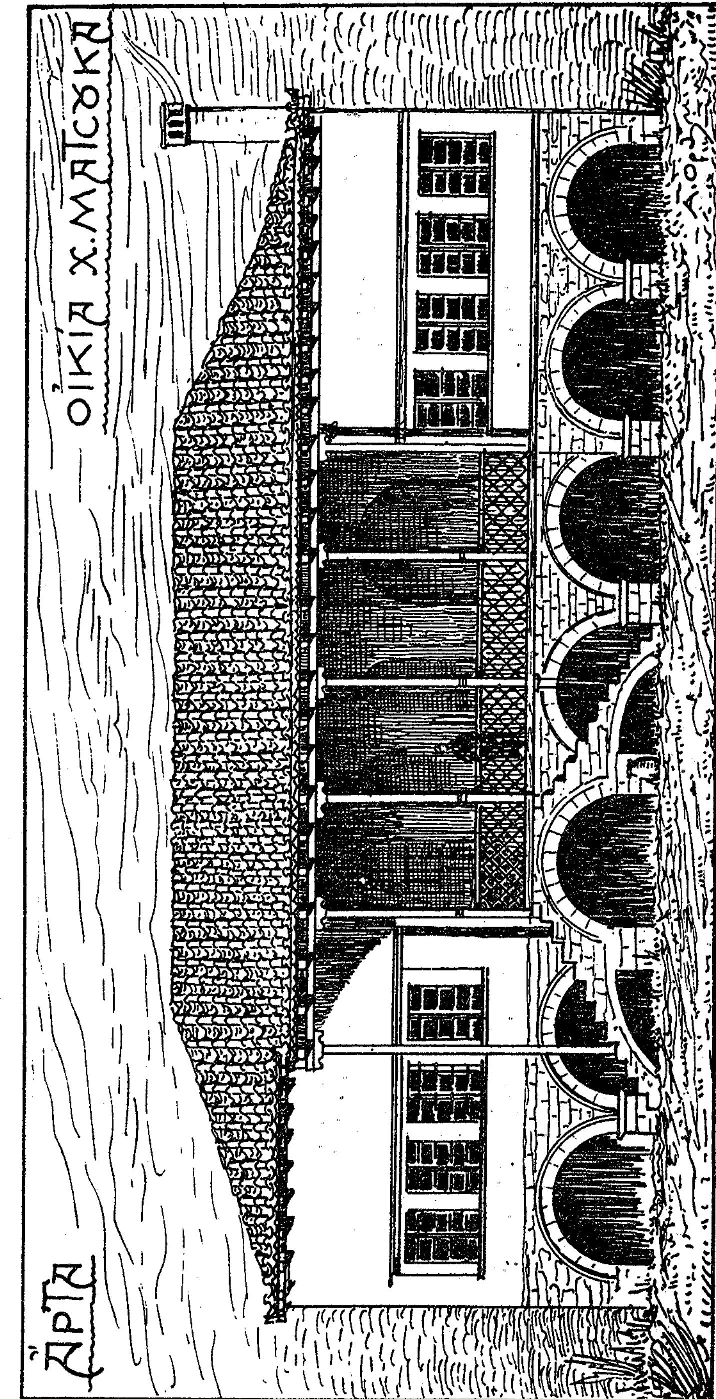

Εἰκ. 14. Στῦλοι τῆς κρεββάτας.

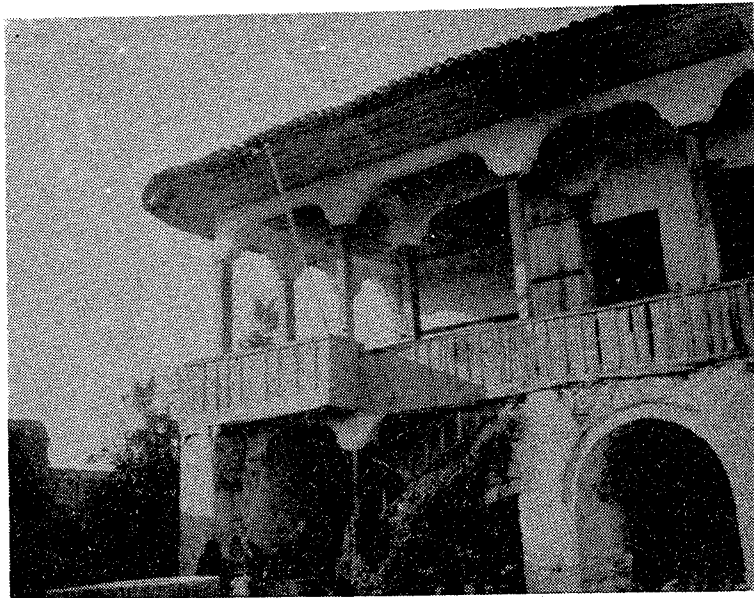
[1] Περὶ τούτου ὅρα Στέφ. Δραγούμην ἐν Ἀθηνᾷ τ. 29 σ. 289, Κ. Ἄμαντον Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Β', 282, καὶ ἰδίᾳ Φ. Κουκουλέν, ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. ΙΒ' σελ. 113. Περὶ δὲ τῆς γενικῆς διατάξεως τῶν οἰκιῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος Arist. Zachos, Ältere Wohnbauten auf Griechischem Boden ἐν Wasmuths Monatshefte für Baukunst VII σ. 347-350 καὶ ἐν Ἠπειρωτ. Χρον. 3, 295-306.

[2] Miklosich-Müller Acta et Diplomata 5, 298.

[3] Μονὴ Δουσίκου, Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 16 εἰκ. 20.

Εἰκ. 15. Ὄψις ἀστικοῦ σπιτιοῦ πρὸς τὴν αὐλήν.

Εἰκ. 16. Τοξᾶτα

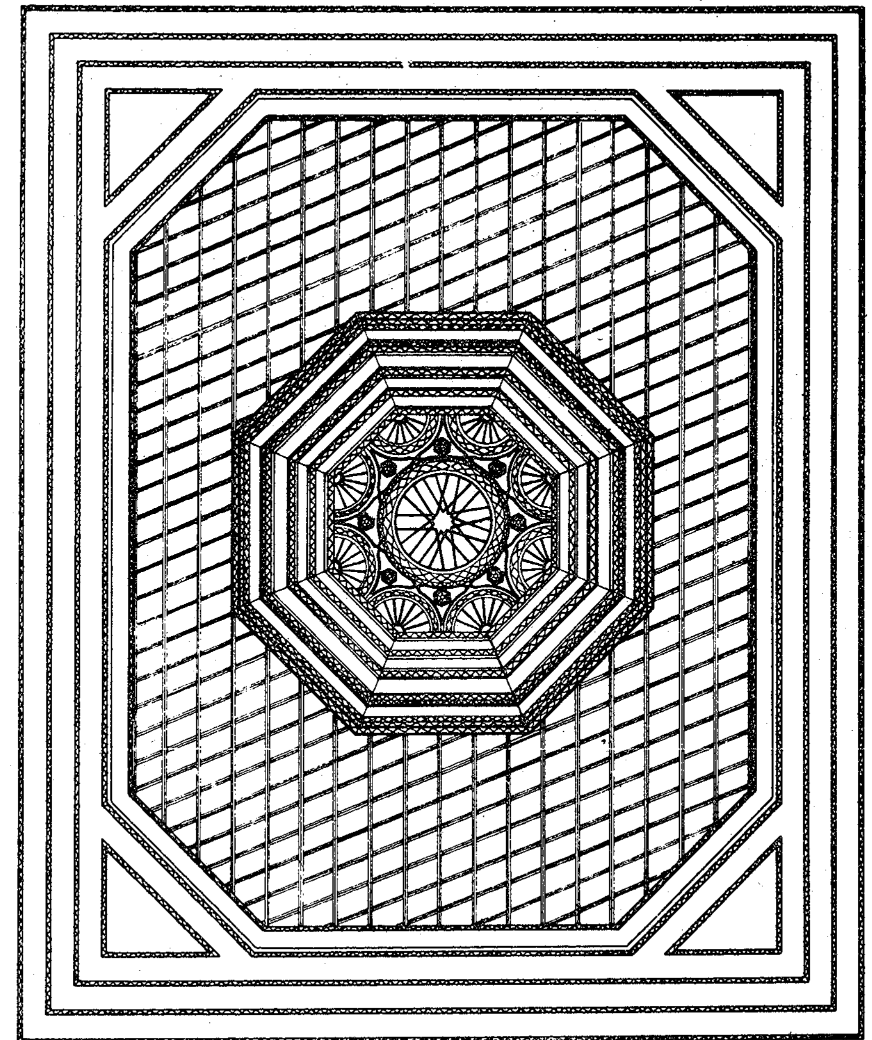
τὰ λίθινα τόξα ἁρμονίζονται πρὸς τὰ ξύλινα *τοξᾶτα* τοῦ ἄνωθεν ἡλιακοῦ.

Ἐκ τῶν πέριξ τῆς κρεββάτας δωματίων *(ὀντάδες)* τὰ μὲν πρὸς τὴν αὐλὴν χρησιμεύουσιν ὡς δωμάτια ὑποδοχῆς τῶν ξένων *(μουσαφὶρ - ὀντάς)*, τὰ δὲ εἰς τὸ βάθος τῆς κρεββάτας ὡς δωμάτια ὕπνου. Τὰ πρῶτα ἔχουσι συνήθως τὸ δάπεδόν των ὑψωμένον ὑπὲρ τὸ πάτωμα τῆς κρεββάτας καὶ ἀποτελοῦν εἶδος τι ἐξέδρας, ἥτις ἦτο ἡ ἀληθὴς κρεββάτα, ἐξ ἧς κατὰ συνεκδοχὴν ἀπεκλήθη καὶ ὅλος ὁ προθάλαμος κρεββάτα, ὡς ὀρθῶς ἤδη παρετήρησεν ὁ Ζάχος περὶ τῶν οἰκιῶν τῶν Ἰωαννίνων[1]. Φέρουσι δὲ ταῦτα πολλὰ ὑαλωτὰ παράθυρα (εἰκ. 15) καὶ πλουσίαν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν τῶν τοίχων καὶ τῶν ὀροφῶν. Ἐκ δὲ τῶν εἰς τὸ βάθος τῆς κρεββάτας χώρων, εἷς, φέρων πολλὰ παράθυρα, εἶναι τὸ *καθιστικὸν* καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν *λιβὰν*[2] ἢ τὸν *οἶκον* τῶν ἀρχαίων διότι εἰς τοῦτον διατρίβει συνήθως ἡ οἰκογένεια. Παραπλεύρως δὲ τοῦ οἴκου ὑπάρχει τὸ *χειμωνιάτικο*, ὅπερ, ὡς θερμότερον, χρησιμοποιεῖται κατὰ τὰς ψυχρὰς τοῦ χειμῶνος ἡμέρας. Εἰς τὸ μέσον τοῦ τοίχου ὑπάρχει πάντοτε τὸ τζάκι, πέριξ δὲ ὑψηλὰ καὶ πλατειὰ *διβάνια* ἢ *μεντέρια*, τὰ ὁποῖα σκεπάζονται μὲ πολύχρωμα χαλιὰ ἢ βελέντζες καὶ χρησιμεύουν καὶ ὡς κασσέλλες. Σημειωτέον ὅτι ἡ βάσις τοῦ τζακιοῦ εὑρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τοῦ διβανιοῦ. Οἱ τοῖχοι

[1] Ἠπειρωτ. Χρονικὰ τ. 3 σ. 300.

[2] F. Oelmann, Hilani und Liwanhaus, Bonner Jahrb. 127 (1922) 189 ἑ.

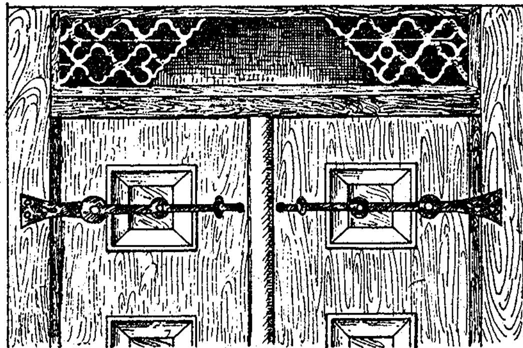
φέρουσιν ἐπένδυσιν ἀπὸ ξύλα διακοσμημένα μὲ διάφορα σχέδια εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ὁποίας ὑπάρχει ῥάφι. Ἡ ὀροφὴ τῶν δωματίων τῶν ξένων εἶναι ὁριζοντία σχηματιζομένη ἀπὸ δρυΐνας σανίδας ἐπὶ τῶν ὁποίων προσηλοῦνται

Εἰκ. 17. Ξυλίνη ὀροφὴ μετὰ «κουμπέ», Ἀρτινῆς οἰκίας.

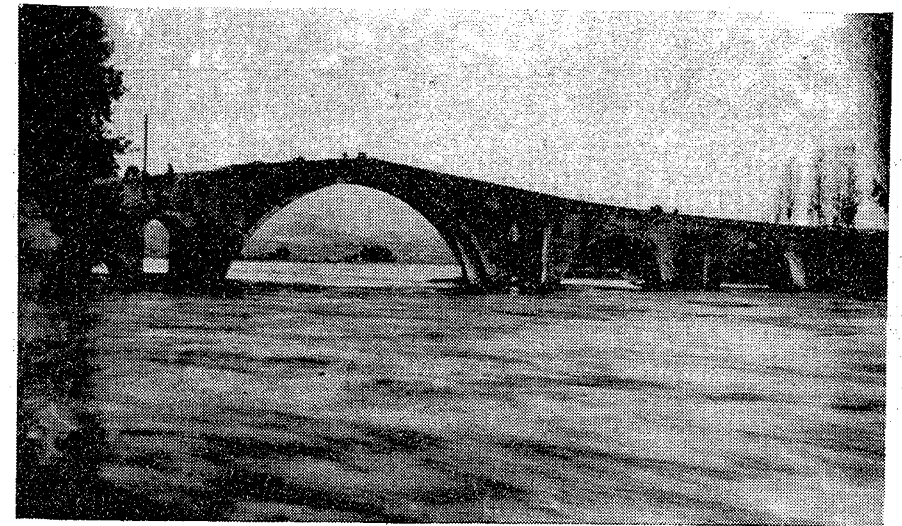
πήχεις σχηματίζοντες ῥομβοειδῆ (εἰκ. 17) ἢ ἄλλα συνθετώτερα σχέδια. Εἰς τὸ μέσον δὲ ὑπάρχει συνήθως ἡ ῥόδαξ ἢ ὁ *κουμπὲς* ἤτοι μία βάθυνσις ὀκταγωνικοῦ ἢ ἄλλου σχήματος ἀπομιμουμένη μικρὸν πολύεδρον τροῦλλον (εἰκ. 17).

Αἱ θύραι εἶναι ἐπίσης πλουσίως μὲ ταμπλάδες καὶ ἀνάγλυφα κοσμήματα διακεκοσμημέναι, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ἄνω μέρος τῶν ἀρμαρίων (*κορφοντούλαπο*) διαμορφοῦται ὡς κιγκλίδωμα ἢ διάτρητον τόξον (εἰκ. 18).

Εἰκ. 18. Κορφοντούλαπο.

Τοιαῦτα ἐν συντομίᾳ τὰ παλαιὰ ἀστικὰ σπίτια τῆς Ἄρτης. Σεμνὰ καὶ ἀνεπίδεικτα ἐξωτερικῶς, ἐπιφυλάσσουν διὰ τὸ ἐσωτερικὸν ὅλην τὴν ἄνεσιν τῆς διατάξεως καὶ τὸν ξυλόγλυπτον διακοσμητικὸν πλοῦτον, ἀντανακλῶντα κατὰ τοῦτο πιστῶς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ψυχοσύνθεσιν τῶν ἐνοίκων των, οἵτινες, ἀποφεύγοντες τὴν ματαιόδοξον καὶ ἐπικίνδυνον ἐξωτερικὴν ἐπίδειξιν, ἔστρεφον τὰ μάτια τῆς ψυχῆς των πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον μὲ τὸν πλούσιον συναισθηματικὸν κόσμον ποὺ ἐκαλλιέργει τὴν ἀπολύτρωσιν.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης ἀπὸ ΝΑ.

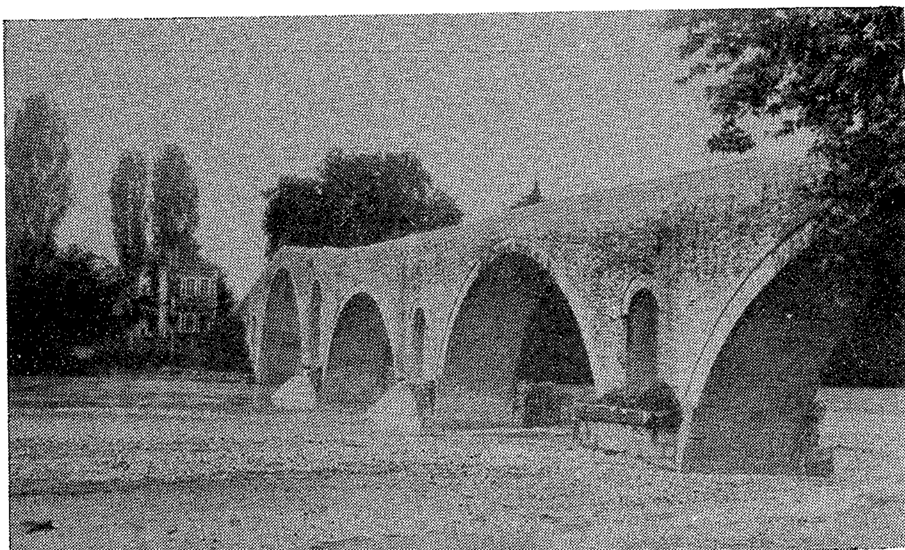
Η ΓΕΦΥΡΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ὡς τελευταῖον μνημεῖον τῆς Ἀρτινῆς περιοχῆς θὰ ἐξετάσωμεν τὸ θρυλικὸν «γιοφῦρι». Τοῦτο κείμενον εἰς ἑνὸς περίπου χιλιομέτρου ἀπόστασιν πρὸς νότον τῆς πόλεως, ζευγνύει τὰς δύο πορτοκαλεοφύτους ὄχθας τοῦ Ἀράχθου, ἀποκαθιστῶν τὴν συγκοινωνίαν τῆς Ἄρτης μετὰ τοῦ Κάμπου καὶ περαιτέρω τοῦ νομοῦ Πρεβέζης[1].

Ἡ γέφυρα ἔχει ὁλικὸν μῆκος 142 μέτρων καὶ πλάτος 3.75, ἀποτελεῖται δ' ἐκ τεσσάρων μεγάλων καμαρῶν καὶ τριῶν ἄλλων μικροτέρων (εἰκ. 1). Αἱ καμάραι, τομῆς τόξου κύκλου ἢ περίπου ἐλλειψοειδοῦς, στηρίζονται ἐπὶ ποδαρικῶν, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι διάτρητα τοξωτὰ ἀνακουφιστικὰ τόξα (εἰκ. 1). Καὶ τὰ μὲν ποδαρικὰ εἶναι ἐκτισμένα διὰ μεγάλων κανονικῶν λίθων μετὰ στέψεως (εἰκ. 2), αἱ δὲ καμάραι καὶ ἐν γένει ἡ λοιπὴ ἀνωδομὴ εἶναι κατεσκευασμέναι διὰ μικρῶν σχετικῶς κανονικῶν λίθων ἄνευ παρεμβολῆς πλίνθων κατὰ τοὺς ἁρμούς.

Ἡ κλῖμαξ τῶν λίθων τούτων, ὁ τρόπος τῆς δομῆς των, καὶ ἰδίᾳ, ἡ ὑπερύψωσις τοῦ ὁδοστρώματος, μάλιστα ὑπὲρ τὴν μεγάλην καμάραν, ἕνεκα τῆς

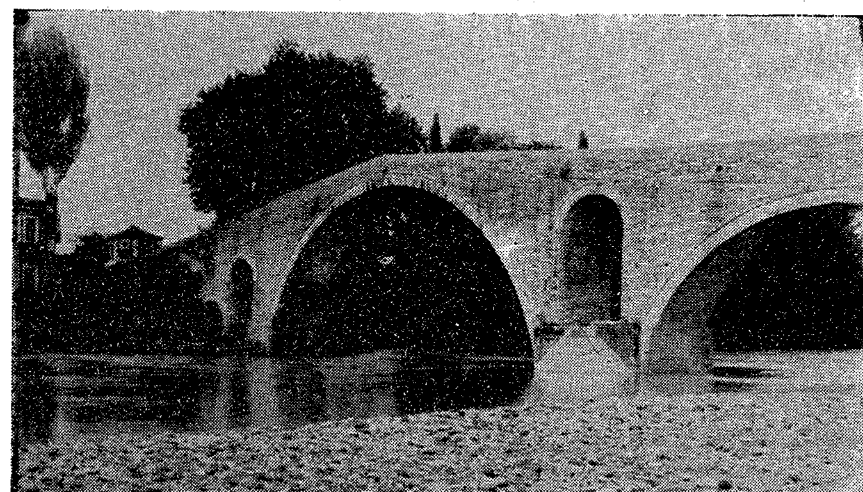
[1] Ἐπὶ τῆς βορείου ὄχθης τοῦ Ἀράχθου, παρὰ τὴν γέφυραν, ὑπάρχει μέγας πλάτανος, ὁ πλάτανος τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ, ὅστις καθήμενος, ὡς λέγεται, ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ δένδρου, ἔβλεπε κρεμαμένους ἀπὸ τῶν κλάδων του ὅσους κατεδίκαζεν εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον.

Εἰκ. 2. Ἄποψις τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης ἀπ' ἀνατολῶν.

ὁποίας σχηματίζονται δύο ἑκατέρωθεν κεκλιμένα ἐπίπεδα, εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας γενομένων γεφυρῶν. Ἀφ' ἑτέρου τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας μερικῶν ποδαρικῶν καὶ τεμάχιά τινα διαφόρου κατασκευῆς παρ' αὐτὰ σωζόμενα καὶ μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν σημερινὴν γέφυραν, πείθουσιν ὅτι ἡ σημερινὴ γέφυρα δὲν εἶναι ἡ πρώτη, ἥτις ἐκτίσθη εἰς τὸ μέρος τοῦτο. Καὶ εἶναι φυσικώτατον, ὅτι τὸ κατάλληλον τοῦτο σημεῖον τοῦ Ἀράχθου θὰ εἶχε χρησιμοποιηθῇ ἂν μὴ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοὐλάχιστον ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καὶ ἔπειτα ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν πρὸς ἐξυπηρέτησιν ζωτικωτάτων συγκοινωνιακῶν ἀναγκῶν τῆς Ἄρτης. Δυστυχῶς οὐδεὶς ἀρχαῖος συγγραφεὺς ἀναφέρει τὴν παλαιὰν γέφυραν τῆς Ἄρτης. Περὶ δὲ τῆς νεωτέρας, ἥτις ἀντικατέστησε τὴν παλαιάν, παρασυρθεῖσαν πιθανώτατα κατά τινα τῶν συχνῶν πλημμυρῶν τοῦ Ἀράχθου, ὁ μὲν Ἀναγνώστης Γεροστάθης λέγει αὐτὴν κτισθεῖσαν τὸ 1602, ὁ δὲ μητροπολίτης Σεραφεὶμ τὸ 1606[1]. Ἀναφέρει δ' οὗτος καὶ τὴν παράδοσιν καθ' ἣν ἡ νέα γέφυρα ἐκτίσθη διὰ πολλῶν καὶ ἀρίστων τεχνιτῶν ὑπό τινος Ἀρταίου ὀρθοδόξου παντοπώλου Γιάννη Θιακογιάννη, τοὐπίκλην Γατοφάγου, ὅστις ἄνευ τῆς συνδρομῆς οὐδενὸς ἄλλου ἀνήγειρεν ἐκ νέου, χάριν τῆς συγκοινωνίας τῶν συνεπαρχιωτῶν του καὶ πρὸς ψυχικήν του σωτηρίαν, τὴν μεγάλην ταύτην γέφυραν. Τὰ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν δὲ τῆς γεφύρας χρήματα εὗρεν, ὡς λέγεται, ὁ Θιακογιάννης ἀγοράσας παρ' Ἀλγερίνων πειρατῶν, οἳ ὁποῖοι εἶχον αἰχμαλωτίσει καὶ φονεύσει ἔμπορόν τινα, πίθους περιέχοντας φαινομενικῶς μὲν ἔλαιον πράγματι δὲ πλῆθος ἄπειρον χρυσίου[1].

[1] Δοκίμιον σ. 379. Ἐν σημειώματι βιβλίου τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Γενναδίου, ἀναφέρεται ὡς ἔτος κτίσεως τῆς γεφύρας τὸ 1612. Τὸ σημείωμα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Κ. Καιροφύλλα, ἐν Ἠπειρωτ. Χρονικ. τ. 4, σ. 80.

Εἰκ. 3. Ἡ μεγάλη καμάρα τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης.

Ἡ ὁρμὴ τοῦ ρεύματος τοῦ Ἀράχθου ἔφερε φαίνεται μεγάλα προσκόμματα εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς γεφύρας. Ἐγεννήθη δ' ἐντεῦθεν ὁ γνωστὸς θρῦλος καθ' ὅν, ὅπως ἐπιτευχθῇ ἡ στερέωσις αὐτῆς ἐδέησε νὰ θυσιάσῃ ὁ πρωτομάστορας τὴν γυναῖκα του[2] ἐντειχίζων αὐτὴν εἰς τὴν γέφυραν. Ἡ

[1] Τὸν θαυμάσιον τρόπον πλουτισμοῦ τοῦ ἐξ Ἄρτης παντοπώλου, ἐσχέτισεν εὐστόχως ὁ Ν. Γ. Πολίτης (Παραδόσεις τ. 2 σ. 775), πρὸς τὴν παρὰ Πλουτάρχῳ (Κεφ. καταγρ. ἑλλην. 34, 298 e) διήγησιν.

[2] Τὸ σχετικὸν τραγοῦδι «τοῦ γιοφυριοῦ τῆς Ἄρτας» ἐπανειλημμένως δημοσιευθὲν (ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Ν. Γ. Πολίτῃ, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἔκδ. 3η Ἀθῆναι 1932 σ. 179), ἔχει ὡς ἑξῆς:

Σαράντα πέντε μάστοροι κ' ἑξῆντα μαθητάδες
γιοφῦρι νἐθεμέλιωναν 'ς τῆς Ἄρτας τὸ ποτάμι
ὁλημερὶς τὸ χτίζανε, τὸ βράδυ ἐγκρεμιζόταν.
Μοιριολογοῦν οἱ μάστοροι καὶ κλαῖν οἱ μαθητάδες:

«Ἀλίμονο 'ς τοὺς κόπους μας, κρῖμα 'ς τὶς δούλεψαίς μας,
ὁλημερὶς νὰ χτίζουμε, τὸ βράδυ νὰ γκρεμειέται».
Πουλάκι ἐδιάβη κ' ἔκατσε ἀντίκρυ 'στὸ ποτάμι,
δὲν ἐκελάιδε σὰν πουλί, μηδὲ σὰ χιλιδόνι,
παρὰ ἐκελάιδε κ' ἔλεγε, ἀνθρωπινὴ λαλίτσα:

«Ἂ δὲ στοιχειώσετε ἄνθρωπο, γιοφῦρι δὲ στεριώνει
καὶ μὴ στοιχειώσετε ὀρφανό, μὴ ξένο, μὴ διαβάτη,

Ἡ δοξασία περὶ τῆς δι᾿ ἀνθρωποθυσίας καὶ στοιχειώσεως κτίσεως ἰδίᾳ γεφυρῶν, αἵτινες, ὡς ἡ τῆς Ἄρτης, προωρίζοντο νὰ ἐξυπηρετήσουν μεγάλας συγκοινωνιακὰς ἀνάγκας, ἐπεκράτησεν εἰς πολλοὺς λαοὺς τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης[1]: Ἕλληνας, Ἀλβανούς, Σέρβους, Βουλγάρους, Ρουμάνους, Ἀρω-

---

παρὰ τοῦ πρωτομάστορα τὴν ὄμορφη γυναῖκα,
πόρχεται ἀργὰ τ᾿ ἀποταχύ, καὶ πάρωρα τὸ γιόμα»
τ᾿ ἄκουσ᾿ ὁ πρωτομάστορας καὶ τοῦ θανάτου πέφτει.

Πιάνει, μηνάει τῆς λυγερῆς μὲ τὸ πουλὶ τ᾿ ἀηδόνι:
Ἀργὰ ντυθῆ, ἀργὰ ἀλλαχτῆ, ἀργὰ νὰ πάη τὸ γιόμα,
ἀργὰ νὰ πάη καὶ νὰ διαβῆ τῆς Ἄρτας τὸ γιοφῦρι.
Καὶ τὸ πουλὶ παράκουσε, κι᾿ ἀλλιῶς ἐπῆγε κ᾿ εἶπε:
«Γοργὰ ντύσου, γοργὰ ἄλλαξε, γοργὰ νὰ πᾶς τὸ γιόμα,

γοργὰ νὰ πᾶς καὶ νὰ διαβῆς τῆς Ἄρτας τὸ γιοφῦρι».
Νά τηνε κ᾿ ἐξανάφανεν ἀπὸ τὴν ἄσπρη στράτα.
Τὴν εἶδ᾿ ὁ πρωτομάστορας, ῥαγίζεται ἡ καρδιά του.
Ἀπὸ μακριὰ τοὺς χαιρετᾶ κι᾿ ἀπὸ κοντὰ τοὺς λέει:
«Γειά σας, χαρά σας, μάστοροι καὶ σεῖς οἱ μαθητᾶδες,

μὰ τί ἔχει ὁ πρωτομάστορας κ᾿ εἶναι βαργωμισμένος;
— Τὸ δαχτυλίδι τὄπεσε ᾿στὴν πρώτη τὴ καμάρα,
καὶ ποιὸς νὰ μπῆ καὶ ποιὸς νὰ βγῆ τὸ δαχτυλίδι νά βρη;
— Μάστορα, μὴν πικραίνεσαι κ᾿ ἐγὼ νὰ πά᾿ σ᾿ τὸ φέρω,
ἐγὼ νὰ μπῶ, κ᾿ ἐγὼ νὰ βγῶ, τὸ δαχτυλίδι νά βρω»

Μηδὲ καλὰ κατέβηκε, μηδὲ ᾿ς τὴ μέσ᾿ ἐπῆγε,
«Τραύα, καλέ μ᾿, τὸν ἄλυσο, τραύα τὴν ἁλυσίδα,
κ᾿ ὅλον τὸν κόσμο ἀνάγειρα καὶ τίποτες δὲν ηὗρα»
Ἕνας πιχάει μὲ τὸ μυστρί, κι᾿ ἄλλος μὲ τὸν ἀσβέστη,
παίρνει κι᾿ ὁ πρωτομάστορας καὶ ῥήχνει μέγα λίθο.

«Ἀλίμονο ᾿ς τὴ μοῖρα μας, κρῖμα ᾿ς τὸ ῥιζικό μας!
Τρεῖς ἀδερφάδες ἤμαστε, κ᾿ οἱ τρεῖς κακογραμμέναις,
ἡ μιά χτισε τὸ Δούναβη, κ᾿ ἡ ἄλλη τὸν Ἀφράτη
κ᾿ ἐγὼ ἡ πιλιὸ στερνότερη τῆς Ἄρτας τὸ γιοφῦρι·
Ὡς τρέμει τὸ καρυόφυλλο, νὰ τρέμη τὸ γιοφῦρι

κι᾿ ὡς πέφτουν τὰ δεντρόφυλλα νὰ πέφτουν οἱ διαβάταις.
— Κόρη τὸ λόγον ἄλλαξε, κι᾿ ἄλλη κατάρα δῶσε
πὄχεις μονάκριβο ἀδερφό, μὴ λάχη καὶ περάση»
Κι᾿ αὐτὴ τὸ λόγον ἄλλαξε, κι᾿ ἄλλη κατάρα δίνει:
«ἂν τρέμουν τ᾿ ἄγρια βουνά, νὰ τρέμη τὸ γιοφῦρι,

κι᾿ ἂν πέφτουν τ᾿ ἄγρια πουλιά, νὰ πέφτουν οἱ διαβάταις,
τί ἔχω ἀδερφὸ ᾿ς τὴν ξενιτειά, μὴ λάχη καὶ περάση»

[1] L. Sainéan, Les rites de la construction d'après la poésie populaire de l'Europe orientale, Rev. de l'hist. des religions 1902 τ. 45 σ. 359-396.

μούνους[1] καὶ Οὔγγρους. Ὑπετίθετο ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ θύματος, διὰ τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων τὰς ὁποίας ἔχουν αἱ ἐπὶ γῆς ἀπολελυμέναι τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος ψυχαί, εἶχε ρώμην ὑπεράνθρωπον, προωρισμένην νὰ φυλάττη τὸ οἰκοδόμημα εἰς τὸ ὁποῖον προσηλώθη. Τὸ θῦμα ἐγίνετο τὸ *στοιχειὸ* τοῦ οἰκοδομήματος, δι᾿ ὃ *στοιχείωσις* ἐλέγετο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἡ διὰ θυσίας οἰκοδομή[2]. Ἐκ τῆς στοιχειώσεως ἐπήγασαν κύκλοι παραδόσεων καὶ ᾀσμάτων ἔχοντες ἐν μέρει τὰς ρίζας των, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Κ. Dieterich[3], εἰς τὴν βυζαντινὴν λαϊκὴν ποίησιν[4].

Ἐπὶ ὁμοίας παραδόσεως βασίζεται καὶ τὸ πανελλήνιον τραγοῦδι τοῦ «γιοφυριοῦ τῆς Ἄρτας», τοῦ ὁποίου παραλλαγαὶ ἀναφέρονται καὶ εἰς ἄλλας γεφύρας τῆς Ἑλλάδος ὡς π. χ. τοῦ Φαναρίου (Ἀνδριτσαίνης) Σπερχειοῦ, Πηνειοῦ, Ἀδάνων, ὡσαύτως δὲ καὶ εἰς βρύσεις (Ἀράχοβας) καὶ ὑδραγωγεῖα (Δέρκων). Σχετίζονται δὲ τὰ τραγούδια αὐτὰ καὶ πρὸς τὰ πρόσωπα τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, ὡς ὑπέδειξεν ὁ Στίλπων Κυριακίδης καὶ περαιτέρω ἐνίσχυσεν ὁ Ν. Γ. Πολίτης[5].

Τὸ θέμα τοῦ περὶ τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης τραγουδιοῦ ἐδραματοποιήθη ὑπὸ νεωτέρων λογοτεχνῶν[6] καὶ ἐμελοποιήθη.

---

[1] Kurt Schladebach, Die aromunische Ballade von der Artabrücke. ἐν Jahresbericht des Inst. für rumänische Sprache, Leipzig 1894 σ. 79-121.

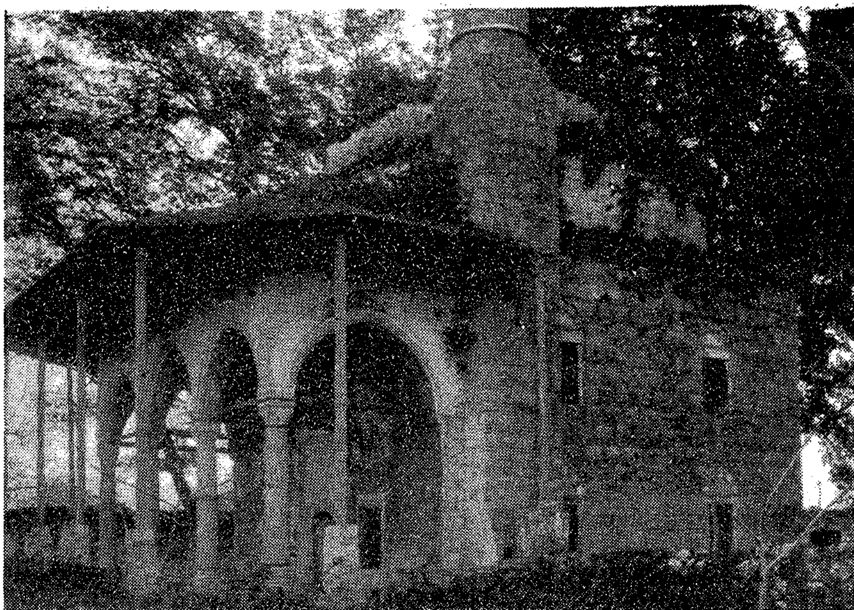
[2] Ν. Γ. Πολίτης, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἔκδ. 3η Ἀθῆναι 1932 σ. 131.

[3] Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen, Zeitschr. des Vereins für Volkskunde in Berlin 1902 σ. 145-155.

[4] Τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, ἅτινα εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Sainéan καὶ ὁ Dieterich ὑπέδειξεν ὁ Πολίτης (Παραδόσεις Β', 775 πρβλ. Νεοελλ. Μυθολ. Ἀθῆναι 1874 σ. 139).

[5] Λαογραφία τόμ. Α' σ. 198.

[6] Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Ν. Α. Βέῃ, ἐν Byz. Neugr. Jahrbücher τ. IV σ. 366 σημ. 4.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ τζαμίου τοῦ Φαὶκ-πασσᾶ.

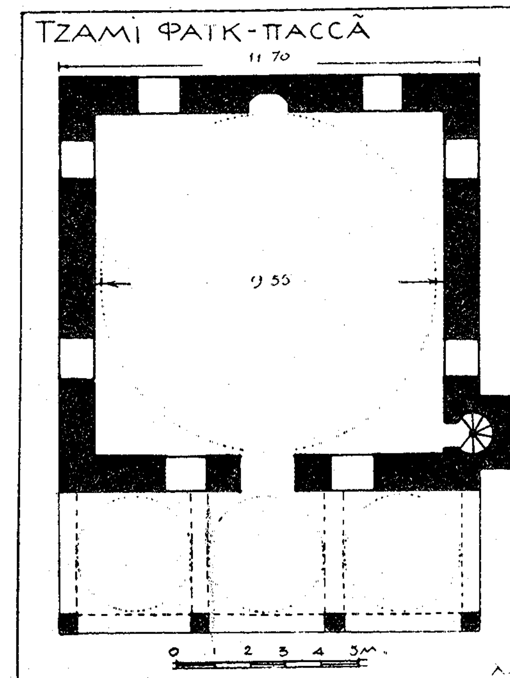
ΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ Ἄρτα παραμείνασα ἐπὶ 432 ἔτη ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν κυριαρχίαν (1449-1881) ἀπέκτησε κατὰ καιροὺς πολλὰ μουσουλμανικὰ κτήρια, θρησκευτικά τε καὶ ἰδιωτικά. Ἐκ τῶν θρησκευτικῶν (τζαμίων, τεκέδων, ἰμαρὲτ κλπ.) τὰ πλεῖστα δυστυχῶς κατεστράφησαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Εἶναι δὲ ταῦτα α) τὸ ἐντὸς τοῦ κάστρου τζαμὶ τοῦ Σουλτὰν Μεχμέτ, τοῦ ὁποίου σήμερον σώζονται μόνον τὰ θεμέλια, β) τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου καὶ παρὰ τὸν πύργον τοῦ Ὡρολογίου ὑψούμενον ἄλλοτε τζαμὶ τοῦ Σουλτὰν-Μπαγιαζίδ, γ) τὸ πρὸς ἀνατολὰς τῆς πόλεως, ἐν θέσει Μονοπλειὸ τζαμὶ τοῦ Κιλίτζ-μπέη, δ) τὸ πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως πλησίον τοῦ τεκὲ ἱδρυθὲν τζαμὶ καὶ ε) τὸ πρὸς νότον τῆς Μητροπόλεως, ἔνθα καὶ τὰ σπίτια τῶν μπέηδων[1]. Ἀκέραια δὲ διεσώθησαν τὰ ἑξῆς δύο τζαμία, ἅτινα καὶ θὰ περιγράψωμεν ἐνταῦθα μόνον ἀπὸ τῆς τεχνικῆς πλευρᾶς, παρα-

[1] Πλείονας πληροφορίας περὶ τῶν τζαμίων τούτων ὅρα παρὰ Σεραφεὶμ, Δοκίμιον σ. 177-178.

πέμποντες τὸν ἀναγνώστην διὰ τὰς σχετικὰς παραδόσεις εἰς τὸ περὶ Ἄρτης Δοκίμιον τοῦ μητροπολίτου Σεραφεὶμ (σελ. 177 καὶ 179).

Τὸ πρῶτον τῶν σωζομένων τζαμίων εὑρίσκεται ἐν τῷ Δυτικῷ τῆς Ἄρτης καὶ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου κειμένῳ χωρίῳ Μαράτι, ὅπερ ὠνομάσθη οὕτω ἐκ τοῦ Ἰμαρὲτ ἤτοι ὀρφανοτροφείου συσταθέντος αὐτόθι ὑπ' αὐτοῦ τοῦ κτίτορος τοῦ τζαμίου Φαὶκ-πασσᾶ. Ὁ πασσᾶς οὗτος ἦτο εἷς ἐκ τῶν πρώτων μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῆς Ἄρτης (1449) διοικητῶν αὐτῆς, ἀποθανών, ὡς ἐξ ἐπιτυμβίου πλακὸς φαίνεται, τὸ 905ον ἔτος τῆς Ἐγίρας, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1537. Κατὰ ταῦτα καὶ τὸ τζαμί, ὅπερ θὰ περιγράψωμεν, εἶναι κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος, ἀφ' οὗ ὁ Φαὶκ-πασσᾶς διετέλεσεν κατὰ τὸ γῆρας του ἱμάμης αὐτοῦ ἐπὶ τεσσαράκοντα ὅλα ἔτη[1].

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ τζαμίου Φαὶκ-πασσᾶ.

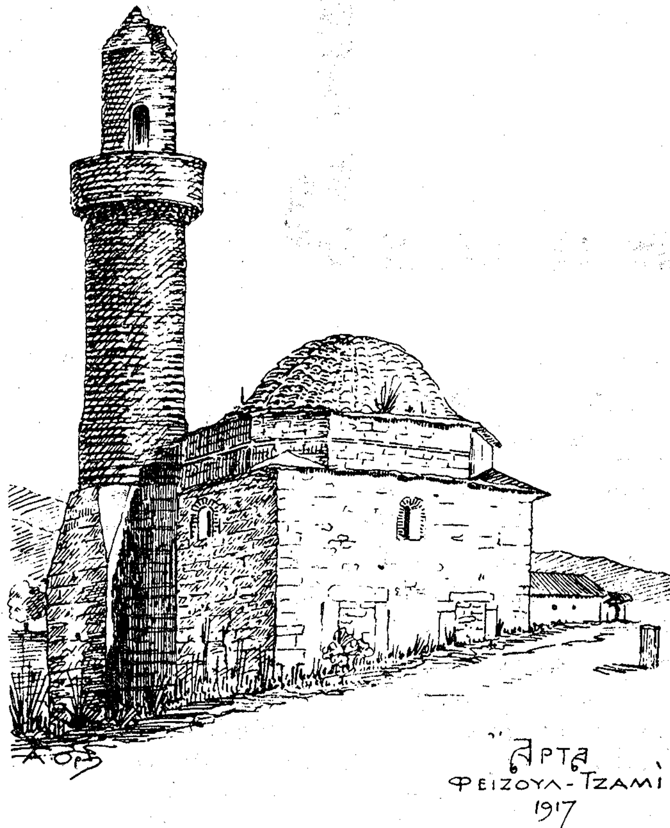
Τὸ τζαμὶ (εἰκ. 1) ἔχει τὴν συνήθη τῶν τεμενῶν κάτοψιν (εἰκ. 2). Ἀποτελεῖται α) ἐκ μιᾶς μεγάλης, τετραγώνου (11.50×11.70) αἰθούσης προσευχῆς, καλυπτομένης ὑπὸ ἡμισφαιρικοῦ θόλου ἐμφανιζομένου ἐξωτερικῶς εἰς δύο πατώματα (εἰκ. 1) καὶ β) ἐκ μιᾶς πρὸ τῆς αἰθούσης στοᾶς *(ρεβάκ)* ἀποτελουμένης ἐκ τεσσάρων μαρμαρίνων κιόνων[2] συνενουμένων δι' ἐλαφρῶς τεθλασμένων τόξων. Ἡ στοὰ αὕτη καλύπτεται ὑπὸ ξυλίνης, ἰσχυρῶς ἐξεχούσης στέγης, ἧς τὰ ξύλα, σαπέντα μεταξύ, παρέστη ἀνάγκη νὰ ὑποστηριχθῶσι διὰ λεπτῶν ξυλίνων στύλων (εἰκ. 1). Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ὑψοῦτο ἐπὶ τετραγώνου βάσεως κυλινδρικὸς μιναρές. Ἡ τοιχοποιία τοῦ τζαμιοῦ εἶναι λίαν ἐπιμελὴς ἰσόδομος μετὰ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων παρεμβαλλομένων

[1] Σεραφείμ, Δοκίμιον 177.

[2] Κατὰ τὴν παράδοσιν, οἱ κίονες οὗτοι προέρχονται ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης, (πρβλ. Hobhouse, A journey through Albania κλπ. London 1813 τ. 1 σ. 39), ὁπόθεν ἀπέσπασεν αὐτοὺς δερβίσης τις τιμωρηθεὶς δι' αὐτὸ ὑπὸ τῆς Παναγίας.

κατὰ τοὺς ὁριζοντίους ἁρμοὺς τῶν στρώσεων (εἰκ. 1). Ὡς γεῖσα ἐχρησιμοποιήθησαν διπλαῖ ὀδοντωταὶ ταινίαι ἐκ μεγάλων, ἐρυθρῶν πλίνθων.

Τὸ δὲ δεύτερον σωζόμενον τζαμὶ εὑρίσκεται κατὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου, παρὰ τὴν αὔλακα τῶν μύλων, οὐχὶ μακρὰν τοῦ ναοῦ τῆς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, ὀνομάζεται δὲ τοῦ Φεϊζοὺλ, ἀπὸ τοῦ κτίτορος αὐτοῦ. Πότε ἀκριβῶς ἐκτίσθη εἶναι ἄδηλον. Γνωστὸν μόνον εἶναι ὅτι ἐπεσκευάσθη παρά τινος μπέη Ἐλγιάζ. Μέχρι τοῦ 1917, ὅτε κατ᾿ ἀρχὰς τὸ ἐπεσκέφθην, διέσωζεν ἀκόμη τὸν ἐκ πλίνθων κυλινδρικὸν μιναρέν του (εἰκ. 3), ὅστις σήμερον δὲν ὑπάρχει πλέον. Τὸ τζαμὶ τοῦ Φεϊζοὺλ ἔχει τὴν ἁπλουστάτην κάτοψιν τζαμίου· διότι ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς καὶ μόνης τετραγώνου αἰθούσης προσευχῆς καλυπτομένης ὑπὸ ἡμισφαιρικοῦ θόλου.

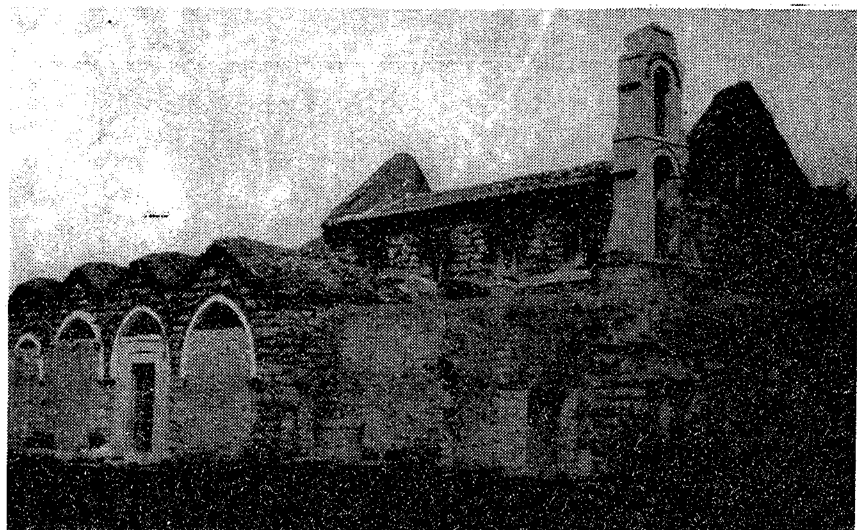
Εἰκ. 3. Τὸ Φεϊζοὺλ τζαμί, ὡς εἶχε τὸ 1917.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Αἱ ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων γενόμεναι κατὰ τὸ ἔτος 1936 ἐργασίαι διὰ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

Α') ΕΝ ΑΡΤΗι

Ἀπὸ ἐτῶν ἐξετελοῦντο ἐν Ἄρτῃ σποραδικαὶ ἐργασίαι ἰδίᾳ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς στεγανότητος τῶν διαρρεουσῶν στεγῶν τῶν ναῶν τῆς Παρηγορητίσσης, Ἁγ. Βασιλείου καὶ Ἁγ. Θεοδώρας. Κατὰ τὸ 1936 ὅμως ἐγένετο σοβαρωτέρα ἐργασία ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν. Καὶ πρῶτον μὲν κατηδαφίσθη τὸ εἰς ρυθμὸν βαροκίζοντα προσκολληθὲν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ κωδωνοστάσιον (εἰκ. 1), εἶτα δ᾿ ἀπεμακρύνθη καὶ τὸ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν ἤτοι παρὰ τὸ διακονικόν, μεταγενέστερον πρόσκτισμα, ἐλευθερωθέντος οὕτω τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κλίτους. Γενομένης κατόπιν ἀποξέσεως τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων, ὑφ᾿ ὧν ἐκαλύπτετο, καὶ ἀνοιχθέντων τῶν στενῶν μονολόβων ἀρχικῶν παραθύρων, ἀποκατεστάθη πλήρως ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ ὄψις, ὡς ἐμφαίνεται ἔν τε τῇ εἰκόνι 2 καὶ τῇ ἐν τῇ σελ. 95 ἀπεικονισθείσῃ ἀναπαραστάσει τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ ναοῦ. Ἠνοίχθησαν ἐπίσης καὶ τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἀποκαλυφθέντος τοῦ κομψοῦ μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ κιονίσκου τῆς μέσης πλευρᾶς, ὅστις φέρει τὸ ἐν σελ. 99 εἰκονιζόμενον ὡραῖον ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα. Ἡ ἔκφραξις τῶν παραθύρων παρέσχε καὶ τὸ σημαντικὸν εὕρημα τῶν παλαιῶν ὑαλοστασίων, ἅτινα ἀποτελοῦνται ἐκ γυψίνου σκελετοῦ ἐντὸς τοῦ ὁποίου παρενείρονται στρογγύλοι ὑαλοπίνακες ἐξ ἀδιαφανοῦς ὑάλου χρώματος ἰώδους. Τέλος τὰ δίλοβα παράθυρα τοῦ φωταγωγοῦ τοῦ μέσου κλίτους ἐφωδιάσθησαν διὰ ὑαλοστασίων βυζαντινοῦ τύπου, ἅτινα ἀντικατέστησαν τὰ ὑπάρχοντα ἀκαλαίσθητα ὀρθογώνια πλαίσια· ἡ δὲ μεταγενεστέρα στοά, ἀπαλλαγεῖσα τῆς φρασσούσης αὐτὴν τοιχοποιίας (εἰκ. 1), ἐφωδιάσθη διὰ σιδηρῶν κιγκλιδωμάτων.

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτης, ὡς εἶχε τὸ 1900. (Φωτογρ. Λαμπάκη).

Εἰκ. 2. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 1936.

Εἰκ. 3. Ἄποψις τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 1936.

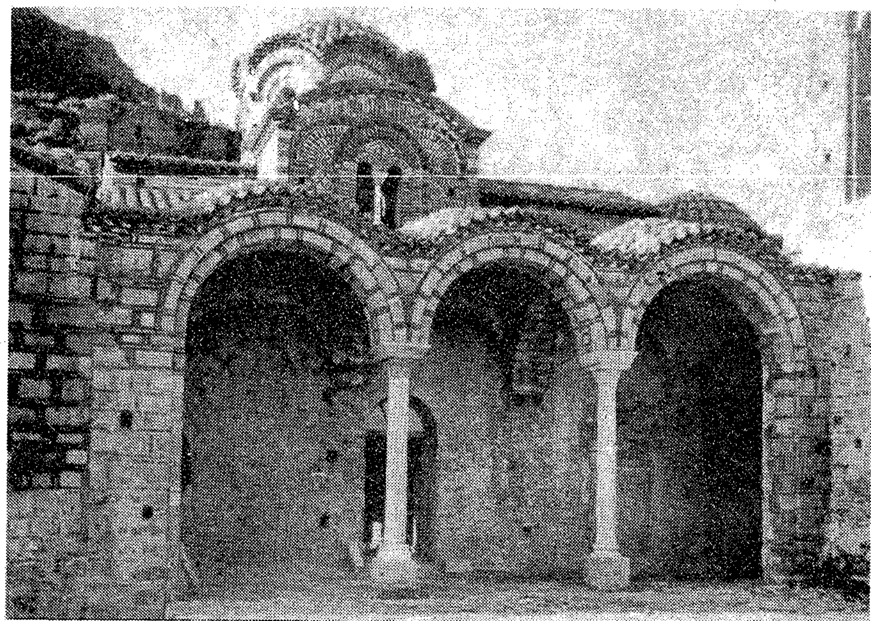
Β') ΕΝ ΜΥΣΤΡΑ

Μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀφεντικοῦ[1], προέβημεν ἐφέτος εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἐν τῇ συνοικίᾳ τῶν Παλατίων κειμένου κομψοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας. Τοῦ δικιονίου τούτου ναοῦ ὁ μὲν σφαιρικὸς θόλος εἶχε καταπέσει, ὁ δ' ἕτερος τῶν ὑποβασταζόντων αὐτὸν κιόνων, ἀφαιρεθεὶς πάλαι, εἶχεν ἀντικατασταθῇ τὸ 1897 διὰ κτιστοῦ τετραγώνου πεσσοῦ[2]. Ἐπελήφθην λοιπὸν κατ' ἀρχὰς τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ κτιστοῦ πεσσοῦ, ὅστις δὲν ἦτο ἀνεκτός, διὰ μαρμαρίνου κίονος μετὰ βάσεως καὶ κιονοκράνου καθ' ὅλα ὁμοίων πρὸς τὰ τοῦ σῳζομένου κίονος· μεθ' ὃ προέβην εἰς τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ σφαιρικοῦ θόλου τοῦ τρούλλου καὶ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐκ πλίνθων τοξωτῶν ὀδοντωτῶν στέψεων τῶν πλευρῶν τοῦ τρούλλου (εἰκ. 3) κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν σῳζομένων τμημάτων. Ἀκολούθως ἀνακατεσκευάσαμεν τὰ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον μέτωπα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ, ἀνεκτίσαμεν δὲ καὶ τὰ διατρυπῶντα αὐτὰ δίλοβα παράθυρα τοποθετήσαντες νέους μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς κιονίσκους εἰς ἀντικατάστασιν τῶν κλαπέντων. Ἀνακατεσκευάσαμεν ἐπίσης καὶ τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀνοιγόμενον παράθυρον, κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν πλευ-

[1] Πρβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α΄ σ. 205.
[2] Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1897 σ. 29 πβλ. καὶ Πρακτ. 1906 σ. 173.

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῆς βορείου στοᾶς τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

Εἰκ. 5. Ἡ βόρειος πλευρὰ τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 1936.

ρὰν τοῦ ναοῦ συνεπληρώσαμεν τὴν ἠρειπωμένην γωνίαν τοῦ ΒΑ παρεκκλησίου (εἰκ. 3) καὶ ἠνοίξαμεν τὸ διὰ τοιχοποιίας φραχθὲν παράθυρον τοῦ ἱεροῦ, οὗτινος θὰ τοποθετήσωμεν ἐφέτος τὸν ἐλλείποντα μαρμάρινον διαχωριστικὸν κιονίσκον. Τέλος ἀποκατεστήσαμεν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς μορφὴν τὴν βόρειον στοὰν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 5), ἧς εἶχον ἀφαιρεθῆ οἱ μαρμάρινοι κίονες καὶ εἶχον καταπέσει οἱ ἐπ' αὐτῶν φερόμενοι χθαμαλοὶ σφαιρικοὶ θόλοι (φουρνικά), ὡς καὶ τὰ τόξα, ἐφ' ὧν οὗτοι ἐστηρίζοντο (εἰκ. 6). Καὶ οἱ μὲν κίονες μετὰ τῶν κιονοκράνων των ἀνευρέθησαν ἔν τινι ναΐσκῳ τοῦ πρὸς δυσμὰς τοῦ Μυστρᾶ, ἐκεῖθεν τοῦ «*διάσελου*», κειμένου συνοικισμοῦ καὶ κομισθέντες ἀνεστηλώθησαν εἰς τὰς οἰκείας θέσεις, τὰ δὲ γεφυροῦντα αὐτοὺς τόξα καὶ οἱ ἐπ' αὐτῶν στηριζόμενοι θόλοι ἐκτίσθησαν διὰ νέων ὑλικῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων τμημάτων καὶ ἄλλων σχετικῶν ἐνδείξεων. Αἱ παρατιθέμεναι δύο εἰκόνες δεικνύουσι τὴν στοὰν ἡ μὲν ὡς εἶχε πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως, ἡ δὲ ὡς ἀπέβη μετ' αὐτήν. Πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἔργου ὑπολείπεται ἤδη μόνον ἡ ἀναστήλωσις τοῦ κωδωνοστασίου, ἣν θέλομεν ἐπιχειρήσει κατὰ τὸ 1937.

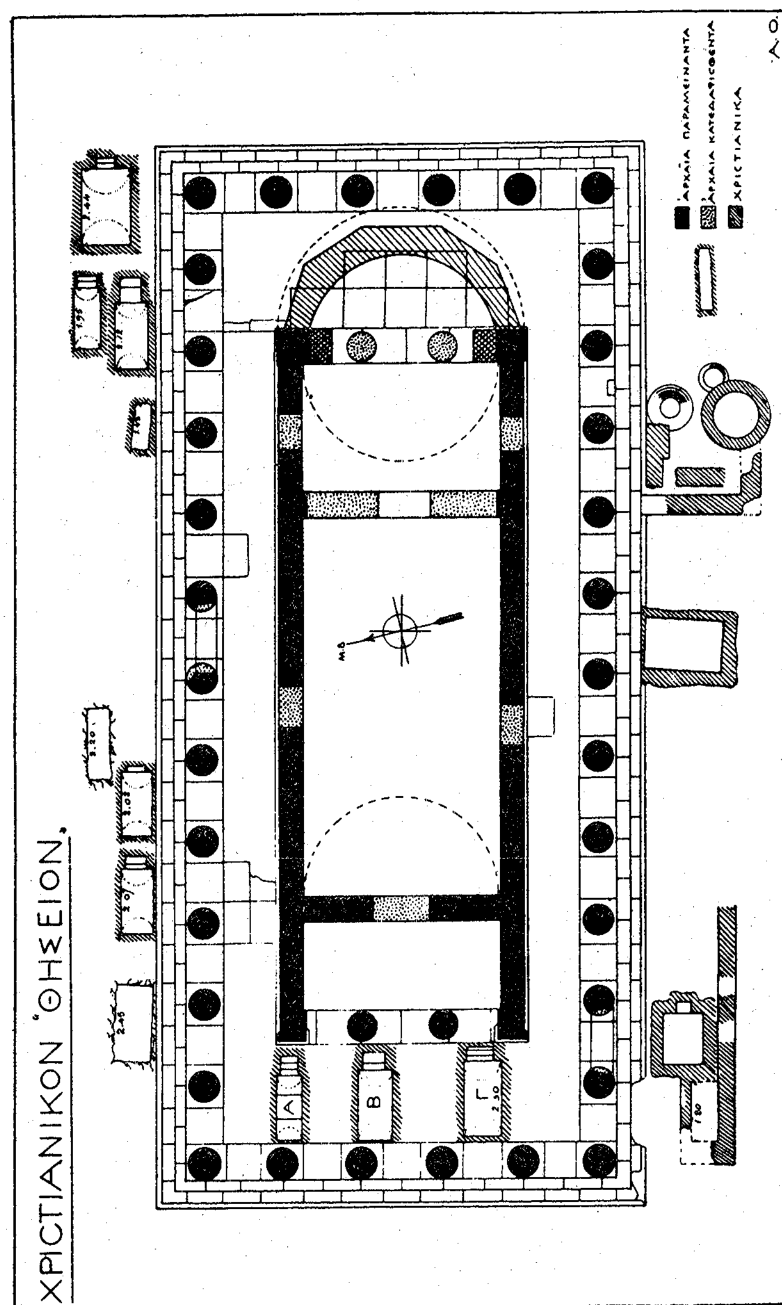
Γ) ΕΝ ΤΗ ΜΟΝΗι ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Συμπληροῦντες τὰς πέρυσιν γενομένας ἐργασίας (πρβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α΄ σελ. 206-208) ἀνεστηλώσαμεν ἐφέτος τὸ παλαιὸν μαρμάρινον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, κατεδαφίσαντες τὸ ἐκ σκυροκονιάματος ἀπειρόκαλον κατασκεύασμα, ὅπερ ἐχρησίμευε μέχρι τοῦδε ὡς εἰκονοστάσιον. Ἡ γενομένη ἀνασυγκρότησις τοῦ παλαιοῦ τέμπλου διὰ γλυπτῶν τεμαχίων πλησιάζει ὡς οἷόν τε τὴν παλαιὰν αὐτοῦ μορφήν, δὲν δύναται ὅμως πάντως νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς ἀπολύτως ἀσφαλής, τοῦτο μὲν διότι δὲν εἴχομεν στοιχεῖα ἱκανὰ καὶ ἐνδείξεις περὶ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, τοῦτο δὲ διότι ἐν τῇ μονῇ συνεσωρεύθησαν κατὰ καιροὺς παντοῖα γλυπτὰ προερχόμενα ἐκ τῶν τέμπλων τῶν ἐρειπωθέντων παραλαυρίων τῆς μονῆς, ἅτινα γλυπτὰ ἀναμιχθέντα μετὰ τῶν τῆς μονῆς δὲν ἐπέτρεπον ἀσφαλῆ τὴν κρίσιν περὶ τῆς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ προελεύσεως τῶν τοποθετηθέντων τεμαχίων. Λεπτομερῆ περὶ τῶν εἰρημένων γλυπτῶν μελέτην θέλομεν δημοσιεύσει ἐν προσεχεῖ τεύχει τοῦ Ἀρχείου.

Δ΄) ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

Ἀποφασισθείσης ὑπὸ τοῦ Ἀρχ. Συμβουλίου τῆς ἀναστηλώσεως τῶν δύο κιόνων τοῦ προνάου τοῦ λεγομένου «Θησείου» λόγῳ τοῦ ἐκ τῆς καθιζήσεως τοῦ ἄνωθεν θριγκοῦ ἀπειληθέντος κινδύνου πτώσεως τῆς ὀροφῆς τοῦ προνάου, προέβην κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1936 εἰς τὰς σχετικὰς ἐργασίας κατεδαφίσεως τῶν μὴ ἀρχαίων τοίχων, δι' ὧν ἐφράσσετο ὁ πρόναος.

Ὡς γνωστὸν τὸ λεγόμενον Θησεῖον μετετράπη εἰς χριστιανικὸν ναὸν μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ πιθανώτατα κατὰ τὸ 2ον ἥμισυ τοῦ

Εἰκ. 6. Κάτοψις τοῦ Χριστιανικοῦ «Θησείου» μετὰ τῶν περὶ αὐτὸ τάφων.

4ου μ. Χ. αἰῶνος[1] ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου[2]. Πρὸς προσαρμογὴν ὅμως τοῦ ἀρχαίου κτηρίου εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς νέας θρησκείας ἀπῃτοῦντο ἀπαραίτητοι τινὲς προσθῆκαι καὶ μετατροπαὶ αὐτοῦ. Συνίσταντο δ' αὗται α) εἰς τὴν κατασκευὴν ἀψῖδος ἱεροῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σηκοῦ καὶ δὴ ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ προνάου (εἰκ. 6). β) Εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν δύο κιόνων τοῦ προνάου, οἵτινες εὑρίσκοντο ἐπὶ τῆς χορδῆς

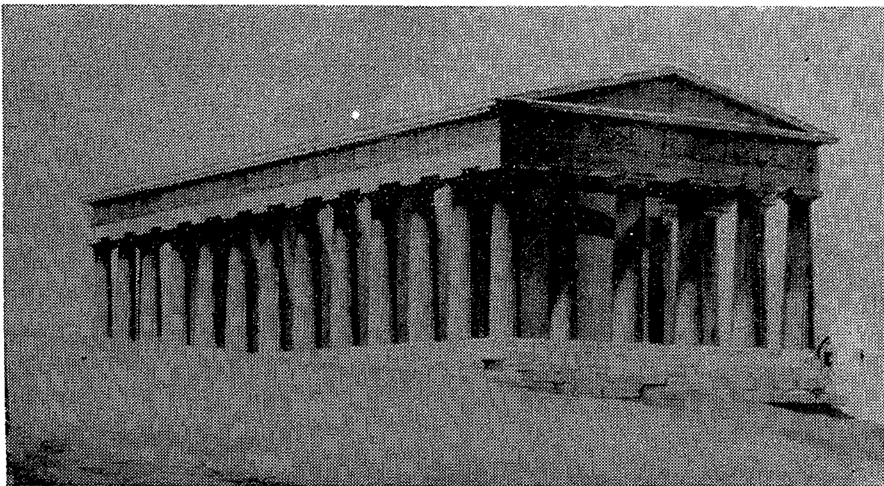
Εἰκ 7 Παλαιοχριστιανικὰ ὑψαψίδια ἐκ τοῦ Χριστιανικοῦ «Θησείου».

τῆς κόγχης ἐμποδίζοντες τὴν ἐν τῷ ἡμικυκλίῳ τοῦ ἱεροῦ κίνησιν καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτῶν δι' ἡμικυκλικοῦ τόξου, ὅπερ θὰ ἐστήριζε τὰ ὕπερθεν μαρμάρινα ἐπιστύλια γ) Εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ σηκοπροδομίου θυραίου τοίχου, ὅστις ἠμπόδιζε τὴν πρὸς τὸ ἱερὸν θέαν τῶν ἐκκλησιαζομένων δ) Εἰς τὸ ἄνοιγμα μεγάλης θύρας εἰσόδου ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου[3] καὶ ε) εἰς τὸ ἄνοιγμα μικροτέρων πλευρικῶν θυρῶν, ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστης μακρᾶς πλευρᾶς, ὧν αἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς προωρίζοντο διὰ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ πρεσβυτερίου, αἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ ἐκκλησιάσματος. Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω μεταβολαὶ ἐμφαίνονται ἐν τῷ παρατιθεμένῳ διαγράμματι

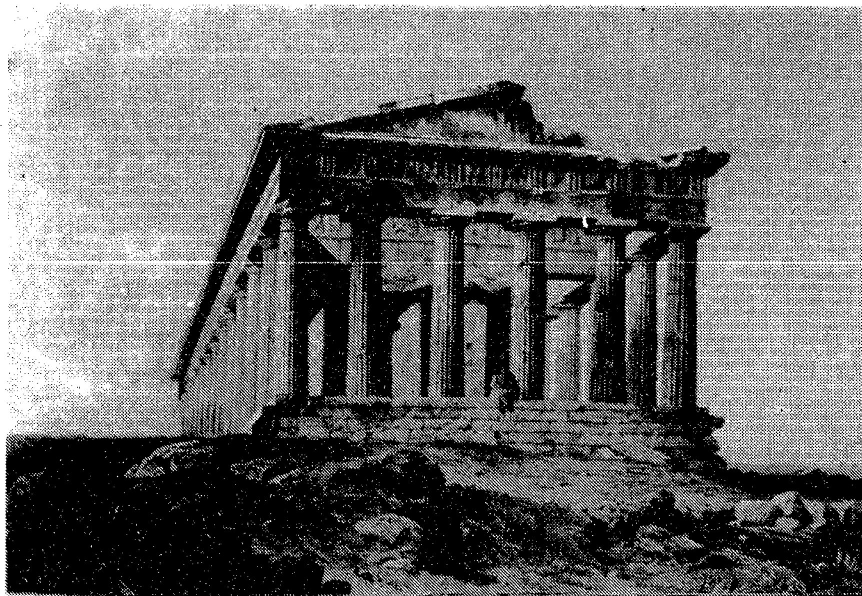
[1] Πιττάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1853 σ. 939 Mommsen, Athenae Christianae, Lipsiae MDCCCLXVIII σ. 99 ἀρ. 116.

[2] Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1920 σ 51. Ὁ Hopf, ἄγνωστον ποῦ στηριζόμενος, ἀναγράφει τὴν μεταποίησιν τοῦ Θησείου εἰς τὸ ἔτος 534, ὁ δὲ Bréton (Athènes, Paris 1862 σ. 193) εἰς τὸ 667.

[3] Τὴν θύραν ταύτην ἐσχεδίασαν ὡς ὑπάρχουσαν ἤδη ἐν τῷ ἀρχαίῳ ναῷ οἱ Stuart καὶ Revett (Antiquities of Athens, London τ. III 1794 κεφ. I πίν. II) καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ Penrose (An investigation of the principles of Athenian architecture, London 1851, πίν. 35)

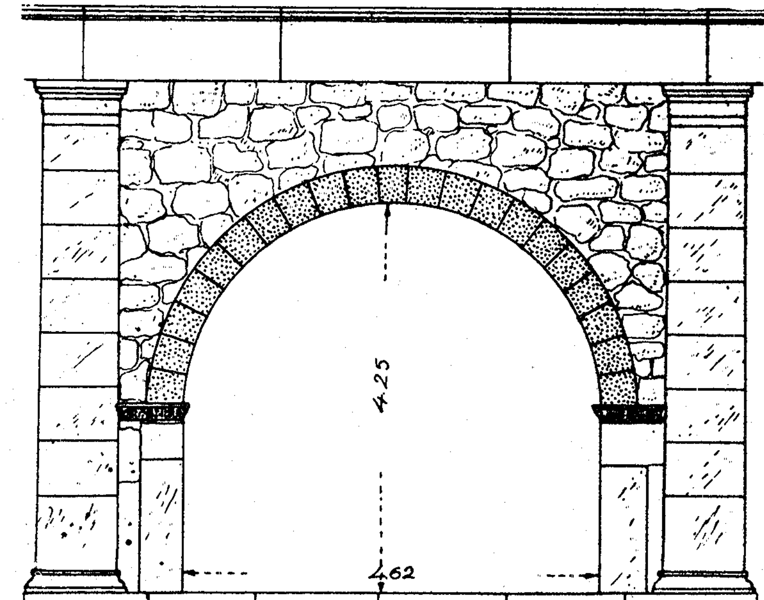

Εἰκ. 8. Ἄποψις τοῦ «Θησείου» μετὰ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸν Dupré (1819).

Εἰκ. 9. Ἄποψις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ «Θησείου» μετὰ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὴν Expédition Scientifique de Morée (1829).

κατόψεως τοῦ χριστιανικοῦ Θησείου (εἰκ. 6), ὅπερ συνέταξα ἐσχάτως καὶ δημοσιεύω ἐνταῦθα. Περίεργον εἶναι ὅτι καίτοι ἐγένοντο τόσον σπουδαῖαι μεταβολαί, ὡς ἡ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν κιόνων τοῦ προνάου καὶ τοῦ σηκοπροδρομίου τοίχου, οὐδὲν ἠνοίχθη παράθυρον ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν. Ἴσως ὅλος ὁ

Εἰκ. 10 Ἡ Θριαμβευτικὴ ἁψὶς τοῦ Χριστιανικοῦ ναοῦ.

φωτισμὸς τοῦ ναοῦ θὰ ἐλαμβάνετο κατὰ τὴν πρώτην περίοδον μόνον ἐκ τῶν θυρῶν καὶ ἐκ τῶν παραθύρων τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρώτην περίοδον, τὴν παλαιοχριστιανικήν, φαίνεται ὅτι ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ θὰ ἦτο μεγάλη καὶ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικῶς μὲ διάμετρον ἴσην πρὸς τὸ πλάτος τοῦ σηκοῦ, φέρουσα κατὰ τὴν χορδὴν τὴν συνήθη «θριαμβευτικὴν» ἁψῖδα. Τοῦτο τοὐλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς διαμορφώσεως τῶν διασωθέντων εὐθὺς παρὰ τὰς ἀρχαίας παραστάδας ποδαρικῶν τῆς ἁψῖδος, ἅτινα φέρουσι καὶ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῶν πλευρὰς ὑφαψίδια μαρμάρινα μετ᾽ ἀναγλύπτου διακοσμήσεως (εἰκ. 7) ἥτις, καὶ λόγῳ τῶν θεμάτων της— φύλλα ἀκάνθης καὶ καλάμου—καὶ λόγῳ τῆς τεχνικῆς της ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 4ον ἢ τὸν 5ον τὸ πολὺ αἰῶνα. Ἀκριβῶς δὲ ἕνεκα τῆς κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῶν ποδαρικῶν ὑπάρξεως γλυπτοῦ διακόσμου τῶν ὑφαψιδίων, συμπεραίνομεν ὅτι τὸ ἡμικύκλιον τοῦ ἱεροῦ εἶχε χορδὴν ἢ διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν ἀπὸ (ἀρχαίας) παραστάδος εἰς παραστάδα ἀπόστασιν. Ἀργότερον ἡ μεγάλη ἀψίς, καταστραφεῖσα, ἀντικατεστάθη δι᾽ ὀλίγον μικροτέρας ἐξωτερικῶς

πενταπλεύρου[1]. Τὴν μεταγενεστέραν δὲ ταύτην ἀψῖδα βλέπομεν εἰκονιζομένην ὑπό τε τοῦ Dupré[2] (1819) (εἰκ. 8), καὶ τῆς Expédition Scientifique de Morée[3] (1829) (εἰκ. 9).

Εἰκ. 11. Τοιχογραφία Ἱεράρχου

Ἐσώζετο δ' ἡ μεταγενεστέρα αὕτη ἀψὶς ἐφ' ὅσον καὶ τὸ «Θησεῖον» ἐξηκολούθει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν θείαν λατρείαν ἤτοι μέχρι τοῦ 1835[4]. Χρησιμοποιηθέντος δ' αὐτοῦ ἔκτοτε ὡς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς, ἡ ἀψὶς κατηδαφίσθη ἀντικατασταθεῖσα δι' εὐθέος τοίχου κτισθέντος κατὰ τὴν χορδὴν αὐτῆς. Τοῦτον δὲ τὸν τοῖχον κατεδαφίσαντες ἀνεύρομεν ἐσωτερικῶς τὰ παλαιὰ ποδαρικὰ τῆς ἀψῖδος ἐκτισμένα διὰ μεγάλων κανονικῶν μαρμάρων, στεφόμενα δὲ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῶν πλευρὰς ὑπὸ τῶν μαρμαρίνων γλυπτῶν ὑφαψιδίων, ἅτινα παρίστανται ἐπὶ τῆς εἰκόνος 7 καὶ στηρίζοντα τὴν ἐξ 21 πωρίνων σφηνολίθων θριαμβευτικὴν ἀψῖδα (εἰκ. 10). Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ποδαρικῶν, ὑφαψιδίων καὶ ἀψῖδος εὑρέθη κεκαλυμμένη ὑπὸ ἀσβεστοκονιάματος, ἐφ' οὗ εἶχον τοιχογραφηθῆ κάτω μὲν εἰκόνες ἱεραρχῶν (εἰκ. 11) ἄνω δέ, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἄντυγος τοῦ τόξου, ὁλόσωμοι εἰκόνες τῶν προφητῶν Δαβὶδ πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 12) καὶ Σολομῶντος πρὸς νότον (εἰκ. 13) κρατούντων εἰλητάρια. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ εἰληταρίου τοῦ Δαβὶδ ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφὴ *Ἄκουσον θύγατερ [καὶ ἴδε καὶ κλῖνον τὸ οὖς σου]* (Ψαλμ. μδ', 11) ἐπὶ δὲ τοῦ τοῦ Σολομῶντος «*Πολαὶ θυγατέρες ἐπύησαν δύναμην, σὺ δὲ ὑπέρκυσε καὶ ὑπερέρις πάσας*» (Παρ. λα', 8, 31). Αἱ τοιχογραφίαι, αὗται, ὡς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας των ἐμφαίνεται, ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς τὸν

[1] Πεντάπλευρον σχεδιάζουν τὴν ἀψῖδα οἱ Stuart καὶ Revett (ἔ. ἀ.) μετρήσαντες αὐτὴν τὸ 1794, ὅτε ἀκόμη ἐσώζετο, κατ' αὐτοὺς δὲ καὶ ὁ Bréton (Athènes σ. 190).

[2] Voyage à Athènes, Paris 1825 πίν. 24.

[3] A. Blouet et Cie Expéd. Scient. de Morée, Paris 1838 τ. 3 πίν. 92

L. Ross, Erinnerungen aus Griechenland, Berlin 1863 σ. 83,

17ον αἰῶνα[1]. Δυστυχῶς παρ' ὅλην τὴν καταβληθεῖσαν προσοχὴν κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῆς ἀψῖδος, αἱ εἰρημέναι τοιχογραφίαι δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἀπο-

Εἰκ. 12 καὶ 13 Τοιχογραφίαι τῶν προφητῶν Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος.

τοιχισθῶσιν ἀκέραιαι, λόγῳ τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ κονιάματος, ἐφ' οὗ εἶναι ἐζωγραφημέναι. Δύνανται ὅμως τὰ τεμάχιά των νὰ ἀνασυντεθῶσι τῇ βοηθείᾳ τῶν ληφθεισῶν πρὸ τῆς ἀποτειχίσεως φωτογραφιῶν (εἰκ. 11, 12 καὶ 13).

[1] Τοιχογραφίας ἐπὶ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἀναφέρουν ὅτι εἶδον οἱ περιηγηταὶ Hobhouse (Journey through Albania κλπ. London 1813 σ. 311) καὶ Williams (1817 ἐν Ἀθήναις, Travels II σ. 312). Ὁ Hobhouse μάλιστα χαρακτηρίζει αὐτὰς ὡς λίαν ἀξιοθρηνήτους (of the most pitiful kind).

Κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ «Θησεῖον» ἀπετέλεσε τὸ καθολικὸν μονῆς, τῆς ὁποίας οἱ τρόφιμοι ἐχάρασσον κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς των ἐνθυμήματα[1] ἐπὶ τῶν κιόνων καὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἢ καὶ σχέδια πλοίων[2]. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς ταύτης εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὡς συνάγομεν ἐκ τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου[3], ἀναφέροντος «ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐν τῷ Κεραμεικῷ». Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὁ ἐν τῷ «Θησείῳ» ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς εἰς ὄνομα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου[4], ἐπονομαζομένου τοῦ Ἀκαμάτη[5], κατ' ἄλλους μὲν λόγῳ τῆς εἰς ἐκτάκτους μόνον περιστάσεις λειτουργίας του[6], κατ' ἄλλους δ' ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτίτορος τοῦ ναοῦ ἢ τῆς περιοχῆς ἐν ᾗ ἔκειτο[7]. Ἡ ἐν τῇ πρὸς Βεράρδον, λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν, ἐπιστολῇ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ΄ (1208) μνημονευομένη ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου[8] εἶναι κατ' ἐμὲ λίαν πιθανὸν ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸ Θησεῖον.

Κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν τὴν παλαιὰν ξυλίνην στέγην τοῦ ναοῦ καταστραφεῖσαν ἀντικατέστησε κτιστή, κυλινδρικὴ καμάρα, ἐπὶ τῆς ὁποίας μικροί τινες, τετράγωνοι φωταγωγοὶ ἐπέτρεπον τὴν εἴσοδον ὀλίγου φωτός. Λόγῳ τῆς ἐλλείψεως φωτὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἦτο σκοτεινόν, τούτου δ' ἕνεκα πιθανῶς δὲν ἐκόσμησαν διὰ τοιχογραφιῶν τοὺς ἐσωτερικοὺς ἀλλὰ μόνον τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ[9].

Οἱ ἀποθνήσκοντες μοναχοὶ ἐθάπτοντο πέριξ τοῦ ναοῦ ἐντὸς τάφων κτιστῶν, ὧν ἱκανοὶ εὑρέθησαν κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν παρὰ

[1] Τὰ ἐνθυμήματα τοῦ «Θησείου» ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Πιττάκη ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1853 ἀρ. 1599, 2449 - 54 3468 - 78, τοῦ Ρώσου Ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου, Χριστ. ἐπιγραφαὶ ἐν Ἀθήναις, Πετρούπολις 1874 σ. 18 ἑ. καί τινα ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Κ. Ζησίου. Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρ. Β΄ (1885) σ. 22 - 23.

[2] Τὰ σχέδια τῶν πλοίων καὶ ἡ ἑρμηνεία αὐτῶν ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ ναυάρχου Μιχ. Γούδα ἐν Βυζαντίδος τ. Β΄. σ. 129 - 157.

[3] Σπ. Π. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Ἀθῆναι 1879 - 80 Β΄ σ. 238, 15.

[4] Τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν κατὰ τὸ 1676 ἐπισκεφθέντων τὰς Ἀθήνας Spon καὶ Wheler (Nürnberg 1713 II σ. 36), ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Babin ἀπὸ 8 Ὀκτωβρ. 1672 πρὸς τὸν ἀββᾶν Pécoil παρὰ Laborde, Documents sur Athènes, Paris 1854 σ. 67, ἐν χάρτῃ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Verneda τοῦ ἔτους 1687 παρὰ Laborde, Athènes aux XV-XVII siècles, Paris 1854 τ. 2 σ. 183 κλπ. Πβλ. Καμπούρογλου, Παλ. Ἀθ. 295.

[5] Ἀνώνυμος Παρισίων παρὰ Wachsmuth, Stadt Athen I σ. 743, Καμπούρογλους, Μνημεῖα II, 231. Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων II, 306.

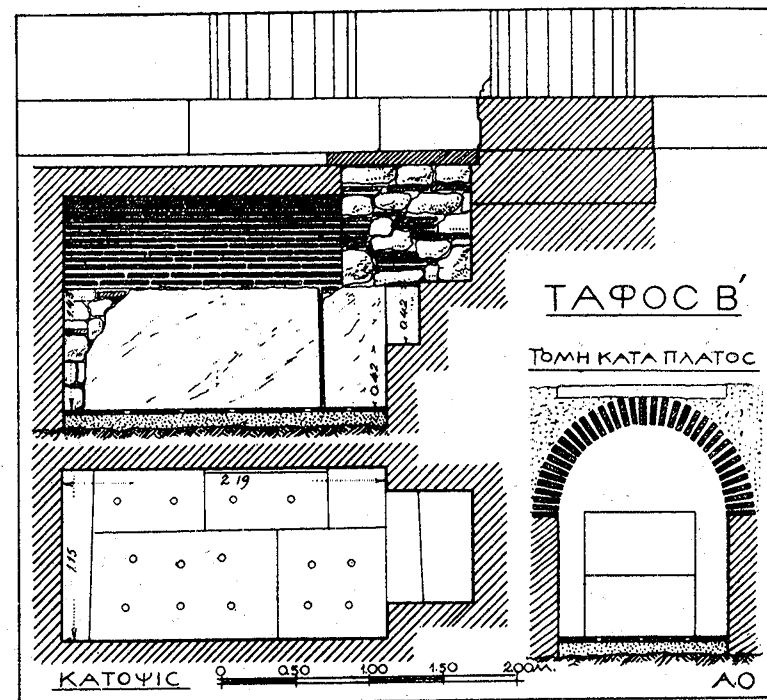
[6] Καμπούρογλους, Ἱστορ. τῶν Ἀθηναίων II, 307 ἑ. Παλαιαὶ Ἀθῆναι σ. 311 Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Α΄ σ. 174. Γ. Σωτηρίου Εὑρετήριον μεσαιωνικῶν μνημείων σ. 49.

[7] Ξυγγόπουλος, Byz. Neugr. Jahrb. VIII (1931) σ. 149.

[8] Migne, Patr. Latina τ. 215 στήλ. 1561

[9] Περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Θησείου ἔγραψεν ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1920, σ. 51 - 53 χρονολογήσας αὐτὰς ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος.

τὴν κρηπῖδα τοῦ ναοῦ, κατὰ τὰς ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς κλασσικῶν σπουδῶν ἐνεργουμένας ἀνασκαφὰς τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς. Τρεῖς δὲ ἄλλους τάφους ἀνέσκαψα ἐγὼ ἐν τῷ ὀπισθοδόμῳ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως. (Ὅρα εἰκ. 6 Α, Β, Γ). Τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἑκάστου τῶν τάφων παρέχει τὸ ὑπ' ἐμοῦ συνταχθὲν καὶ ἐνταῦθα τὸ πρῶτον δημοσιευόμενον διάγραμμα τῆς κατόψεως τοῦ χριστιανικοῦ «Θησείου» τῆς πρὸς καταμέτρησιν καὶ σχεδίασιν

Εἰκ. 14. Κάτοψις καὶ τομαὶ τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ «Θησείου» τάφου Β.

τῶν ἔξω τοῦ ναοῦ τάφων ἀδείας εὐγενῶς παρασχεθείσης ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν κ. Th. Leslie Shear, ὃν καὶ ἐνταῦθα θερμῶς εὐχαριστῶ.

Οἱ ἀποκαλυφθέντες ἐν τῷ ὀπισθοδόμῳ τρεῖς τάφοι εἶναι ὀρθογώνια κτίσματα διευθυνόμενα παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἤτοι, ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς. Τὸ μῆκος των ποικίλλει ἀπὸ 2.05 (Α) ἕως 2.35 (Γ), τὸ δὲ πλάτος ἀπὸ 0.83 (Α) ἕως 1.25 (Γ). Καλύπτονται πάντες ὑπὸ κυλινδρικῆς καμάρας, ἐκτισμένης δι' ὀπτοπλίνθων, ἥτις ὅμως διακόπτεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἀντικαθισταμένη δι' ἐπιπέδου πλακὸς κινητῆς, ἵνα εὐκολύνεται ἑκάστοτε ἡ εἰς τὸν τάφον εἰσαγωγὴ νέου νεκροῦ ἢ ὀστῶν. Ἡ κάθοδος ἐγίνετο διὰ στενωτέρας κλίμακος ἐκ δύο ἢ τριῶν κτιστῶν βαθμίδων. Τὰ τοι-

χώματα τῶν τάφων ἀπετελοῦντο ἢ ἐξ ἀρχαίων μαρμάρων ἢ ἐκ κοινῶν λίθων ἐπικεχρισμένων δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος (κορασάνι). Τὸ δάπεδον τῶν μὲν δύο τάφων (Α καὶ Γ) ἦτο ἐκ μεγάλων πηλίνων πλακῶν, τοῦ δὲ μέσου Β ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν καλῶς προσηρμοσμένων, φερουσῶν δὲ ὀπὰς (εἰκ. 14) χρησιμευούσας προφανῶς πρὸς ἀποστράγγισιν τῶν τυχὸν εἰς τὸν τάφον εἰσερχομένων ὑδάτων[1]. Εὑρίσκεται δὲ τὸ δάπεδον τῶν τάφων εἰς βάθος 2.08 κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ἤτοι φθάνει περίπου μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Κατὰ τὴν γενομένην ἔρευναν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τάφων εὑρέθησαν τὰ πληροῦντα αὐτοὺς χώματα τεταραγμένα ἐκ προγενεστέρας ἐρεύνης ἀνάμικτα δὲ μετὰ τεμαχίων ὀστῶν. Εὑρέθησαν δ' ὡσαύτως καί τινα τεμάχια χαλκῶν σκευῶν καὶ δὴ καί τινα χαλκᾶ νομίσματα. Κατάλογον τῶν νομισμάτων τούτων, συνταχθέντα φιλοφρόνως ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Κωνσταντοπούλου, διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, ἔνθα καὶ κατετέθησαν, παρέχω εὐθὺς ἀμέσως.

α) Εἰκοσανούμιον Ἰουστίνου τοῦ Β' (565-578).

β) Νόμισμα τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου τοῦ VII καὶ Ζωῆς (913-959).

γ) Νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143-1180).

δ) Τρία κέρματα χαλκᾶ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουίδωνος τοῦ II De la Roche (1287-1308).

ε) Νόμισμα Ἑνετικὸν τοῦ 15ου αἰῶνος.

ς) Τρία κέρματα παλαιοτουρκικὰ τοῦ 15ου πιθανῶς αἰῶνος.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος τὰ ἐν τοῖς τάφοις Α, Β, καὶ Γ, εὑρεθέντα νομίσματα ἀνήκουσιν εἰς ἐποχὰς διαφορωτάτας, εἰσπεσόντα πιθανώτατα εἰς αὐτοὺς κατὰ τὰς γενομένας εἰς διαφόρους ἐποχὰς ταφὰς νέων νεκρῶν. Ἔχουσι δὲ οἱ τάφοι τοῦ νάρθηκος τὸ αὐτὸ σχέδιον πρὸς τοὺς ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων εὑρεθέντας, ἀλλ' εἶναι ἀρτιώτερον ἐκείνων διατηρημένοι διότι διασῴζουσι καὶ τὴν πλινθόκτιστον καμάραν. Κατὰ τὰς εὐγενῶς παρασχεθείσας μοι ὑπὸ τῆς ἐποπτευσάσης τὴν ἀνασκαφὴν τῶν πέριξ τοῦ Θησείου τάφων κ. Dorothy H. Thompson πληροφορίας, τὰ ἐν τοῖς ἔξω τάφοις γενόμενα, πολὺ ὀλίγα δυστυχῶς, εὑρήματα ὀστράκων ἀγγείων καὶ νομισμάτων χρονολογοῦσι τοὺς πλείστους ἐξ αὐτῶν ἀπὸ τοῦ 12ου μ. Χ. αἰῶνος. Σύγχρονοι λοιπὸν πρὸς αὐτοὺς πρέπει νὰ θεωρηθῶσι καὶ οἱ ὁμοιόσχημοί των τάφοι τοῦ νάρθηκος τοῦ «Θησείου».

---

[1] Ὁμοίας ὀπὰς φέρει καὶ τάφος τοῦ 14ου αἰῶνος ἐν Ἁγ. Σοφίᾳ τῆς Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 9 (1924-25) Παρ. σ. 66).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Β'.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

